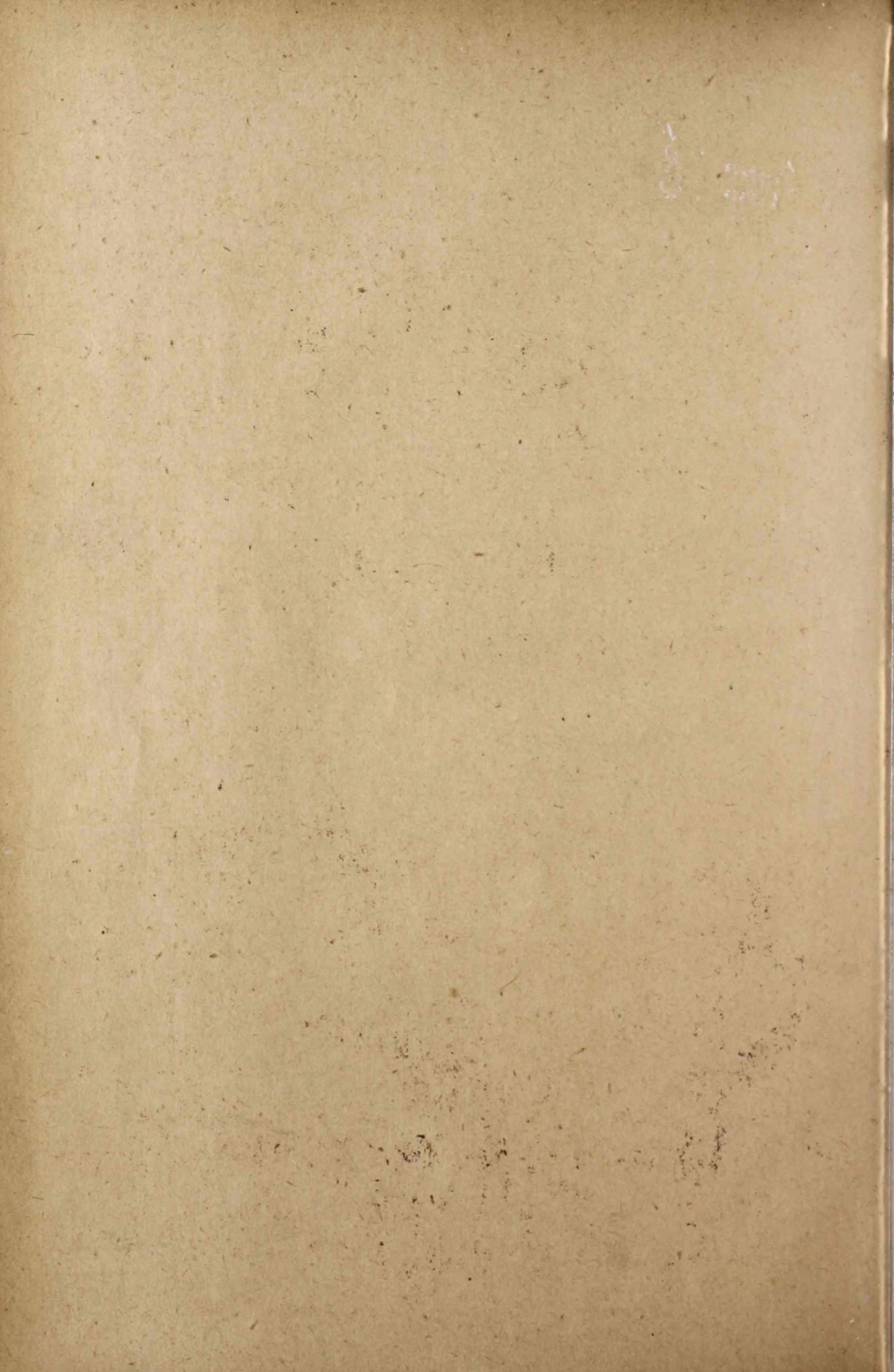

TOLNAI
VILÁGTÖRTÉNELME

2

AZ ÓKOR-KELETI NÉPETNEK
TÖRTÉNETE

Tört.
0,6473.2.

TOLNAI
VILÁGTÖRTÉNELME

II. KÖTET

TOLNAI VILÁGTÖRTÉNELME

BALLA KÁROLY

lirlapíró

DR. BÁNYAI ELEMÉR

lirlapíró

DR. FERENCZY ZOLTÁN

egyetemi nyilv. rk. tanár,
a Tudományos Akadémia tagja

KISS JÓZSEF

tanár

DR. KOCH NÁNDOR

tanár

LONDESZ ELEK

lirlapíró

DR. MIKES LAJOS

lirlapíró

DR. PALÁGYI MENYHÉRT

egyetemi magántanár,
a Petöfi-Társaság tagja

RADISICH JENŐ

min. tanácsos,
az Iparművészeti Múzeum igazgatója

DR. TIMON ÁKOS

miniszteri tanácsos,
egyetemi tanár

VÁMBÉRI ÁRMIN

egyetemi tanár,
a Tudományos Akadémia tszt. tagja

ZILAHY KISS BÉLA

(JUNIUS)
lirlapíró

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTETTÉK:

DR. MANGOLD LAJOS

egyetemi magántanár

DR. HORVÁTH CYRIL

egyetemi magántanár

AZ ÚJ KIADÁS SZERKESZTŐJE:

DR. BALLAGI ALADÁR

egyetemi tanár

Több ezer képpel

BUDAPEST

TOLNAI NYOMDAI MŰINTÉZET ÉS KIADÓ VÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
KIADÁSA

AZ ÓKOR KELETI NÉPEINEK TÖRTÉNETE

BABILONIA, ASSZIRIA, EGYIPTOM, KINA, INDIA,
FÓNICIA, PALESZTINA, KIS-ÁZSIA, MÉDIA, PERZSIA

TÖRTÉNETE

A KRISZTUS SZÜLETÉSÉT MEGELŐZŐ

ÉVEZREDEKBEN

135 képpel és 7 térképpel.

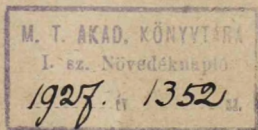
**MTA
KIK**

BUDAPEST,

TOLNAINYOMDAI MŰINTÉZET ÉS KIADÓVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
KIADÁSA

421623

Nyomatott Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. körforgógépein
Budapest, VII, Dohány ucca 12—14.

A VILÁGTÖRTÉNET HAJNALA.

Az ókor keleti népeinek története alkotja a világtörténet hajnalát.

Évezredek hosszú sora mult el, mióta az ember megjelent a Földön. Talán ötvenezer, talán százezer év is lepergett azóta, talán még több. Mortillet francia tudós kétszázharmincezer évre becsüli az emberiség multját. Mások még többre. A legmereszebben számító tudósok ötszázezer évre.

Ebből a hosszú időből azonban nem ismerjük csak néhány utolsó ezer év történetét. Ezt is hiányosan. Annál hiányosabban, hézagosabban, minél nagyobb a visszafelé vett évek száma.

A világtörténelnek ez a kötele öt-hatezer év történetét markolja össze, a legregibb történeli eseményektől kezdve a görög nép történetéig, Krisztus születése előtt ötszázig. Sokkal hosszabb, körülbelül háromszor annyi időt pergett le előttünk a történel lassan derengő, hajnali fényénél, mint a világtörténelem következő többi kötelei együttvéve, amidőn a történelírónak nem a föld alá temetett romokból kell már kicsákányoznia a multat, hanem nappali világosság mellett dolgozhat.

Legalább tizenkét-tizenötezer évre tehető, hogy az ember felhagyott a legkezdetlegesebb életformával, a nomád-élettel, az örökös kóborlással a zsák-mány után és kezdett megtelepedni a föld termékenyebb területein. Lazán összefüggő csoportokba, törzsekbe tömörült s kezdetleges szerszámaival hozzálátott a föld megműveléséhez. De a magasabb fokú művelődés, a szerves állami élet nyomai csak Kr. e. öt-hatezer évvel bukkannak föl.

A tudomány nagyszerű erőfeszítéseket tett annak a kinyomozására, hogy hol indult meg a földön legelőször az emberi művelődés. A történelem legregibb kibetűzhető emlékei azonban nem adnak biztos választ. A kérdés máig sincs végérvényesen eldöntve.

Sokaig az volt az általánosan elfogadott vélemény, hogy Afrika északi csücskén, Egyiptomban ringott az emberi művelődés bölcsője. Az ázsiai tudományos expedíciók ásatásai azonban meglepő eredménnyel jártak. A Tigris és Eufrátesz folyók völgyében, az úgynevezett Mezopotámiában az ásók bámulatos romokat forgattak ki a föld mélyéből, amelyek vetekedtek az egyiptomi romokkal.

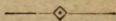
Ma a tudomány inkább hajlik arra a felfogásra, hogy minden emberi műveltség ősforrása Ázsiában van. A legvalószínűbb az, hogy a Tigris és Eufrátesz között, az ősi Babiloniában kell keresnünk az emberi művelődés eredetét. Itt találták fel az írást. Itt építették az első templomokat. Itt uralkodtak az első pap-királyok. Itt támadtak az első állami szervezetek olyan időkben, amelyekre vonatkozólag az egyiptomi romok mélységesen hallgatnak.

Ázsiában tette meg az ember az első, a legnehezebb lépéseket a művelődés útján. Ázsiából indultak ki aztán a nagy népvándorlások, amelyek benepesítették az egész világot. Európa népei is mind ázsiai eredetűek. S valószínű, hogy minden nép csak újabb, frissebb hajtása az ősi ázsiai törzsnek.

Igy az ókor keleti népeinek a története magában foglalja minden nép őstörténetét s magának az emberi fajnak az őstörténetévé válik.

A két nagy művelődési középpont, Mezopotámia és Egyiptom története után Kína és India történetét tárgyaljuk, azét a két különös országot, amelyek már az ókori népektől is majdnem teljes elzárkózottságban éltek s az emberi közösségből kiszakadva a maguk külön útját járják ma is.

A kisebb ázsiai nepek közül mindössze a jönciataok, zsidók s néhány kisázsiai nép vitt jelentősebb szerepet a keleti nepek ókori történetében. Ezek életének megrajzolása után térünk át az asszírok, babilónok, médek és perzsák történetére, kiknek óriási világbirodalma egymást törtek össze.

Mezopotámia.

Babilonia és Asszíria.

Mezopotámia az a teknőszerű lapály, mely két hatalmas folyam, az *Eufrátesz* és a *Tigris* közt terül el Ázsiában. Ez a két folyam adott nevet az országnak már ősrégen. *Mezopotámia* görögül annyit jelent: *folyamköz*.

Nevezetes a két folyam szabályos áradása és apadása. Áprilisban, mikor a hó megolvad a hegyeken, mind a két folyó kiárad a medréből és elönti az országot s csak szeptemberben húzódik megint vissza a medrébe. De míg az Eufrátesz szelíd folyása termékeny iszappal trágyázza meg a lapályt, a rohanó Tigris nem ritkán elmossa magával a szántó-földek termő talaját is.

A két folyam sajátos helyzeténél fogva az ország két részre szakad. A déli rész *Babilonia*, az északi rész *Asszíria*.

Az egész Babilonia teljesen sík terület, amelynek földje alig észrevehetően lankásodik a tenger felé. Eredetileg a napon megkeményedett, iszapos föld vagy mocsár volt, számos folyóval, amelyek vagy a Tigrisbe szakadtak, vagy az ingoványba veszték. Csak óriási nád nőtt rajta, semmi egyéb. De a lerakódott talajban hatalmas termékenység csirái lappangtak. Az első telepések öntözőcsatornákat ástak, töltéseket raktak, szóval derekasan nekiláttak a föld megművelésének. A puszt területből a világ legtermékenyebb, leggazdagabb országa lett. A gabona rendes évben kétszázszoros szemet adott. A búza, árpa és a szeszámfű óriási nagyságra megnőtt, a levelük nem ritkán négyujjnyi széles is volt. Sok volt a pálmafa is, amelynek minden részét felhasználták. És a folyókban mindig bőven volt a hal.

Szumír típus.

A szumírok Babilonia őslakói voltak. Ők alapították az eddig ismert legrégebb kultúrát. Ők találták föl az ékirást is.

Mikor Mezopotámia először szerepel a történelemben, oly népek lakják a földjét, amelyek régen túl vannak már a kultúra kezdetén. A két nagy folyam torkolata körül a *szumírok* laktak s tőlük északra az *akkádok*. Nem indogermán népek voltak, hanem valószínűleg turániak. A Tigrisen túl ellenben a *harcias kosszákok*, a mai kurdok rokonai, s ezek mellett, azon a földön, amelyet a szumírok *Ilammának* vagyis *fennsíknak*, a biblia pedig *Elám*-nak nevez, a szintén indogermán eredetű, rokon *kisszik* laktak, akiknek

Szúza volt a fővárosuk. Ez utóbbi két indogermán törzs vad nép volt és mindig nagyon elmaradt kultúra dolgában nyugati két szomszédja mögött.

Északkeletről, a hegységen keresztül valószínűleg már 3000 évvel Kr. e. *szemiták* vándoroltak be Mezopotámiába, akiket az akkádok és szumírok szívesen fogadtak, mert támogatóikat látták bennük a vad, elámi szomszédok ellen. Szántóföldeket és legelőket adtak nekik és tekintélyes családjaikat befogadták a városi szövetségbe is.

A szemita bevándorlók, akiket *kaldéusoknak* neveztek, eleinte Akkádiában telepedtek meg, de később lassan benyomultak Szumíriába is. Egy gyarmatuk keletre vonult a Tigrishez, ahol később *Asszír*ia keletkezett. Az asszírokban legtisztábban meg is maradt a szemita elem. A bevándorlók csakhamar egészen elsajátították az őslakók magasabb kultúráját, mindenekelőtt az írást, a szemita nyelvbe viszont számos akkád szó hatolt.

Lassan a szemiták kerültek túlsúlyra Mezopotámiában s végül az ősi turáni nemzetség egészen el is tűnik.

Az ősi Babilonia története.

A babiloni, valamint később az asszír történelem főforrását maguk az eltűnt népek hagyták hátra. Évezredekken keresztül romok és törmelékek között voltak eltemetve ezek a híradások, amelyeket kiváló régiségbúvárok: Fresnel, Oppert, Rawlinson, Taylor, Smith és Sarzec ástak ki és fedeztek fel a tudomány számára.

Ezek a híradások egytől-egyig *ékirással* vannak írva. Formájuk és tartalmuk rendkívül változatos. Vannak köztük szoborfeliratok, hengeralakú pecsétek, agyaghenger és agyagprizma-feliratok, aminőkre egy-egy építmény alapítási jegyzőkönyveit írták rá. Elég nagy a számuk a feliratos kő és bronzlábláknak a templomok és paloták falain. Égetett agyagláblácskákon egész könyvtárakat is találtak. A változatos tartalmú feljegyzések gazdag forrásul szolgálnak e régmúlt idők történetéhez. A hivatalos királyi feliratok és a gyakran igen hosszú alapító oklevelek, továbbá magánemlékek, fogadalmi táblák, adásvételi szerződések, egész nagy vallásos és mondás tartalmú irodalom, hősköltemények és állatmesék, csillagászati feljegyzések, földrajzi, történelmi adatok mind hozzájárulnak ahhoz, hogy élet varázsolódjék az évezredek előtti eseményekbe.

A babilónok őstörténete a mondák homályába mosódik el. Azt tartották, hogy első tíz királyuk istenek és félistenek voltak. Ezek közül az első harminchatezer évig uralkodott a mesés hagyomány szerint s az isten-dinasztia utolsó tagja alatt volt a nagy vízözön, amikor Bál haragra gyúlva az emberek bűnei miatt elhatározta, hogy megsemmisíti őket.

A történelem szempontjából azonban fontosabb az, hogy valószínűs történetírást is találunk az emlékek között: *krónikákat* és *történeti*

adatjegyzékeket, amelyek csaknem mindig egykorúak. Ezekből kiderül, hogy Babilónia legrégebbi uralkodói az egyes városok királyai voltak, az úgynevezett papkirályok, *patizik*. Egy ilyen papkirálynak a pécset-

Napimádás az ősi Babilóniában.

A babilónok vallása a természeti erők, különösen a Nap és más égitestek imadásán s a démonokban való babonás hiten alapult. A napistent Samasz néven imádták.

hengerét is megtalálták, amely a világ legrégebbi írott műemlékei közé tartozik. A papkirályokat később a politikai királyok váltották fel. *Szirgullában* Kr. e. több mint négyezer évvel egész sor király uralkodott már, akiknek feliratai nagyon emlékeztetnek még a képirásra, amelyből később az *ékirás* fejlődött ki. Egyik legősibb király *Ur-Ghanna* volt

Kr. e. körülbelül 4500 táján. A szirgullai királyok hatalma azonban elenyészett, mikor Észak-Babiloniában hatalmas birodalom támadt, amely leigázta egész Babiloniát.

Kr. e. körülbelül 4000 táján Agadiban hatalmas szemita eredetű uralkodók éltek. *Szárgon* volt közülük az, aki a hódítás nagy munkáját befejezte. Ez a Szárgon voltaképpen nemzeti hős volt, akinek életét mondák ékesítik. Emlékoszlopán, amelyet később emeltek Agadiban, ez a nevezetes felírás van, amely nagyon emlékeztet Mózes és Romulusz kitételének a történetére:

„Szárgon vagyok, a hatalmas király, Agadi királya. Anyám szegény volt nő, atyamat nem ismertem, de atyám öccse a hegyekben lakott. Azu-pírami városában, az Eufrátesz partján fogant engem anyám, aki szegény volt. Titokban szült meg; nádkosárba helyezett el, földi szurokkal elzárta a kapumat és beletett a folyamba, amely nem nyelt el engem. A folyam levitt engem Akkihoz, a földművelőhöz. A jóságos szívé Akki kiemelt engem a folyamból, mint egyetlen fiát felnevelt engem, Akki, a földművelő és kertészévé tett. Kertészkoromban hajlott felém Isztáristenasszony kegye, király lettem és 45 esztendeig uralkodtam ...”

Szárgon három ízben nyomult délnek, egészen a Perzsa-öbölig és leigázta Mezopotámia összes városi kiskirályait. Többnyire azonban meghagyta őket méltóságukban mint vazallusait. Miután Szíriából is diadalmasan tért vissza, helyreállította az aganehi templomot és felépítette az ulbari pirámist, amely Anunit istennőnek volt szentelve.

Ez a nagy király ápolta a tudományokat is. *Urukban* könyvtárat alapított s azóta a könyvek városának nevezték Urukhot. Összegyűjtette a régi könyveket, amelyek a szent hagyományokat tartalmazták és új szemita nyelvű könyveket íratott belőlük. Az egyik ilyen könyvben megtaláljuk a régi csillagászok feljegyzéseit és a jóslás szabályait. Egy másikban a szemita és az akkád nyelvtan szabályai vannak összefoglalva. A későbbi asszír király, Asszurbanipál égetett agyagtáblákra íratta át e könyveket s ezeknek maradványait ma a londoni British Múzeumban őrzik.

Szárgon fia, *Naram-Szin* Kr. e. 3750 körül uralkodott.

Alatta épségben maradt a birodalom, de azután hanyatlás következett be. Agadi és Uruk viszálykodott egymással és ez a viszály nagyon elsorvasztotta az ország erőit.

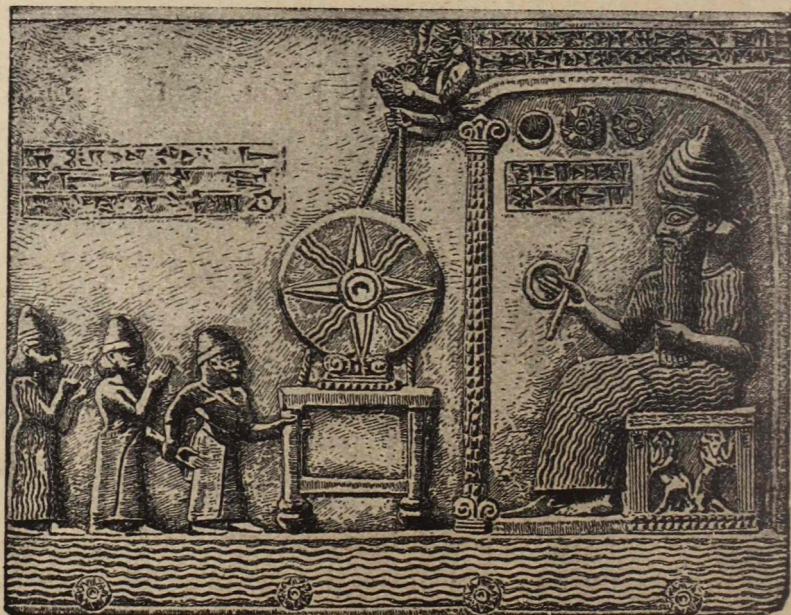
Ez időtájt megint Szirgullában támadt föllendülés, ahol 3300 körül *Ur-Bau* papkirály uralkodott, aki egész új templomot építtetett s aki-

nek korából számos felirat és egy hosszabb feliratú szobor maradt ránk.

Majd 3100 körül a hatalmas *Gudia* uralkodott Szirgullában, akinek emlékét számos szumir nyelvű felirat őrzi. Gudia, úgy mint Szárgon, alacsony sorban született. Egyik felírása így hangzik :

„Anyám nem volt, anyám a vizek mélysége volt ; apám nem volt, apám a vizek mélysége volt. Dunzidda volt az az ember, akinek tekintete rám esett és aki életemet meghosszabbította.”

Eszerint lelenc volt s ennél fogva trónbitorló, aki Ur-Bau után

Samasz napisten imádása.

A szipparai naptemplom romjaiból kiasott agyagtábla. A napisten egy kápolnaszerű fülkében ül, előtte egy kis asztalkán az istenség jelképe van, a forgó napkorong.

több nemzedékkel magához ragadta a királyi hatalmat. Gudia független volt Agaditól, legalább minden rávonatköző adat kora nélkül bizonyítja őt, akinek hatalma messze túlterjedt Babilonián. Élénk kereskedelmet űzött egész Babiloniában, sőt a Libanonig. Felírásai szumir nyelvűek. Építkezései és emlékművei körülbelül akkor keletkeztek, mikor az egyiptomi piramisok. Csodálattal kell róluk megemlékezni, mert nagy művészet és bámulatos alkotó képesség nyilatkozik meg bennük.

Utódai buzgón építették a városokat és a nagy templomokat. De hatalmuk köre és a birodalom fővárosa folyton változott. A szumír királyok mellett felbukkannak már *szemita* eredetű uralkodók is. Ez időben a holdistennek szentelt Ur volt a birodalom fővárosa.

Nagy katasztrófa szakadt egész Babiloniára *Elám* felől Kr. e. 2300 körül. Elám a Tigris keleti partján terült el.

Városaiknak külön királyaik voltak, de ezek mind elismerték fejüknek a Szúzában székelő elámi királyt. Minthogy épületfa és kő nem volt Elámban, ellenben agyag és iszap bőségesen volt, ezek a városok többnyire a napon szárított téglából épültek.

Szúza volt ezen a vidéken a kultúra középpontja és Szúza helyi istenei voltak a legtekintélyesebbek. Az elámi nép rokona volt az akkádnak, bár ezeknél sokkal fejletlenebb volt a kultúrája.

Kudur-Nankundi elámi király volt az, aki Kr. e. 2280 körül elfoglalta Akkádiát, a templomokat kifosztotta és az istenek szobrát Elámba hurcolta. Az elámi betörések később ismétlődtek.

Az elámiak idővel annyira elhatalmasodtak a folytonos támadások következtében elzüllött Babiloniában, hogy Kr. e. 1960 körül *Iri-Aku* larzai király már elámi ember volt és uralkodott egész Babiloniában.

De végül elkövetkezett az elámiak bukása is. A bábeli *Khammurrágás* fellázadt Iri-Aku ellen, legyőzte őt és elfoglalta az egész országot. Fővárosává *Bábel*t tette meg. Így támadt *Babilonia birodalma*.

Khammurrágás, aki Kr. e. 1923-ban került trónra, bár a neve szumír volt, mégis dinasztiaja minden királyával együtt sémi eredetű volt s ez időtől fogva a sémi elem lett uralkodóvá egész Babiloniában. A szumír népesség egyre jobban összevegyült a szemitákkal és pár száz év múlva megszűnt a nyelve is, amelynek ismerete csak a papok hagyományában öröklődött tovább nemzedékről-nemzedékre.

Khammurrágás, miután hatalmát megszilárdította, hosszú uralkodásának többi idejét arra fordította, hogy az elmúlt évszázadok bonyodalmainak pusztító nyomait eltörölje. Mindenekelőtt nagyszerű csatornahálózatot és töltéseket építtetett s megifjult országát hálából az istenek iránt hatalmas templomokkal ékesítette. Talán ő alapította a bábeli Il-Szag-Illa szentélyt is, amelyet később Nebukadrezár restauráltatott.

Khammurrágás Kr. e. 1868-ig uralkodott. Utódai alatt belső zavarok annyira meggyöngítették a birodalmat, hogy egy ízben az ellenség egy betörés alkalmával elhurcolta Bábel védő isteneinek a szobrait is, Marduk isten és Tirbanit istennő szobrát az északnyugati Khana földjére. Így esett aztán, hogy Kr. e. 1700 körül az ország megint idegen uralom

alá jutott. Az elámiakkal rokon *kosszák*ok törtek be az országba s elfoglalták Bábelt és az egész birodalmat.

A kosszákok úgy, mint az elámiak, híres nyíllövők voltak s Babilonia méd-elámi határterületén laktak.

Ez a merész hegyi nép adta meg a babiloni történelem színét körülbelül Kr. e. 1300-ig, sőt még tovább. Mert a mint igen gyakran megtörténik, hogyha civilizálatlan, vad hordák letelepszének egy kultúrorszáiban: a kosszákok itt is teljesen elfogadták a legyőzöttek kultúráját s nyelvben és szokásban, sőt ami a legfontosabb, még vallásban is teljesen átvedlettek babilónokká. Királyaik buzgón imádták Babilon ősi isteneit s csak a nevük vallott arra, sőt néha már ez sem, hogy voltaképpen idegenek.

A hódítók és a legyőzöttek összeolvadásának a folyamatáról nem sokat tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy a hegyi néppel való keveredés javára vált a babilónoknak. A kereskedelem és az általános jólet fellendülését élte a kosszák uralkodók alatt. Kifelé is nagy tekintélye volt a birodalomnak. Az Eufrátesz mellett élő népek rettegtek a babiloni fegyverektől. Ugy látszik, háború nélkül visszakapták a babilónok a tőlük egykor elrabolt ősi istenszobrokat.

A kosszák-dinasztia uralkodói között *Agu-kak-rimi* volt a leg-hatalmasabb. Korlátlan ura volt nemcsak Babilonnak, hanem valamennyi szomszédos keleti területnek is. Feltűnő, hogy ilyen hatalmas uralkodó nyugat felé nem próbált hódítani. De mingyárt megértjük ezt, ha elgondoljuk, hogy nyugaton Kr. e. 1600 táján egyenrangú hatalmas uralkodó kortársa volt *Agu-kak-rimine* III. *Tolmesz* egyiptomi fáraó, aki csapataival előrenyomult Mezopotámiáig. A babilon-kosszák birodalmat félt ugyan megtámadni, de ez is óvakodott III. *Totmesszel* összeütközni.

A későbbi királyokról semmit sem tudunk, vagy alig többet a pusztá nevüknél.

A kosszák-dinasztia fénykora is lejárt idővel s megkezdődött a hanyatlás kora. A szomszédos *Asszír*ia egyre hatalmasabb lesz s egyelőre összehúzódásra kényszeríti Babiloniát. A kosszák királyok Kr. e. 1154-ig uralkodnak s szemita neveik arra vallanak, hogy a kosszák nemzetiség teljesen felszívódott már Babilonia szemita népességébe.

Babilonia újabb korszakának a történetét nem lehet függetlenül tárgyalni, hanem csak Asszíria történetével kapcsolatban. Előbb azonban foglalkozni fogunk Ó-Babilonia kultúrájával s azután az ókor többi keleti népének a történetével.

Ó-Babilonia kultúrája.

Ó-Babilonia megmaradt emlékei mind azt bizonyítják, hogy Babilonia népessége Khamurrágász előtt már évszázadokkal a kultúra bámulatos színvonalát érte el. Törvényei, erkölce, kereskedelme, művészete mind oly fejlett, hogy valósággal virágkorát éli ekkor a babiloniai kultúra. Hogy a szemitáknak mennyi részük volt e kultúra kifejlesztésében, azt nem igen tudjuk megállapítani, csak egyes területeken, így a csillagászat és a csillagjósolás terén, amely szemita eredetű. De tudjuk, hogy mikor a szemiták bevándorlása megkezdődött, a szumirok és akkádok már államéletet éltek. Értettek többféle kézműipart, fel tudták dolgozni az ércet. A legősibb sírokban is találunk a csiszolt kőeszközök és fegyverek mellett arany, bronz és vastárgyakat. A bronz a leggyakrabban előforduló érc, a vasat azonban, amely ritka, nem fegyverré, hanem durva ékszertárgyakká dolgozták fel. Fejlett politikai és vallási törvényeik voltak és *ismerték az írás művészetét*.

Ennek a műveltségnek az alapjait tehát a szumír és akkád ősi turáni népek vetették még meg.

A vallás.

A Babiloniában élő turáni törzsek ősi vallása, amelyet őshazájukból hoztak magukkal, nyers *samanizmus* volt, mint az összes turáni népeké, amelyeknek vallásos érzését és gondolkozását át meg áthatotta a démonok és kisebb szellemek hatalmában való hit. Ennélfogva vallásuk túlnyomórésztben oly ceremóniákból áll, amelyekkel ellensúlyozni vagy felidézni akarják ezeknek a démonoknak a hatalmát. A szumír bűbájósok számos ősi varázsformulája is fennmaradt.

A gonosz szellemek, amelyek minden elképzelhető rosszal megverhetik az embert, a legkülönbözőbbek. Rendszerint *heten* lépnek fel egyszerre. A sivatagból jönnek vagy a föld és a víz mélyéből vagy pedig a fénylő tér távoli régióiból. Ők okozzák a betegséget, özönvizet, földrengést, rossz termést és minden egyéb bajt.

A szellemek közül némelyik hatalmasabb, de azért nem istenség. A legelőkelőbb két szellem a menny és a föld szelleme. *Anu*, a menny megközelíthetetlen szelleme inkább csak fogalom marad. Helyette és az ő nevében cselekszenek a többi szellemek. A démonok urát *Inlillának* is nevezték. Ez tehát azonos Anuval.

Ea, a Föld szelleme segítő jó szellem, akit a Jónak, *Duggának* is neveztek. Közte és a démonok által sanyargatott emberek között a közvetítő *Eának* elsőszülött fia: *Mirri-dugga*. Anu legszebb megjelenési formája gyanánt a Napot és a Holdat tisztelték.

A szemiták befolyásával átalakult ez az ősi vallás is. A szemiták

Démonok.

Babiloni dombormű, amely a rossz szellemeket embertesttel, oroszlánfejjel, saslábakkal ábrázolja.

egy főistent tisztelték, akinek „úr”, *Bál* volt a neve vagy „Isten”, *Ilu-El*. Ugy képzeltek, hogy *Bál* fényben él s ezért főjelképe a Nap volt. Mellette különösen a csillagokat tisztelték. Ezt a fény és csillagiszteletet próbálták összeolvasztani a szumír hittel. Kr. e. 3000 körül kezdődik a két vallás vegyülésének a folyamata és 1900 körül be is fejeződik és létrehozza a *babiloniai államvallást*, amelyet az asszírok is átvettek.

Az ég nagy szelleme, *Anu* és a Föld szelleme, *Ea* mellett megjelenik a harmadik hatalmas istenség: *Inlilla*, a szellemek ura, aki régenten *Anu* egyik minősége volt, míg most külön istenség lett, egyenrangú a szemita Báállal. *Inlilla* női kiegészítője a menny istenasszonya: *Nanna* vagy *Istár* lett, az életerő istennője és a *Vénusz* csillagistensége.

Anu, *Ea* és *Inlilla* mellett előtérbe nyomult néhány régi helyi istenség is: *Szin*, a holdisten, *Samasz*, a napisten, akinek *Larzában* volt nagy temploma és *Ramman*, a mennydörgő viharisten. *Amar-uduggál* vagy *Mardukot*, akit *Bábelben* tiszteltek, mint a fény istenét, a hasonló hangzás miatt összeolvasztották *Mirri-duggával*. Szerepelt továbbá még a romboló *Nergál* és a harcos *Nindár*, a két ősi szumír istenség.

A két vallási felfogás összeolvadásának külső megnyilvánulása az volt, hogy az akkor ismeretes öt bolygócsillagot beosztották egy-egy főisten, mint védőura mellé. A *Jupiter* védőura *Marduk* volt, a *Vénuszé* *Istár*, a *Marsé* *Nergál*, a *Szatur-nuszé* *Nindár*, akit szárnyas bika vagy emberfejű oroszlán képében ábrázoltak és a *Merkuré* *Nabu*, a bölcsesség és jóvendőmondás védője.

Az istenek nevei változtak tehát és papi befolyás alatt kialakult egy teljes istenrendszer, de az istenek elképzelése a régi maradt. A vallás középpontja továbbra is a démonok tisztelete maradt, akik szörny alakokban, mint griffmadár, sárkány vagy egyszarvú jelennek meg, hogy bajokat hozzanak az emberek fejére. Az ellenséges démonok elől a nagy istenekhez, különösen *Mardukhoz* menekül az ember segítségért,

Jó démon.

A démonok között voltak jóakarúak is a babilónok vallásos képzelete szerint. Ilyen ez a babiloni dombormű nyomán ábrázolt démon is, embertesttel, sasfejjel, szárnyakkal. Kezében gyümölcsöt tart.

akinek harcát a démonokkal számos monda őrzi és számos dombormű, meg szobor ábrázolja.

Azt hitték, hogy az égi hatalmak hatása különösen a csillagokban nyilvánkozik meg s ezért állandóan megfigyelték a csillagokat és a jövőt próbálták belőlük kitalálni. Így támadt az *asztrológia* vagy csillagjósolás és ebből a híres káldeus *csillagászat* kezdete. A csillagászat tudományában a babiloniaiak voltak az emberiség tanítómesterei. Emellett nagy buzgalommal üzték a mágiát is. De Mezopotámiában sohasem vált a vallás a szellemi élet középpontjává úgy, mint Egyiptomban.

A káldeai *mágusok* nagy híre tettek szert és nyomaikra akadhatunk a mai nemzetek babonáiban is. A szellemidézők ismerték a hatalmas varázsigéket, amelyekkel a jó isteneket meg lehetett nyerni és a démonokat le lehetett igázni. Fontos szerepe volt e téren a *talizmánoknak* vagy *amuletteknek*, amelyeknek oly erőt tulajdonítottak, hogy maguk az istenek is tehetetlenek voltak velök szemben. A mágusok továbbá arra is felhasználták a démonokat, hogy ellenségeiket ártalmatlanná tegyék s a mágusok és az orvosok mindig egyetértően dolgoztak. A betegség ugyanis mindig gonosz szellemek műve volt és ellene nemcsak orvosszerekkel védekeztek, hanem amulettekkel és varázsigékkel is. Így volt ez az egyiptomiaknál is.

Egy mágikus könyv töredékeit őrzik a londoni múzeumban s megmaradt számos amulett is. A talizmán varázsserejű, de teljesen értéktelen tárgy volt, gyakran jelekkel vagy felírásokkal ellátott kő- vagy groteszk szobrocska, amely demont vagy valami szörnyeteget ábrázol. A párizsi Louvre-ban van egy talizmán, amely a délkeleti szél démonát ábrázolja. Kis bronzszobor ez, kutyatestű, saslábú oroszlánkarmos négy karral, skorpiófarokkal és kecskefejjel.

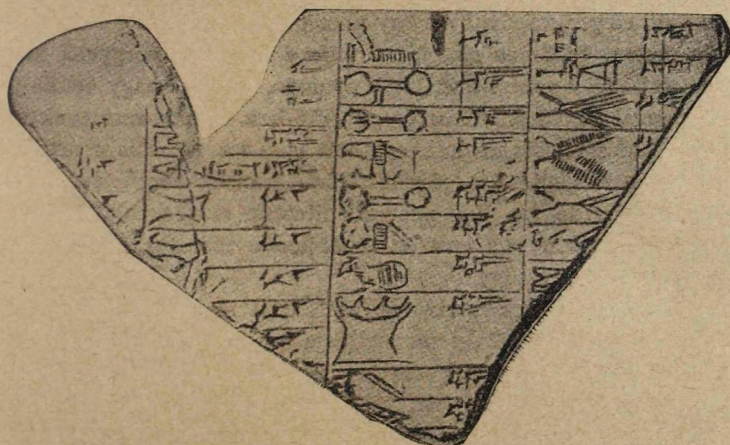
Az írás.

Az írás feltalálói a szumirok voltak Mezopotámiában. Ősrégi időkben használták már az *ékirást* a saját nyelvök megrögzítésére.

Az ékirás eredetileg *képirás* volt. A képeknek olyan formájuk volt, mint a valódi tárgyaknak, amelyeket utánozni próbáltak. Érdekes az itt bemutatott agyagtáblatöredék, amelyen megvan a legrégebb írás és ennek a jelentése a későbbi ékirásban. Ez egyébként azt is bizonyítja, hogy a feltalálók utódai már maguk sem értették meg az eredeti, ősi formákat.

Az írószkőz agyagtábla volt, amelybe vesszővel vésték bele az írást. Ez idézte elő az átmenetet a kerek betűkről a hegyes betűkre, melyeknek képies formája azonban még mindig elég világos. A betűket egymás alá írták függőlegesen és a sorokat jobbról balra olvasták.

A legrégebb ismert írásemlékeken, ha hegyesek is a képek, de összefüggőek. Csakhamar azonban elválnak egymástól — a használt írószkőzök hatása alatt — és ékalakú vonalak csoportjaira oszlanak. Ez volt az igazi ékírás. Ezt találjuk Khammurrágász király felirataiban Kr. e. körülbelül 2000 körül. Kezdetben tehát az ékírásjegyek kép-helyettesítők, úgynevezett *ideogrammok* voltak. Nemsokára azonban

Babiloni agyagtábla töredéke.

Az írás legrégebb formája, a képirás látható rajta. Minden egyes jel mellett ott van a jel mása a későbbi, fejlettebb ékírásban. Az ékírás szögletes jeleit könnyebb volt a lágy agyagba vésní, mint a kerek jeleket.

a nyelvnek oly részei számára is jeleket kellett találni, amelyeket nem lehet képekkel kifejezni, így a ragokra és a viszonyszókra. Ezeket egy kissé egyszerűsített régi jelekkel kezdték leírni s a jelek régi jelentését figyelmen kívül hagyták.

Ez rendkívül fontos lépés volt előre, mert ilyen módon ki lehetett fejezni a nyelvtani vonzatokat is, szóval úgy lehetett írni, ahogy beszéltek. Sőt az írás függetlenné is vált a nyelvtől, úgyhogy a bevándorolt szemiták a maguk nyelvét is a szumír írással írták le. Természetesen ez az ékírás még nagyon bonyolult volt, mert a betűjelek mellett használtak egész csomó fogalomjelet, ideogrammat is. Sok jelnek több-

féle jelentése is volt. Mindennek az lett a következménye, hogy az írás teljesen a tudósoknak, vagyis a papoknak a monopóliuma maradt.

Ebből az ó-babiloniai ékirásból fejlődött ki az ó-asszíriai s később az új-asszíriai és az új-babiloniai folyó ékirás. A Kr. e. VIII. századtól kezdve használták az örmények, az elámiak és végül Babilon bukása után (Kr. e. a VI. században) a perzsák is, akik annyira egyszerűsítették, hogy csaknem ábécés írást csináltak belőle.

Az ékirás megfejtése az emberi szellem egyik legbámulatosabb műve. A kutatás Perzsiában indult meg, ahol már a XVI. század óta figyelmessé lettek a nagyszerű romokra. Csodálkozva látták, hogy a romok sok helyén rejtelmes jelek vannak bevésve. Pietro della Valle ismertetett meg Európával néhány perzopoliszi jelet 1621-ben. De csak 180 év múlva, 1802-ben sikerült *Grotefend* Frigyes Györgynek néhány szót megfejtenie a pontos másolatok nyomán. A másik nagy önálló megfejtő az angol *Rawlinson* Henrik volt 1846-ban. A hatvanas évek végén azután a tudós régiségbúvárok egyesült erejének sikerült a perzsa ékirást teljesen megfejtenie. A régebbi ékirás jeleinek hangértékét szintén tisztázták már, de azt még nem állapították meg a tudósok, vajjon milyen nép nyelvén van írva az ó-babiloniai feliratok tömege. Valószínű, hogy szúzai nyelven.

A szumír-akkádok nyelve az ural-altáji nyelvtörzshöz tartozott, amelynek hajtása a török, a mongol és a magyar. Ez a nagykulturájú ősi nép tehát, amely hatással volt az egész modern civilizációra, nekünk magyaroknak is rokonunk volt.

Jog és törvény.

Az ó-babiloniai jogéletet főleg azokból a magánokiratokból, többnyire adásvételi szerződésekből ismerjük, amelyeket agyagra írva találtak különböző helyeken. Ezek szerint jólét és rendezett viszonyok voltak mindenütt ezekben az ősi országokban. A nőknek igen becsült állásuk volt. Még akkor is lehetett külön magánvagyonuk, ha férjhez mentek. Az a férfi, aki elvált a feleségétől, egy fél ezüst minát fizetett neki kártérítésül. De azt a nőt, aki a férjét elhagyta, megfojtották. A fiút, aki az anyját megtagadta, „földből és vízből” kizárták, ha az apját tagadta meg, az apa megnyírhatta, ami nagy szégyen volt, rabszolgamunkákat végeztethetett vele, sőt el is adhatta. Ha az apa nem akart többé tudni a fiáról, a fiúnak el kellett hagyni a szülői házat. Ennél többet ezideig még nem igen tudunk az ó-babiloniak jogéletéről.

Irodalom.

A legrégebb irodalmi emlékek közül valók a *varázsigék* vagy *büvös formulák*, amelyek nagyrésze még a harmadik évezred előtti időkből való, továbbá *közmondások*, apró dalok és a már említett családi törvények.

Ifjabbak a Nibur tiszteletét zengő *hymnuszok*, amelyek nagyrésze a Kr. e. második évezredből származik. Kultúrhistoria szempontjából roppant fontosak ezek a szumír nyelvemlékek. De sokkal érdekesebbek ezeknél a *szemita hitregék és époszok*, amelyeket Smith György angol kutató fedezett fel. A legfontosabb a Nimród-éposz, amelynek a világ teremtéséről szóló legenda és más legendák mellett egyik epizódja a vízözön története.

A *Nimród-éposz* tizenkét éneke 3000 sorból áll s tizenkét táblára volt írva. Ezekből sok töredék megmaradt. Az érdekes hősköltemény Kr. e. 2300 évvel keletkezhetett. Szerzője *Szin-liki Unnini*. Az éposz hőse *Giszdubarra*, aki nem más, mint a bibliai *Nimród*.

A monda maga, amelyet az éposz feldolgoz, még sokkal régebb és eredete az ősidőkbe vész. Az éposz tartalma a következő:

Dumuzi isten halála után felesége, *Isztar* uralkodik a szumír Erekhben. De az elámiak betörnek az özvegy istennő birodalmába és fővárosával együtt elfoglalják. Ekkor segítségére jön a szorongatott szumíroknak a világszerte ismert hős, *Giszdubarra* (*Nimród*). Miután vitézsége próbájaképpen pusztá kézzel megfojt egy hatalmas oroszlánt, sikerül neki szövetséges barátjául megnyernie a messze lakó *Eabani*-t, aki félig bika, félig ember.

Giszdubarra.

A világ legrégebb elbeszélő költeményének a hőse.

Ezzel együtt megöli Zumbabát, az elámi zsarnokot. Nimród elnyeri a trónt és Isztár istennő jutalmul felajánlja neki szívét és kezét :

„Téged akarlak férjemül, Nimród . . . Te légy a férjem, én leszek a feleséged — mondja az istenasszony. — Urni-kőből való kocsin jársz. Aranyos legyen az ülése és ragyogó a rúdja. Nagy hódításokkal szerezz dicsőséget . . . Szolgáljanak neked fejedelmek és urak . . . Hozzád fogható senki ne legyen !”

De az istennő szerelme halálos volt arra, aki elfogadta. A hős gúnyosan visszautasítja a szeszélyes istennő veszedelmes ajánlatát :

„Urnő, hogyan kössem én le hozzád magamat ? Álnok és áruló a te isteni koronád, szegény és értéktelen a te királyságod ! . . . Jajveszékeltél Dumuziért, az első férjedért és mégis te ölted meg őt gyilkos bánattal ! Szeretted egy pompás sast és mégis verted őt és eltörted a szárnyait . . . Szeretted egy hatalmas oroszlánt és elraboltad a karmait, hetet egyszerre ! Volt egy kedvenc paripád, híres csataló, ez ivott és láz mérgezte meg . . . Szeretted az ország királyát is, de megverted és leopárddá változtattad . . . Szeretted Izullanut, apád helytartóját . . . De mikor hozzá mentél, kegyetlenkedtél vele . . . Megverted és sziklavá változtattad és a sivatag mélyébe helyezted el ! . . . Most engem szeretsz és úgy akarsz bánni velem is, mint a többiekkel !”

Isztár dühös haragra lobban. Anutól egy szárnyas bikát kér bosszúja eszközeül, de Nimród és Eabani megölik a bikát. Isztár erre a város faláról megátkozva Nimródot, akit azonban örömujjongással fogad a nép. Az elkeseredett istennő erre elhatározza, hogy dacol a pokol borzalmaival is. Le akar szállni a sötétség hajlékába, Irkalla isten házába, hogy segítséget hozzon. De abban az országban, ahonnan nincs visszatérés, elfogják. Eközben a földön nincs szerelem és végül az istenek kiszabadítják Isztárt a halottak birodalmából.

Végül segítőtársa akad az engesztelhetetlen Isztárnak *Anunit* istennőben, anyjában, aki Anunak a felesége. Ez megöli Eabanit és Nimródot betegséggel sújtja. Nimród kettős nyomorúságában öséné, *Samasz-napisztim*-nél keres segítséget, akit jámborságáért az istenek közé ragadtak. Fárasztó bolyongás után a nagy homoksivatagban, az Eufrátesztől nyugatra eljut végül az üdvözültek országába, ahol erőszakkal kell a bemenetelt kivívnia. Meg akarja tudni, hogyan lett Samasz-napisztim halhatatlanná. Samasz-napisztim (a bibliai Noé) elmeséli neki *ere* menekülését a nagy özönvízből. Ez az elbeszélés a következő :

„Szurripak városát az Eufrátesz mellett ismered. Ez a város nagyon régi, az istenek laktak benne. Áradást akartak csinálni mind-

nyájan, akik ott éltek : Anu, Bál, Nindár és erre akarták rábeszélni atyjukat."

A kifürkészhetetlen bölcseségű Ur azonban, Ea isten, tanácsot ült velök és elhatározásukat tudtára adta Samasz-napisztimnek :

„Hagyd el a házat, csinálj magadnak egy nagy hajót, készítsd el mennél hamarább. Meg akarják semmisíteni az élet magvát. Mentsd meg, aminek élnie kell és vidd a hajóra mindenfajta elevenségnek a magvát . . . Összeszedtem mindenemet. Mindent a hajóra vittem, minden szolgálmat és szolgálómat, a mező barmát, a rét állatait, a család tagjait mind a hajóra vittem. És mikor Samasz elhozta a meghatározott időt, egy hang így szólt :

Este romlás fog patakzani a mennyekből. Eredj a hajóra és zárd el a kapudat . . .

Hajnal felé vihar kerekedett, egyre erősebb lett. Közepében Ramman mennydörgött . . . Égig emelkedett Ramman isten árja, örvénnyé lett a szép föld . . . Hat nap és hat éjszaka eltelt. Szél, eső és áradás vett erőt mindenben. Hetednapra elült a vihar és az ár apadt . . . A víz apadt és az áradás megszűnt. Mindeközben én a tengeren sodródtam és jajgattam, hogy az emberek lakóhelye iszappá változott. Mint főtörzsek úszkáltak a holttestek. Kinyitottam az ablakot és világosság hullt az ábrázatomra. És ekkor összerázkódtam, leültem és sirtam és arcomon végigesurogtak a könnyek. Áthajóztam a földeket, most szörnyű tenger volt valamennyi. És végül egy tizenkét láb magas földdarabhoz értem. Nizir földje felé sodródott a hajóm, de Nizir hegyei útját állták és a hajóm nem haladhatott tovább. Az első és a második nap így maradtam, a harmadik és negyedik nap hasonlóképpen, az ötödik nap nemkülönben. A hetedik nap kiküldtem egy galambot és a galamb elrepült, de nem talált sehol pihenőhelyet és visszatért. Kiküldtem egy fecskét és elrepült, ide-odarepült, de nem talált pihenőhelyet és visszatért. Kiküldtem egy hollót és repült. A holló elrepült és látta, hogy a víz leapadt, először félenken gázolta a vizet, azután nem tért vissza. És erre szélnek eresztettem az állatokat és áldozatot mutattam be. Oltárt emeltem a hegy csúcsán, az istenek beszítették a jó illatot. És ekkor megjelent Bál, bámulva nézte a hajót, haragosan felzúdult az istenek és szellemek ellen : — Miféle lélek menekült meg itt ? — De Ea szólt hozzá . . . És Bál meggondolta a dolgot, belépett a hajómba, megfogta a kezemet, talpra állított és talpra állította a feleségemet is és a kezét a kezembe tette, mellénk állt és megáldott bennünket : Eddigelé Samasz-napisztim ember volt, de most hasonlatos lesz ő is, meg a fele-

sége is az istenekhez. De lakni a messzeségben fog Samasz-napisztim, a folyamok torkolatánál — és erre fogtak engem és elvittek a messzeségbe és letettek a folyamok torkolatánál.”

Ez a híres özönvíz története, amely csaknem teljesen megmaradt a tizenegyedik agyagtáblán. Ez a legfontosabb részlete az egész babiloniai irodalomnak. A tizenkettedik tábla töredékeiből megtudjuk, hogy Nimród meggyógyult a betegségéből. Azután visszatért Erekhbe és könyörgésére Eabanit Ea isten kiszabadítja az alvilágból és az üdvözültek honába helyezi át.

Igy végződik a világ legrégebb elbeszélő költeménye. Megteremtésének dicsősége kétségtelenül Babilonia szemita népét illeti meg. De az éposz hatása nemcsak Babiloniára és Asszíriára terjedt ki, hanem a hellén mondavilág is sok pontban érintkezik a babiloniai hitregével. Nimród helyett a görögöknél Heraklesz a nemzeti hős és a bikalábú Eabanit Kheiron kentaur helyettesíti. A nemeai oroszlán, a krétai bika, Gerion, a zsarnok, a Heszperidák aranyalmája, a feleség, akinek Heraklesz a halhatatlanságot köszöni, mindennek megvan a mintája a Nimród-époszban is. Mindez a föníciaiak közvetítésének tulajdonítható. Az époszban található özönvíz-epizód azonban, amely aprólékos részleteiben is megegyezik a bibliai özönvíz történetével, kétségtelen bizonyossága annak, hogy a héberék ezeket a mondákat a babiloniaktól vették át a babiloni fogság alatt.

Asszurbanipál asszír király könyvtárában találtak még számos más elbeszélő töredéket, amelyek szintén bámulatosan hasonlítanak a bibliai világtéremtés elbeszéléséhez. Igen sok az *állalmese* is Ó-Babilonia szemita irodalmában.

Művészet és tudomány.

A művészet kifejllesztése is egészen a szumír-akkád népnek köszönhető. Babilonia építményeinek fa vagy téglából volt az építő anyaga, mert kőbánya nem volt az országban. Csak a régi *templomok* alapzatai maradtak meg, ezeknek a tégláiról ismerjük a legrégebb királyok neveit. Nagyon egyszerű, tömör építmények ezek. Alakjuk négyszögletes. A belsejük rendszerint a levegőn megszáritott és szurokkal összetapasztott téglából van, bevonva kívülről keményebb cserépréteggel. A templomok, amelyek többnyire csillagvizsgálók is voltak, három-nyolc lépcsőzetesen emelkedő emeletből álltak. Az istenhegy ábrázolása volt ez, amelynek ormán trónol az istenség. A legfelső emeleten volt a szentély. Az alap

külső falainak az ékítése többnyire rendkívül egyszerű. Leghíresebb példája ennek a teraszos templomnak *Bábel tornya*.

A cserépsírokban, aminőket különösen Ur-ban találtak, megvannak már a nyomai a *boltives* építkezésnek. Minden téglaréteg egy kissé kijebb nyúlik az alapjánál, amíg mind a két fal oly közel nem ér egymáshoz, hogy a zárókövet rá lehet tenni mind a két falra.

Az ősi Ur város helyén Taylor egész sereg ősrégi sírhelyet talált. A halottak többnyire agyaglemezeken feküdtek, boltozatos agyagüregben. Az agyaglapon nádfonatú, aszfalttal itatott gyékény volt. A vászonba bugyolált holttestet rendszeren a baloldalára fektették. A feje szárított téglán pihent, a lábai össze voltak húzva. Balkarja kinyúlik

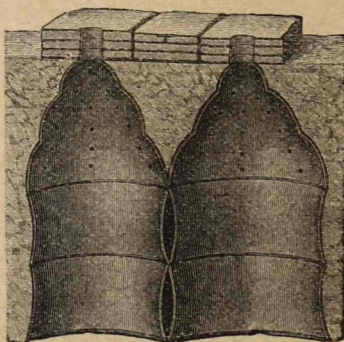
Ősrégi babiloni agyagsír Ur városa mellett.
Igy temették el az ősi babilónok halottaikat.

az agyaglapon, a kinyujtott jobbkar ujjai egy réztálba hajlanak bele. Gyakran átfúrt meteor-kő-henger lóg zsinóron az egyik csuklón. A lábak közé és a bordák alá alakokkal díszített, de felirástalan, homokkőből készült hengert helyeztek. A réztál mellett bambuszbot vagy a fűrészhal porcogója fekszik, a lábak mellett pedig több lapos tálban halszájka, baromficsontok, medveállkapocs, datolyamag található és egy agyag vizeskorsó ivócsészével. Mindez azt bizonyítja, hogy a halottakat el látták a nagy útra étellel és itallal. Gyakran van a sírban egy vagy több felirat nélküli, durva faragású pecsét-henger is. A *csontvázak* a kiásás után az első érintésre porrá omlottak össze, de a levegőn megkeményedtek. A női csontvázakon aranygyűrűk, karkötők, gombok, akhátékszerek voltak. Gyakran kagylók is, kifúrva és karikákkal díszítve.

Egy-egy ilyen sírban három-négy, sőt egy helyütt tizenegy csontvázat is találtak. Volt azonban a temetkezésnek egy egyszerűbb módja is: két agyagkorsót húztak rá fejtől és lábtól a holttestre és ezeket azután összetapasztották.

E sírdombokban legesodálatosabb a talaj *alácsövezése*. Ennek köszönhetjük, hogy az agyagkoporsók és a sírboltok tartalmukkal együtt oly sértetlenül maradtak ránk. A sírdombokat úgy tartották szárazon, hogy függőlegesen, néha 12 méternyire is csöveket eresztettek a földbe, amelyek alul és fölül felfogták és elvezették a vizet a sírdombból.

A legrégebbi *szobrászati* alkotásaikon jellemző az élethűségre való törekvés. Az erőteljes, élethű alakok alacsonyak, rövidnyakúak s igen nagy fejűek. A csupasz testrészek élethűsége csodálatos. A jobb váll és kar mindig csupasz. A körmök és ujjak a legapróbb részletekig ki vannak dolgozva a kezeken. A szobrok ruházatában van valami pátriárkális egyszerűség. A művész megpróbálta már félénken a ruha ráncait is utánozni. Ez a törekvés az ó-keleti művészetben páratlan a maga nemében.

A babiloni sírok alácsövezése.

Sokszor 12 méternyire ereszkedtek a földbe a vastag agyagcsövek s a talajvizet nem engedték a holttesthez jutni. Így maradhattak ránk olyan sértetlenül az ősi babiloni agyagsírok.

Számos példája maradt ránk a babiloni agyagmunkáknak minden korszakból. A kivitelük nagyon különböző. Legtöbbnyire Isztár-Nannát, a szerelem istennőjét találjuk az *agyagdomborműveken*. A *vésés* eredeti

és igen fejlett babiloniai művészet volt. Ezernyi gemmás hengert, úgynevezett pecsétlő-hengert találtak a babiloniai romokban. Ennek a művészetnek az eredete arra a keleti szokásra vezethető vissza, hogy ott az emberek az okmányokon nem írták alá a nevüket, hanem a lágy agyagba vagy viaszba lepecsételték. Igen sok a gyűrűbe foglalt, vésett kő is. A feliratos pecsét-hengert sokszor amulettnek is használták.

A *tudomány* terén a káldeaiak igen korán híres *csillagászok* és *matematikusok* voltak. Ez a két tudomány szorosan összefüggött a vallásos jelentőségű *csillagjósással*. Hogy meghatározhassák azokat a befolyásokat, amelyeket a bolygók, fogyatkozások és más égi tünemények gyakorolnak az emberek sorsára, pontosan meg kellett figyelni és fel kellett jegyezni az égen észlelhető változásokat. E téren a káldeaiak voltak a

nyugat tanítómesterei. Ők osztották be a nap pályáját fokokra, a napot tizenkét órára, az órát hatvan percre. Az ó-babiloniaknál ugyanis a hatvanas szám ugyanazt a szerepet játszotta, mint nálunk a 100. A hét-napos hét is babiloni eredetű: a hét holdnegyednek felel meg. Napjaink elnevezése is visszavezethető közvetve erre az ősi népre.

A csillagászzal foglalkozó 72 táblás főmunka, amelynek számos töredéke megmaradt, állítólag már Szárgon alatt készült. A számtan fejlettségét bizonyítja néhány tábla, amelyen négyzetszámok és köbszámok vannak.

Megérdemlik csodálatunkat a nyelvészeti munkák is, amelyeknek magyarázata az a szükséglet volt, hogy két különböző nyelvű nép keveredése folyt Babiloniában évszázadokon keresztül. Sok a szótárszerű feljegyzés már Kr. e. 3000 évvel is.

Mindebből kitetszik, hogy Ó-Babilonia magas fokára jutott el a kultúrának már a történelem derengő hajnalán.

Asszíría.

Babilonia és Asszíría benső szellemi kapcsolatban állott egymással. Az asszírok egész kultúrájukat a babiloniaiaktól vették át. A mű-

veltséget, az erkölcsöt, az írást és a vallást is. Asszíría állami fejlődése azonban teljesen önálló volt.

A két állam alapja kezdettől fogva lényegesen más. Babiloniában népkeveredés volt kezdettől fogva, szumírok és akkádok keveredtek szemitákkal és később az elámi koszszákokkal. Asszíríában ellenben mindig egységes volt a nép: asszír-szemita.

Asszíría városai közül csak a nevek és a romok maradtak meg. Az ősi Asszur volt az asszír állam megalakulásának kiindulópontja. Asszur adta a nevét a földnek és a népnek

Asszír típus.

egyaránt. Róla nyerte nevét Asszur, a nemzeti isten is, aki az asszír hitrege szerint megelőzte a nagy isteneket: Anut, Bált és Eát.

Míg Babiloniában az idők folyamán egész sor jelentékeny város váltotta fel egymást az elsőségben, mint vallási és politikai középpont,

addig Asszíriában négy jelentős város volt csak: Asszur, Ninive, Kalakh és Arbela. Ezek közül is *Ninive* már igen korán háttérbe szorította a többieket. Ennélfogva Asszíriában erős, központosított kormányzatú állam fejlődött ki, amelynek története állandóan nagyon harcias jellegű volt.

Asszíria őstörténete.

Az asszír birodalom őstörténete mondák ködébe vész, amelyeknek nincs semmi történeti alapjuk. E mondákat *Herodotosz* jegyezte fel. Ezek szerint a legősibb időben egy *Ninosz* nevű király uralkodott Asszíriában, aki *Ariaiosz* arab királlyal egyesülten háborút indított Babilonia ellen, amelynek királyát gyermekeivel együtt elfogatta és kivégeztette. Azután legyőzte az arméniaiakat és a médeket, ezeknek a királyait feleségeikkel és hét gyermekükkel együtt keresztre feszítette. Legyőzte *Ninosz* a perzsákat is, továbbá Kis-Ázsia népeit. Nagy birodalma a Földközitengertől az Indusig terjedt.

E háborúk után elhatározta, hogy várost építtet, amely nagyobb legyen minden eddigi városnál. Ezt aztán *Ninosznak* (*Ninive*) nevezte el. A város hosszúkás négyszögben terült el a Tigris partján. Hosszabb oldala 150 stádium volt, a rövidebb 90 stádium. Előkelő asszírokon kívül sok idegent is befogadott *Ninosz* ebbe a városba, amely a világ legnagyobb és legvirágzóbb városa lett.

Régebbi háborúiban nem tudta legyőzni *Ninosz* a *baktriaiakat*. Most újra megtámadta őket, mert kudarcába sehogy sem tudott bele-törődni. Hadseregében 1,700.000 gyalogos, 210.000 lovas és 10.000 hadiszekér volt. Ezzel az óriási haderővel is csak nagy veszteségek árán tudta végül a baktriaiakat városaikban bekeríteni. El is foglalta valamennyi városukat a fővároson, *Baktrán* kívül, amely hosszú ostromot állott ki.

Ninosznak Baktra előtt táborozó kapitányai közül az egyik, *Oannesz*, nagyon megkívánta feleségét, *Szemirámiszt* és elhívatta a táborba. *Szemirámisz* a monda szerint *Derketó* istennőnek és egy halandó embernek a leánya volt, gyermekkorában kitétek, de anyjának galambjai táplálták, amíg a pásztorok rá nem akadtak és el nem vitték *Szimmiásznak*, a főpásztornak. Ez a gyermeket *Szemirámisznak* nevezte el, ami szír nyelven galambot jelent. Mikor felaőtt a gyermek, meglátta őt *Oannesz*, Szíria helytartója. A szép leány annyira megtetszett neki, hogy feleségül vette.

Mikor Szemirámisz megérkezett Baktra elé, észrevette, hogy a vár védelmezői elhanyagolják a vár védelmét, annyira megbíztak a vár

Az asszírok ostromolnak egy várat.

A védők követek dobálnak az ostromlókra. Az asszírok nyilakkal lövöldözik őket hatalmas pajzsaik mögül. Az alsó részen a környék kezdetleges ábrázolását adja ez az egykorú dombormű.

természetes erősségében. Egy éjszaka Szemirámisz válogatott csapattal felmászott a vár falának tetejére s adott jelle az egész asszír sereg ostromot intézett a város ellen és azt el is foglalta.

Szemirámisz szépsége annyira megigézte a királyt, hogy ez férjétől követelni kezdte őt saját magának s cserében saját lányát kínálta oda Oannesznek feleségül. Oannes csak akkor engedett a király kívánságának, mikor Ninosz azzal fenyegette meg, hogy kiszurattja mind a két szemét. Lemondott Szemirámiszról, de csakhamar felakasztotta magát bánatában. Szemirámisz pedig királyné lett.

Mikor Ninosz meghalt, Szemirámisz hegymagasságú sírdombot emeltetett holtteste fölé. Azután bámulatos építkezésekbe fogott bele. Mindenekelőtt elkezdte építtetni *Babilont*, amelyet nagyobbra tervezett Ninivénél, Ninosz óriási városánál is. A város körfala 360 stádium (66 kilométer) hosszú volt és oly széles, hogy hat szekér egymás mellett haladhatott rajta. Ezt a falat 250 zömök torony erősítette meg. Az Eufráteszt 30 kilométer hosszú kőpart közé szorította és két partját híddal kötötte össze. A város közepén emelkedett *Bál isten temploma* és más pompás épületek, amelyek közül leghíresebbek voltak „Szemirámisz *függő kertjei*.”

A királyné építkezéseit megzavarta a *médek* zendülése. Szemirámisz elfojtotta a zendülést. Bentazta egész birodalmát, mindenféle városokat alapított és nagyszabású építkezésekbe kezdett. Ő építtette állítólag az úgynevezett *méd fal*-at is az Eufrátesztől a Tigrisig. Mindenfelé áttörette a sziklákat és szép utakat építtetett. Elestett vezéreinek teteme fölé nagy sírdombokat emeltetett. Átment a Szuez földnyelven Egyiptomba és ezt az országot is meghódította, meg a szomszédos Ethiópiát is.

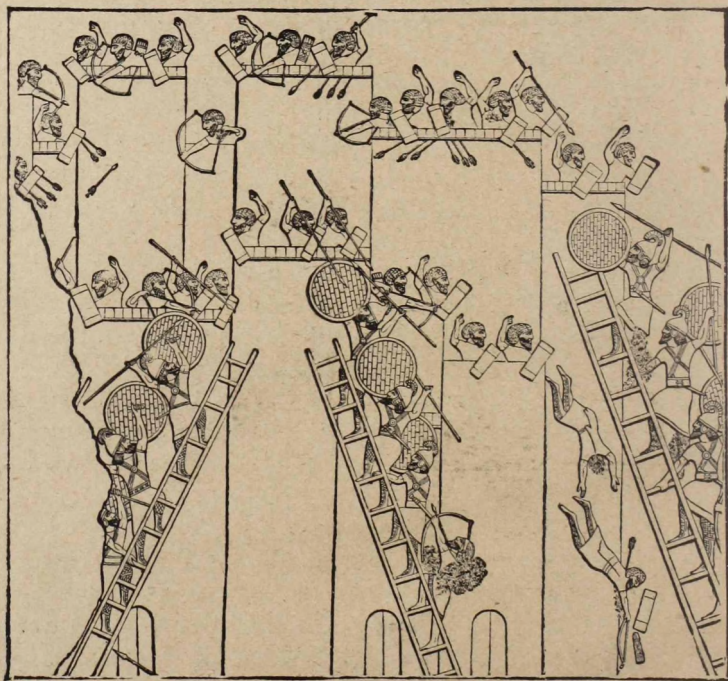
Mínthogy az indiai dús kincsek nagyon csábították, elhatározta, hogy hadat visel India ellen is és három álló esztendeig készült a háborúra. Hadseregébe: hárommillió gyalogos katona volt, egy félmillió lovas és 100.000 hadiszekér. Mínthogy elefántjai nem voltak, már pedig az indiaiaknak az elefánt volt a legveszedelmesebb hadi ereje, Szemirámisz 100.000 tevét fekete bikabőrbe varratott és mindegyiknek a hátára egy embert ültetett. Azt hitte, hogy ezekkel a mesterséges elefántokkal elámíthatja a hindukat. Az Induson való átkelés céljaira 2000 hajót építtetett, amelyeknek részeit tevék hátán szállíttatta.

Indiában azonban elhagyta a királynőt hagyományos szerencséje.

Sikerült ugyan átkelnie az Induson és benyomulnia az országba, mert ennek királya, *Sztratobatesz* szándékosan hátrált előtte. Egyszerre azonban megfordult és megtámadta az asszírokat. Hadiszekerei ugyan eleinte megijedtek a tevéktől és menekültek, de a gyalogság és az elefántok megfutamították az asszírokat. A király magát Szemirámiszt is

megsebsítette a karján s a hátán és a királynő csak nagynehezen tudott menekülés közben átkelni az Induson, amelynek hidját lebontatta. Rengeteg seregének alig egyharmada menekült meg. Azt is beszélik, hogy csak húsz ember menekült meg a sok millió harcusból.

Az akkor ismert föld határain *diadalmi oszlopokat* emeltetett Szemiramisz, a többi között Szkithiában is, nem messze a Jaxartesztől, ahol Nagy Sándor még látta azt az oszlopot, amelynek ez volt a felírása :

*Az asszírok ostromló létrákon rohannak meg egy várat.
Ninive romjai alatt talált őskori dombormű.*

„A természet asszonyi testet adott nekem, de tetteim a legnagyobb férfiakkal egy sorba állítottak. Uralkodtam Ninosz birodalmában, amelynek nyugaton a Hinaman folyó a határa, délen a tömjén és a mirrha országa, északon a szákok és a szogdiánok. Én előttem asszír ember nem látta még a tengert; én négyet láttam, amelyek közül egyet sem ért el senki, oly messze voltak. A folyókat kényszerítettem, hogy úgy folyjanak, ahogyan én akartam és én azt akartam, hogy csak arra folyja-

nak, ahol használnak ; a terméketlen földet termékennyé tettem folyóimmal. Bevehetetlen erődöket építtettem ; meghághatatlan sziklákön keresztül vassal utakat törtem. Szekeremen oly utakon hajtattam végig, amelyeken a fenevadak sem jártak én előttem. És mindez elfoglaltságom közepette ráértem szórakozni és barátaimmal mulatozni.”

Szemirámisz, mikor visszatérésekor meghallotta, hogy fia, *Ninyász* összeesküdött ellene, lemondott a trónról fia javára s ő maga galamb képében az istenekhez repült. Más monda szerint a fia meggyilkolta, mert felháborodott azon, hogy az anyja beléseretett. Szemirámisz állítólag 62 esztendőt élt és 42 esztendeig uralkodott.

Asszír király vadászaton.

A király kardjával dőfi át a nyilaktól megsebzett ráugró oroszlánt. Háta mögött fegyverhordozó apródja áll. Egykorú dombormű.

Ezt a Szemirámisz-mondát a nép pazarul kiszínezte. Voltaképpen azonban Ninosz és Szemirámisz nem egyéb, mint *Nindár* és *Isztár* istenalakja. A róluk szóló mondákat a perzsa uralom idején knidoszi Ktéziász gyűjtötte össze.

Asszíria történetét persze a hiteles feliratokból egészen másképp állapíthatjuk meg, mint ahogy ezek a mondák és hitregék mesélik. Ninosz és Szemirámisz regéjét nagy időköz választja el az első asszír királyok igazi történetétől.

A legrégebb asszír fejedelmek, akiktől feliratok maradtak ránk, még izakku-nak vagy patizi-nek, azaz Asszur isten papkirályának nevezik magukat. Székhelyük az ősi *Asszur* volt és ennek romjai között talál-

ták meg feliratos cserepeiket, nem pedig Ninivében. Ninive ugyan már Kr. e. 3100 körül is jelentős város volt, mint vallási középpont, de politikailag csak később nyomult előtérbe.

Az első asszuri patizi, akitől feliratunk maradt, *I. Szamzi-Ramman*, aki *Belkap-kapu* fiának nevezi magát. Eszerint Belkap-kapu volt az első fejedelem. Valószínűleg *I. Szamzi-Ramman* volt az, aki Kr. e. 1900 körül Isztár istenasszony ninivei templomát restauráltatta.

Ennek egyik utóda *II. Szamzi-Ramman* volt, szintén Asszur isten papkirálya, aki Kr. e. 1800 körül élt. Ez az első elég megbízható dátuma az asszír történelemnek.

Az asszír fejedelmek körülbelül Kr. e. 1500 óta használták a királyi címet. Hatalmuk azonban csak lassan nőtt. Hosszú, véres háborúkkal vettek erőt a szomszédos kiskirályokon. Különösen Babiloniával voltak súlyos harcaik. Hol az egyik, hol a másik vetélkedő kerekedett felül. Az asszíroknak többízben egészen előlről kellett kezdeniök a hódítást.

I. Tiglatpilezár.

(Kr. e. 1115—1100.)

Az asszír hatalmat legnagyobb mértékben *I. Tiglatpilezár* terjesztette ki. Hadjárataihoz foghatókat nem viselt még előtte egyetlen király sem. Ha utódai biztosítani tudták volna hódításait, akkor már Kr. e. 1100 táján beszélhettünk volna asszír világbirodalomról.

Az asszuri Anu-templom négy sarkában talált nyoleszögletű agyag-prizma felírása, amely 809 soros évkönyv, részletesen felsorolja tetteit.

Trónraléptekor nehéz harcot kellett megvívnia a mőszkerek ellen, akik 20.000 főnyi sereggel leszálltak a hegyekről és öt királyuk vezetésével betörték az asszírok területére.

Az öt király vereséget szenvedett és az asszír király egyik feliratában ezt mondja:

„Megraktam holttesteikkel a hegyek gyökereit. Levágtam fejeiket. Lerontottam városaik falait. Elvettem rabszolgáikat s nagy zsákmányra és számlálhatatlan kincsekre tettem szert. Közülük hatezren, akik föllázdak hatalmam ellen, lábaim elé roskadtak és én foglyul ejtettem őket.”

Az asszírok elfoglalták a kummukh-föld fővárosát, amely a mőszkerek csábitása folytán megtagadta az adófizetést és azzal büntették őket, hogy városaikat felégették. A király urává lett az egész országnak, amelyet egyesített Assziriával. A felirat ezután így szól:

„Én vagyok Tuklati-pal-isarra, a hatalmas király, a gonoszok elpusztítója, aki az ellenség harci csapatait megsemmisítettem.”

A kummukhok egy része elmenekült kelet felé a Tigrisen és ott elsáncolta magát. Tiglatpilezár utánuk nyomult, átkelt a Tigrisen, kiverte őket sáncaikból és „a halottak holttesteivel beborította a Tigris t és a hegység csúcsait”.

Hogy ezt a hódítást biztosítsa Tiglatpilezár, le kellett igaznia a határmenti népeket egytől-egyig.

„Asszur isten, az én uram rám parancsolt, hogy haladjak előre; elosztottam hadiszekereimet és hadseregeimet és elfoglaltam a várakat, amelyek hozzáférhetetlen hegyek legmagasabb csúcsain voltak,

Asszír írnokok összeírják a harcban megölt ellenség fejeit, amelyeket az asszír katonák hordanak eléjük. Az egykorú dombormű érdekesen szemlélteti az asszírok barbár kegyetlenségét a háborúban.

amelyek élesek voltak, mint a tű hegyei és ahol szekereim nem tudtak előbbre hatolni. Ott hagytam szekereimet a síkon és én magam benyomultam a zegzugos hegyek közé.”

Legyőzte Kurkhi lakóit és Khária földjén elfoglalt huszonöt várost.

„Szarani és Ammanit földjét romokkal borítottam, mert emberemlékezet óta nem hódoltak meg. Megmérkőztem seregeikkel Aruma hegyén, megfenyítettem őket, harcosaikat üldöztem, mint vadállatok. Városaikat elfoglaltam és isteneiket magammal vittem. Foglyokat ejtettem, hatalmamba kerítettem birtokukat és kincseiket, városaikat a lángoknak szenteltem, elpusztítottam, leromboltam, romokat csináltam belőlük s rájuk raktam uralmam nehéz igáját és jelenlétükben háláldozatot mutattam be Asszur istennek, az én uramnak.”

Ez az Asszúr isten telhetetlen isten volt, mert a királyt, aki szolgáljának mondta magát, szakadatlanul új hódításokra ösztökélte. A király nagyon dicsőíti önmagát, de még jobban dicsőíti az isteneket. Saját dicsőségéért és országa kiterjesztéért harcolt, de harcolt az istenek becsületéért is, akik a többi nemzeteket megvetik és iparkodott az istenek tiszteletét elterjeszteni az összes országokban. Háborúi éppúgy valási háborúk, mint hódító háborúk.

Ez magyarázza meg talán azt a szörnyű kegyetlenséget, melyet az asszírok már Tiglatpilezár alatt, de később még inkább tanusítottak a legyőzöttekkel szemben. Már természettől fogva harcias, vérszomjas emberek voltak. Erőszakosak, érzékiek, kevélyek és irgalmatlanok az ellenséggel szemben, amelyet megvetettek. Más jogot, mint az erősebb jogát, nem ismertek. Az elfoglalt városokat elhamvasztották, egyenlővé tették a föld színével. A lázadók vezetőit könyörtelenül karóba húzták vagy elevenen megnyúzták. Bár országukban fejlett volt a kultúra, ők maguk barbárok módjára cselekedtek mindig. Az asszír történelem alkotja az ókor történetének legszomorúbb, legvéresebb részét.

Asszúr isten sugallta Tiglatpilezárnak azt is, hogy indítson háborút a *szíriaiak* ellen. Tiglatpilezár ugyanis nem hadvezéreit küldte háborúba, hanem hadai élén mindig saját maga vonult az ellenség ellen.

„Mikor Asszur istennek, az én uramnak felséges hatalma napjaiban a nagy Samasz istennek (a napistennek), a vitéznek hűséges kegyében, a nagy istenek támogatásával . . . a partnak, a nyugat felső tengerének távoli királyságai ellen küldött engem Asszur isten, amelyek nem ismerték a meghódolást, én kivonultam. Nehéz utakat és meredek szorosokat, amelyek közül előttem egyet sem ismertek a királyok, elzárt utakat, járhatatlan ösvényeket bejártam . . . Tizenhat hatalmas hegyiségen keresztül vonultam . . . Csapataim átvonulása számára pompás hidakat készíttettem.”

Mindenekelőtt befejezte a *Nairi* földnek, vagyis *Arménianak* a meghódítását. Az Eufráteszen túl Nairi huszonöt királya egyesült erővel szállt vele szembe. De vereséget szenvedtek és városaikat leromboltatta Tiglatpilezár.

„Fegyvereim erejével legyőztem őket . . . 120 szekerüket a harc közben elfoglaltam, Nairi országainak hatvan királyát azokkal együtt, akik segítségükre érkeztek, üldöztem csatabárdommal a felső tengerig, erős városaikat elfoglaltam . . .”

A következő esztendőben, miután megálmolta a szerencsehozó napot, fölkerekedett a király s rátette lábát a khéták földjére. A hódító

király átkelt a Libanonon is. *Arád* városa megnyitotta előtte kapuit és átengedte neki hajóit. A tenger újság volt Tiglatpilezárnak. Kihajózott a nyílt tengerre és nagyon büszke volt rá, hogy saját kezével elejtett egy delfint.

Bárha az ország, ahová az asszír hódító benyomult, voltaképpen Egyiptomtól függött, a fáraó (valószínűleg a XX. dinasztia valamelyik utolsó uralkodója) nem tartotta tanácsosnak, hogy érzékenykedjék. Ellenkezőleg, a hatalmas királytársnak egy krokodilust, egy vízilovat

Az asszírok egy hegyi várat ostromolnak hadi szekérral.

Az asszírok a háborúban nem ismertek irgalmat. Könyörtelen kegyetlenséggel karóba húzták hadifoglyaikat, kivált az ellenség vezéreit. Egykorú dombormű.

és ritka tengeri halakat küldött ajándékba, amelyek Asszíriában oly nagy feltűnést keltettek, hogy megérkezésüket bevezették a birodalom évkönyveibe is.

A Tigris egyik forrásánál diadalmi oszlopot emeltetett a király, amelynek ez volt a felirata :

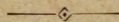
„Asszur, Samasz és Ramman, a nagy istenek, uraim segítségével, én, Tiglatpilezár, Asszur-földjének királya, Asszur-ris-isi fia . . . hódítója a nyugat nagy tengerétől Nairi tengeréig (a Van-tóig) minden földnek, harmadszor is bevonultam Nairi földjére !”

Babiloniával szemben is nagy sikereket ért el Tiglatpilezár. A Záb folyó melletti ütközet a babiloniaiak teljes vereségével végződött. Utána két esztendő alatt Babilonia nagy városait mind elfoglalt az asszír király.

Tiglatpilezár feliratai merész *vadászatokról* is beszámolnak. Ezek a jelentések, amelyek Mezopotámiára és a nyugati országokra vonatkoznak, éppoly fontosak ez országok állatvilágának történetére vonatkozólag, mint egyéb följegyzései a világtörténet szempontjából.

Tiglatpilezár halála után idősebb fia, *Asszurbelkala* lett Asszír királya Kr. e. 1100 körül. Ez Babiloniával békekességben élt, sőt amikor *Rammanpaliddin* került a babiloni trónra, Asszurbelkala feleségül vette ennek a leányát és nagy pompával vitte Asszíríába.

A következő uralkodók alatt hanyatlásnak indul az asszírok hatalma. Majdnem 100 évig tart ez a hanyatlás. Tiglatpilezár hódításai mind elvesztek ezen idő alatt. Az asszír uralkodóknak alig maradt egyebük a fővárosuknál s az ezzel szomszédos területeknél. Asszír királyai csak ezután alapítják meg az asszír világbirodalmat.

Egyiptom.

Az ősi művelődés megindulásának másik középpontja Egyiptom volt. Még mindig vitás a kérdés, hogy a szumír és az egyiptomi művelődés közül melyik a régebbi, hogyan függenek össze egymással, volt-e közös kiinduló pontjuk. Egyiptom Afrika északkeleti szögletében terül el s már ősrégi időkben nagyműveltségű nép élt benne fejlett állami életet.

Mikor Egyiptom legelőször szerepel a világtörténelemben sok évezreddel ezelőtt, műveltsége már igen magas fokon van. Ismerik az írást, megállapították már az esztendőök forgásának rendjét, van irodalmuk és tudományuk. Egyiptom gondolkozása és világfelfogása már évezredekkel ezelőtt abban az irányban fejlődött, amelyben eljutott a virágzás csúcspontjára.

Két oldalról tenger övezi Egyiptomot. Északról a Földközi-tenger, keletről a Vörös-tenger. Északkeleti sarkában a Szuez földszoros kötötte össze északi Arábiával, úgyhogy Egyiptom szárazföldi folytatása volt Ázsiának egészen a mult század közepéig, amikor a franciák a Szuez földszorost átvágták és megteremtették itt a Szuez-csatornát. Dél felé Nubia és Etiópia hegyei és pusztái határolják Egyiptomot, nyugatról pedig a nagy Líbiai-sivatag.

A Nílus.

Az ország területe csaknem egymillió négyzetkilométer, de ennek az óriási területnek körülbelül kilenc-tized része pusztaság. Ezt a sivár fennsíkot egész hosszában a *Nilus* folyam metszi keresztül s voltaképpen ennek a folyamnak a csodás termékenységű völgye volt mindig az igazi, művelt Egyiptom.

A Nilus két forrásból ered: a Kék és a Fehér-Nílusból. A Kék-Nílus az abessziniai hegyekben fakad, a Fehér-Nílus a hatalmas Ukerevető kifolyása. A Nilus egész hossza 6600 kilométer, de ebből Egyiptomra

csak 700 kilométer jut. Két főágra és több mellékágra osztoltan, legyezőszerűen kiszélesedve, delta formájában ömlik a Földközi-tengerbe.

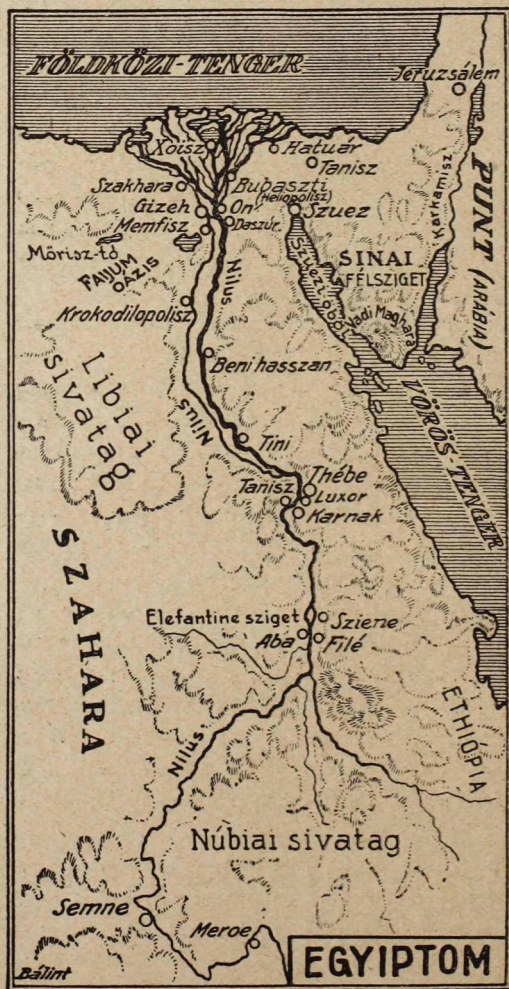
A görögök nevezték el a Nilus torkolatvidékét *deltának*, mert a

terület alakja hasonlít a görög ábécé delta betűjéhez (Δ). Nagy folyamok torkolatvidéke állandóan változik, különösen akkor, ha a folyam sok iszapot hord magával, mint a Nilus. A Nilus mai deltája ennél fogva egészen másalakú, mint három-négyezer év előtt. Ma 23.000 négyzetkilométernyi lehet a delta területe.

A folyam mentén hegláncok húzódtak végig a deltáig s helyenként nagyon összeszoritották a Nilus medrét. Legszélesebb pontján 3000 méternyire, legszűkebb pontján csak 300 lépésnyire van egymástól a folyam két partja.

A Libiai-sivatagban van néhány termékeny oázis, amely szintén az ősi Egyiptomhoz tartozott. A legészakibb oázis egy napi járőföldre van a Nilustól, amelytől alacsony domblánc választja el. Itt volt a híres *Mörisz-tó*, amelyet mesterségesen ástak a sivatagban.

Már a legrégebb időben megkülönböztették *Felső és Alsó-Egyiptomot*. Alsó-Egyiptom a tengerig terjedt a delta körül, fővárosa *Memfis*

volt, szemben a mai Kairóval. Nagy városai voltak még *On* és *Tanisz*, II. Ramzesz székhelye. Felső-Egyiptom délen terül el a núbiai határig. Főbb városai voltak: *Tini*, *Aba* és *Thébe*. Egyiptom legrégebb városa *Filé* volt a hasonló nevű szigeten, amelynek tőszomszédságában feküdt a bájos *Elefantine*-sziget, rajta a hasonlónevű várossal. Az első vízésés alatt volt *Sziene* városa. A Nilus felső folyását ugyanis több nagy vízésés teszi hajózhatatlanná.

Egyiptomnak száraz és forró az éghajlata, de a Nilus közelében is egészséges. Alsó-Egyiptomban nedves és meleg a levegő, különösen a deltában. A hőséget a júniustól áprilisig tartó északi szél mérsékli, amely rendszerint délelőtt tíz órakor támad. Áprilisban és májusban tíz-tizenegy napig bágyasztó, forró déli szelek uralkodnak, úgyszólván a viharokat helyettesítik. Alsó-Egyiptomban ritkán esik, Felső-Egyiptomban minden tíz esztendőben egyszer van eső.

Egyiptom a Nilus nélkül puszta sivatag lenne. A Nilus a nemző atyja úgyszólván egész Egyiptomnak, illetve mindannak, ami csodását Egyiptom lakói teremtettek, mert a Nilus minden évben szabályosan megárad s elönti az egész partvidéket a hegyekig, úgyhogy a rengeteg tóból a falvaknak csak fái és háza emelkednek ki. Mikor a Nilus visszatér a medrébe, iszapot hagy hátra maga után, amely évezredek óta meggyülemlett s Egyiptom földjét a világ legtermékenyebb földjévé tette. Ennek köszönheti Egyiptom dús gabonatermését, amelynél fogva az egész ókori világnak éléstára volt.

A Nilus áradását a tartós esőzés okozza. Június közepén kezd a Nilus vize áradni Felső-Egyiptomban és június végén éri el az áradás a deltát. Szeptember végén visszahúzódik medrébe az ár. Októberben van a vetés ideje, március elején az aratásé. Az egyiptomiak a Nilus áradása és apadása szerint három részre osztották be az évet. A tavasz vagy a *zöldülés* ideje november, december, január és február. Az *aratás* ideje március, április, május és június. Az *áradás* ideje július, augusztus, szeptember és október.

Ha a Nilus áradása csekélyebb, akkor rossz termés van Egyiptomban. Hogy ezt lehetőleg elkerüljék, már nagyon régen csatornákat és zsilipeket készítettek, hogy az ország földjét öntözhesék. A Nilus vize kellemes, egészséges víz s az egyiptomiaknak egyedüli ivóvize. Mikor áradni kezd a folyam, három-négy napra piszkos és zavaros lesz, de aztán megint megtisztul. Ez az időpont általános öröm ideje Egyiptomban.

Egyiptom ősi neve *Kemt* volt, ami *feketét* jelent, mert földje fekete a környező sivatag színéhez képest. A görögök Aigyptusnak nevezték

a Nilust és ez a név átragadt később az egész országra. A *Neilosz* (Nilus) szó későbbi görög eredetű. Az ősi egyiptomiak *Aura*-nak, nagy folyónak nevezték a Nilust. A bibliában az országnak és a népnek is *Mikraim* a neve.

Egyiptom története. Az első dinasztiák.

A régi egyiptomiak kaukázusi eredetűek s valószínűleg a Szuez földszoroson keresztül vándoroltak be Ázsiából a Nilus mellé, ahol a felső-egyiptomi afrikai bennszülött néppel keveredtek s ettől sok mindent át is vettek nyelvben és vallásban. De az egyiptomi kultúrát a kaukázusi bevándorlók teremtették meg.

Egyiptom történetét mindezideig nem sikerült összefüggően megállapítani, mert az ősi egyiptomiaknak nem igen volt történeti érzékük. Tömértelen emlékek felírásai túlnyomórészt templomokra és sírokra vonatkoznak és csak vallási tartalmúak. *Herodotosz* és *Diodorosz*, ez a két kiváló görög történetíró, akik Egyiptomban is jártak az egyiptomi kultúra virágkorában, sok becses följegyzést hagytak ránk az egyiptomi szokásokról, de Egyiptom történetéről csak fogyatékos és többnyire mondaszerűen túlzott adatokat gyűjtöttek össze. A Kr. e. harmadik század elején Ptolomeosz Filadelfosz király kívánságára egy tudós egyiptomi pap, *Manetho* megírta ugyan görög nyelven Egyiptom történetét, de műve elveszett, csak töredékei maradtak ránk más írók műveiben idézetek alakjában. E töredékek közül való az uralkodó dinasztiák jegyzéke is, továbbá az egyiptomi történet beosztása ó, közép, új-birodalomra és a megújulás korára. *Manetho* kronológiája azonban sokszor igen zavaros s így Egyiptom történetének ismerete mindmáig hiányos maradt.

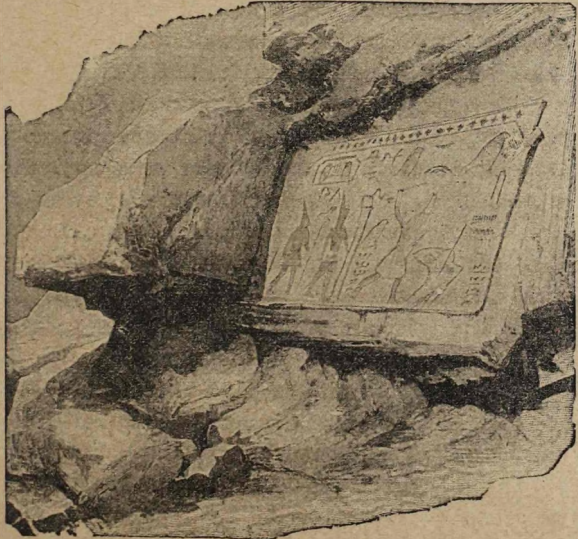
A legtöbb keleti nép legrégebb uralkodóinak isteneit és félistencit tartja. Így volt az egyiptomiaknál is. Hagyományaik szerint sokáig az istenek uralkodtak rajtuk. Az isten-királyok korát úgy tekintették, mint boldog aranykort és mindig vágyódva gondoltak rá. Ennek a korának is megvoltak a mesés eseményei. Ezek csak töredékesen maradtak ránk, de becsületére válnak az egyiptomi nép képzelőerejének. *Horusz* isten utódainak dinasztiája után következett az *első ember-király*: *Menesz*.

A régi egyiptomiak földművelők voltak, de a föld nem szabad parasztok, hanem gazdag családok tulajdona volt, a földesuraké. A vidék középpontjai a városok voltak, amelyek a kerület főistenségeinek szék-

helyei körül fejlődtek ki. A városokban lakott a nemesség és a pap-ság. Az ország tehát kerületekre oszlott. Minden kerület élén kerületi herceg állt, akinek a méltósága rendszerint öröklődő volt.

A huszonnégy déli kerület egyesüléséből keletkezett a régibb királyság: *Felső-Egyiptom*, amelynek jelképe a *fehér korona* s címere a *lótusz* vagy a *sás*. A húsz északi kerületből alakult ki *Alsó-Egyiptom*, amelynek jelképe a *vörös korona* és címere a *papirusz*.

Ezt a két királyságot valószínűleg egyesítette *Menesz király*, akit Manetho valamennyi dinasztia élére állít. Kr. e. 3200 körül vagy még sokkal régebben uralkodhatott ez a fáraó. Az egész birodalomnak közös fővárost építtetett és ezt Ptah istennek szentelte. Ez lett *Memfis* városa. A monda szerint Meneszkitérítette a Nilust irányából, hogy helyet nyerjen fővárosa számára. Ptah istennek templomot építtetett. Hatvankét esztendei uralkodás után megölte egy viziló.

Egyiptom legregibb történelmi emléke.

A Sínai-félszigeten, a Vadi-Maghara sziklavölgyében lévő feliratos dombormű. A negyedik dinasztiából való Sznofru fáraót úgy ábrázolja, mint sínai beduinok legyőzőjét.

A *második* és *harmadik* dinasztiáról nagyon keveset tudunk. De azt tudjuk, hogy ebben az időben megkezdődött már a piramisok építése.

A hagyomány ebbe az ősi korba helyezi a női trónutódlás szokását is, amelynek értelmében fiutódok híján nők kerülnek sorra, hogy a dinasztia vére ki ne apadjon. Bitorlót tehát csak az esetben ismertek el jogutódnak, ha feleségül vett egy királyi vérből származó hercegnőt.

A *negyedik* dinasztia idejéből számtalan felírásunk maradt az emlékköveken, úgyhogy ennek a dinasztiának a történetét elég jól

ismerjük. Ennek a dinasztianak *Sznofru* volt az alapítója, aki a Sinai-félszigeten lévő réz és lápisz-lazuli-bányákat kiaknáztatta és erődöket építtetett az ottani határon. A Vadi-Maghara sziklavölgyében ránk maradt róla egy feliratos dombormű, amely úgy ábrázolja őt, mint a sinai beduinok legyőzőjét. Ez a dombormű Egyiptom legrégebbi történelmi emléke. A negyedik dinasztia tagjai építtették a legnagyobb piramisokat, amelyek ma is megvannak még. Az óriási piramisok a királyok sírjai voltak, míg a kisebb piramisokba a királynékat, a király rokonait temették el.

Vagy harminc piramis maradt meg épségben s negyven más romokban. Több valószínűleg egészen eltűnt az évezredek folyamán. Sznofru maga két kisebb pirámist építtetett.

A legnagyobb pirámist Sznofru fia, *Khufru* király (görögül *Kheopsz*) építtette, akit Herodotosz erőszakos zsarnoknak fest le. Húsz éven át, évenként három hónapig százezer embert dolgoztatott ezen a síremléken. Az isteneket megvetette és az áldozatokat eltiltotta. Ezzel szemben mást mondanak a sírfeliratok. Azt mondják, hogy *Kheopsz* nagy tisztelője volt az isteneknek. *Kheopsz* huszonhárom évig uralkodott. Fia és utóda *Khafra*, szintén építtetett piramisokat. Tőle való a második nagy gizehi piramis. E királyról szobrok is maradtak ránk.

A harmadik nagy memfiszi pirámist *Khafra* utóda, *Menkaura* építtette, akit Herodotosz jámbor és igazságos uralkodónak mond.

Az ötödik dinasztia tizenkét királyáról csak igen szűkösen adnak hírt az emlékek. Általában kitűnik annyi, hogy az a háromszáz esztendő, amelyet a piramisépítő dinasztiák töltenek ki, Egyiptomra nézve a nyugalom és békés fejlődés korszaka volt, amelyben a tudomány is virágzásnak indult.

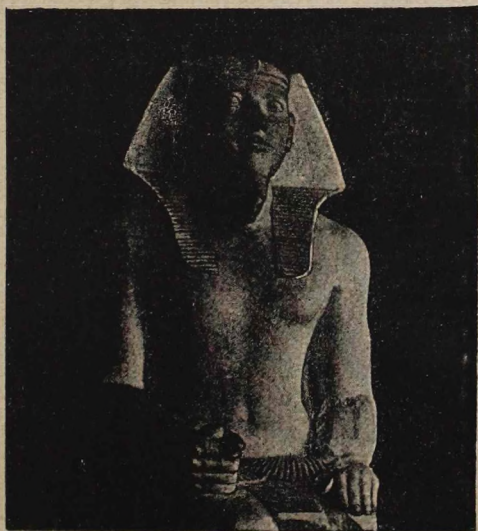
Az ötödik dinasztia korának végén belső harcok és zavarok voltak Egyiptomban, amelyekről azonban részletesebb adataink nincsenek. A hatodik dinasztia megalapítója *II. Téli* volt, akit fia, *I. Pepi* követett a trónon. A hatodik dinasztia forradalom árán jutott trónra s ez a forradalom a vidéki nemességet is uralomhoz segítette. A főváros Memfisz maradt ugyan, de az egyes kerületek vezetői nagy önállóságra tettek szert s teljesen magukhoz ragadták a helyi kormányzatot.

Az egyik memfiszi sír felírásaiban egy *Uni* nevű miniszter, aki négy király alatt szolgált, elmondja élete történetét. Még mint gyermek került *Téli* király udvarába. Később megnyerte *Pepi* király kegyét, aki hivatalt adott neki és sok kényes megbízást ruházott rá, amelyet oly ügyesen intézett el, hogy a király barátja lett s a király a királyné ház-

tartásának intendánsává nevezte ki őt. Csakhamar az ügyek élére került. Pepi király visszafoglalta a Sínai-félszigeten lévő bányákat s Uni oly kitűnően szervezte a bányák művelését, hogy a király jövedelmei tetemesen megszorodtak. Utat építtetett a kopt-sivatagon keresztül a Vörös-tengerig, új várost, templomokat és más középületeket emeltetett.

Uni kiváló volt hadvezérnek is. Nagy hadsereget szervezett, hat négertörzsből segédcapatokat állíttatott össze s Dél-Sziriában leigázta a fellázadt *herusákat*. Mikor diadalmasan visszatért a háborúból, a király a legnagyobb kitüntetésben részesítette: megengedte neki, hogy a király palotájában, sőt a király jelenlétében is — *lábán tarthatja a szandálját*. Ez az első és egyedüli nagyobb háború a Sínai-félsziget bányái körül vívott harcokon kívül, amelyről a régi birodalom feliratai megemlékeznek.

Pepi fia és utóda, *Rameren* alatt Uni egész déli Egyiptomnak a helytartója lett s azt a megtisztelő megbízást kapta, hogy gondoskodjék a király piramisának és kopsójának az anyagáról. Ez a megbízás egy esztendeig foglalkoztatta. Hajókat kellett építtetnie, csatornákat és medencéket ásatnia, hogy a megbízást teljesíthesse.

Khafra fáraó szobra.

Egyike Egyiptom legrégebb műemlékeinek.

Rameren utóda öccse, *Raneferka* lett, akinek halála után zavarok támadtak a birodalomban. Utódát, *Mentemzafot* egy évvel trónralépése után meggyilkolták. Halála után húga és felesége, *Neitaker* követte a trónon, a *rózsarcú szépség*. Herodotosz *Nitokrisz*-nak nevezi s elmondja róla, hogyan állt bosszút férje gyilkosain. Nagy vendégségre hívta össze az összeesküvő országnagyokat s mikor lakománál ültek, megnyitotta egy titkos csatornát, amelynek vizébe belefulladtak a földalatti nagyteremben lakmározó vendégek valamennyien. Bosszújának sikerült után a szép királynő öngyilkos lett.

Későbbi időkben görög túristák, akik hallották a rózsarcú szépség történetét, új mesét költöttek a szép Nitokriszról. Azt mesélték róla, hogy Nitokrisz, akit a számukra jobban hangzó *Rhodopisz* névvel ajándékoztak meg: hetéra volt. Mikor egy ízben a Nílusban fürdött, egy sas elragadta a partról a fél szandálját, elrepült vele és a király ölébe hullatta a fél szandált, aki éppen törvényt ült a vásártéren. A csodás esemény és a kecses cipellő bámulatos kicsisége meglepte és úgy felizgatta a királyt, hogy felkuttattatta a szandál tulajdonosáért egész Egyiptomot. Mikor ráakadt, feleségül vette Rhodopiszt.

Még később, az *arabok* uralma alatt újabb monda támadt Nitokriszról. Azt rebesgették, hogy Nitokrisz lelke napnyugtakor csodaszép nő alakjában meg szokott jelenni és az arra járókat szerelmes mosolylyal csalogatja magához. Aki a szép kísértet hálójába kerül, a csalogatásba hamarosan belebolondul és pihenés nélkül bolyong egész életén át.

A hatodik dinasztíával együtt véget ért a régi memfiszi birodalomnak az a ragyogása is, amelyben a jólét s ezzel együtt a művészet és a tudomány is a fejlettség magas fokára jutott már el. A kor emlékeiből kitetszik, hogy a királyi hatalom mellett szóhoz jutott már egy hatalmas arisztokrácia is, amely rokonságban volt a királyi családokkal. De nyoma sem volt még semmiféle privilégiumos papi rendnek, sem valami kasztszerű tagozódásnak.

A középső birodalom.

A következő öt dinasztia történetéről úgyszólván semmit sem tudunk. Ezek uralkodása alatt lassanként előtérbe kerül Felső-Egyiptomban a thébei fejedelmi család, amely végül mint a *tizenegyedik* dinasztia elnyeri egész Egyiptom fölött az uralmat. De ez az új korszak nem csatlakozik a régi kor kultúrájához. Új nevek, új címek jelennek meg s magának a népnek is új a jellege. Ez a korszak a küzdelem és fölfele törekvés kora.

A tizenegyedik dinasztia királyai közül, akiket csaknem mind *Antef*-nek vagy *Mentuhoiep*-nek hívtak, csak a hatodik uralkodó, *V. Antef* kapta meg a fáraók teljes címét, amely így hangzott: „A jó isten, mindkét ország ura.” A dinasztia utolsó királya, *Szankhkara*, a kelet-egyiptomi hegyes sivatagot hódította meg egészen a Vörös-tengerig s ő alatta végezték az egyiptomiak az első nagyobb tengeri utazást is, mégpedig kereskedelmi célok szolgálatában. Kereskedelmi összeköttetésbe léptek

Arábiával és a szemben lévő szomáli partvidékkel s az expedició bőven hozott haza tömjént, ékköveket és más drágaságokat.

Sokkal nagyobb mértékben növekedett az egyiptomi hatalom a tizenkettedik dinasztia alatt. Ez a korszak volt az egyiptomi ó-kor virágkora. A tizenkettedik dinasztia első királya, *I. Ámenemhát*, nemcsak vitéz hadvezér volt, aki legyőzte a núbiai zendülőket, hanem böles ember is volt. Bölcsesége közmondásossá vált. A király egyik kortársa a király neve alatt egy pár oldalas füzetet írt, amelyben a király böles tanácsokat ad fiának s elmond egyet-mást a saját életéről. Ezt a kis iratot még ezer év múlva is klaszszikus munkának tekintették Egyiptomban s a diákoknak írásgyakorlatul ezt kellett másolniok.

I. Ámenemhát mindent elkövetett, hogy a polgárháborúk és a külső háborúk következményeit eltörölje és népét boldoggá tegye. Ő rakta le Thébében a nagy Ámon-templom alapját is. Öreg korában maga mellé vette társuralkodónak fiát, *I.*

Uzerlezen-t s erre az

ifjabb erőre bízta az uralkodás nagyobb terhét. Nem egy utóda követte is a böles királynak ezt a célszerű példáját. A tizenkettedik dinasztia nyolc királya mindössze százkilencvenöt esztendeig uralkodott. Vitéz harcos volt valamennyi s anélkül, hogy hódítani akartak volna, kiterjesztették a birodalom határait és biztosították a barbárok betörései ellen. Gondoskodtak a földművelés fejlesztéséről s az áradás szabályozásáról, a városokat pedig műalkotásokkal ékesítették.

III. Ámenemhát.

Az egyiptomi tralkodók gyakran a szfinxnek, az oroszlántestű, emberfejű szörnyetegnek leje gyanánt vésték ki saját képmásukat. A hatalmas fáraónak ez a képmása is egy ilyen szfinxről való, amelyet Tanisz mellett találtak.

Ezek egyike, *III. Ámenemhát* negyven esztendei uralkodása alatt tevékenységét túlnyomórésben a béke művének szentelte. A semnei sziklán megjelöltette a Nilus vízállását s ezeknek a jeleknek köszönhetjük azt a tudásunkat, hogy a folyam akkor áradás idején nyolc méterrel magasabbra emelkedett, mint manapság. Ez az uralkodó szabályozta még jobban a Nilus áradásait és a sivatag északi oázisából, *Fajjum*-ból is valóságos paradicsomot teremtett.

Évéből elhatározta, hogy egy nagy vízmedencét készített, amelynek segítségével elhárít minden bajt, valahányszor a Nilus áradása csekélyebb a rendesnél. Memfisztől nyugatra kezdődik a libiai hegylánc, amelyet tágas völgy zár be. A völgy közepén lévő fennsík nyugati részén

III. Ámenemhát fáraó arany pecsétgyűrűje.

A négyszögletes, mozgatható szardónix kő mindkét oldalán finoman vésett dombormű van. A látható rész a fáraót ábrázolja, amint dús nyakláncsal az oltár előtt ül. A párizsi Louvre-ban őrzik.

nagy behorpadás van, amelyen akkor egy tíz kilométer hosszú, természetes tó volt. A király ezt a tavat negyedfél méter magas és ötven méter vastag gáttal vétette körül, amelynek kétszáz kilométernél is nagyobb volt a kerülete. Két zsilipes esatorna kötötte össze ezt a vízmedencét a Nilussal, amelynek vize áradás idején benyomult a medencébe, ahol a zsilipek segítségével visszatartották, hogy szükség esetén felhasználhassák. Ezt a mesterséges tavat nevezték *Mörisz-tónak*.

III. Ámenemhát azonban csak befejezte azt, amit már elődei kezdtek. Már *I. Ámenemhát* és *I. Uzertezen* is sokat foglalkozott a *Fajjum*-mal s az utóbbinak több emlékműve is maradt *Szedben*, amelyet a görögök *Krokodilopolisznak* nevezték. *III. Ámenemhát* ide helyezte át székhelyét.

Itt építtetett magának várkastélyt, pirámist és sirt. A várkastélyból később templom lett. A görögöket a krétai *labirintusra* emlékeztette az óriási építmény. Így is nevezték el labirintusnak, útvesztőnek.

A *labirintus* a Mörisz-tó keleti partján emelkedett egy kis síkságon, amely a régi Krokodilopolisszal szemben terül el. Az épület 270 méter hosszú és 170 méter széles négyszög volt. Fehér mészkőből épült homlokzata a tó felé nézett. Az építmény többi része gránit volt. Herodotosz, a híres görög történetíró meglátogatta a labirintust és le is írta, mégpedig a következőképpen :

„A labirintus valamivel följebb fekszik a Mörisz-tónál, nem messze

a Krokodilok városától. Saját szememmel láttam és szóval le sem írható. Mert ha mindent összeszednénk, ami falművet és építményt a hellének eddig létrehoztak, azt találnók, hogy mindez fáradság és költség dolgában jelentéktelenebb ennél a labirintusnál, pedig az efezoszi és a számoszi templom is igazán megérdemli, hogy emlegessék. Már a pirámisok is leírhatatlanok voltak s mindmegannyiuk fölér egy csomó hellén művel; de a labirintus felülmulja még a pirámisokat is. Mert tizenkét földött udvara van, amelyeknek kapui szemben állnak egymással, hat észak felé, hat dél felé, egyik a másik mellett. Nyugat felől egy és ugyanaz a fal zárja körül őket. És a termek kétfélék benne: az egyikféle a föld alatt van, a másikféle a föld felett. Számuk 3000, mind a két fajtából 1500. A felső termeket magam is láttam. Végigjártam és mint szemtanu beszélék róluk. De a földalattiakat csak hallomásból ismerem, mert az egyiptomiak, akik őrt álltak ott, semmi áron nem akarták megmutatni nekem, mert amint mondták, ott vannak azoknak a királyoknak a sírjai, akik a labirintust építették és a szent krokodilusok sírjai is. A felső termek azonban, amelyeket láttam, emberfölötti alkotások, mert a számos kijárást a szobasorokon keresztül és a kigyózó folyosók az udvarokon keresztül ezer csodát mutatnak. Az egyik udvarból bejut az ember a szobákba és a szobákból a csarnokokba és a csarnokokból megint a szobasorokba. És mindennek a teteje, úgy mint a fala, kőből van egymásba illesztve nagyon gondosan. A falak pedig tele vannak bevéssett hieroglifekkel. Minden udvaron oszlopcsarnokok vannak többnyire fehér kövekből. És a sarokban, ahol a labirintusnak az egyik vége van, egy negyven öl magas pirámis áll beléje vésett nagy állatképekkel s a pirámisba egy út is vezet a föld alatt.”

A *Mörisz-tó* még nagyobb ámulatba ejtette Herodotoszt, mint a labirintus. A tó közepén, amint Herodotosz meséli, két pirámis emelkedett. Mindegyik pirámis tetején óriási ülőszobor volt.

A csatorna, amely a tavat a folyóval összekötötte, 80 stádium (100 kilométer) hosszú és több mint egy stádium (94 méter) széles volt. A zsilipek kinyitása és elzárása nagyon költséges volt és minden alkalommal 50 talentumba, körülbelül 300.000 koronába került. De a tóban 22-féle finom halat tenyésztettek s a halászat naponta egy talentumot jövedelmezett.

Egyiptom soha nem volt boldogabb és virágzóbb, mint a tizenkettedik dinasztia alatt, amelynek IV. Ámenemhátban és hűgában, *Szebaknefrurában* magva szakadt.

Fiutódok híján átszállt a trón a thébei I. *Szebakhotepre*, aki való-

színiileg sógorságban volt az előbbi dinasztiaival. Vele kezdődött meg a *tizenharmadik* dinasztia, amelyről csak annyit tudunk, hogy a férfiág többször megszakadt benne s a korona a királyi hercegasszonyok férjeire szállt át. Számos emlék arra vall, hogy Egyiptom ezalatt a dinasztia alatt is hatalmas és osztatlan maradt.

Thébe azonban az idők folyamán mint főváros elvesztette a jelentőségét. A delta városai egyre fontosabbak lettek s a *tizennegyedik* dinasztia már a nyugati delta ősi városából, Xoisz-ból eredt. Valószínűleg *libiai* idegen uralkodók voltak, akik a delta nyugati részét megszállották. Általában a legnagyobb fejtelenség kezdett elharapózni. Trónkövetelők léptek fel a királyok ellen és számos kerületi fejedelem önállóságra tört.

Egy ázsiai törzs betörése fokozta azonban a legmagasabbra a zavarokat.

Az egyiptomiak *mentiu szalet*-nek, a puszta fiainak vagy *ád*-nak, vagyis pestisnek nevezték az új betolakodókat. Manetho *hikszoszok*-nak, a Sinai-félsziget beduinjainak nevezi őket. Mint a közülük származó királyok nevei és a Taniszban talált pár korukbeli szobormű bizonyítja, szemita eredetű törzsek voltak. Valószínűleg más törzsektől szorongatva hagyták el régi lakóhelyüket s nyugat felé vándorolva eljutottak Szíriába és a Suez földszorosra, ahol egy csomó félvad népet szétverték s mindenfelé nagy riadalmat és mozgolódást okoztak. A gazdag Egyiptom közelsége nagyon csábíthatta ezeket a félművelt törzseket, annál inkább, mert az egyiptomi zavaros helyzet megkönnyítette a betörést. Ellenállásra úgyszólván nem is akadtak. Az egész deltát és Memfiszt is elfoglalta ez a harcias, barbár pásztornép. A városokat és templomokat kizsákmányolták, a férfiakat megfojtották, a nőket és gyermekeket rabigába hajtották.

Egyik vezérüket megválasztották királynak és készültek hódításukat biztosítani. A *xoishi* királyt megverték, de a Thében székelő fejedelmek megőrizték önállóságukat. A *hikszoszok* azonban egyelőre nem igen törődtek a thébei királyokkal, jól érezték magukat a gazdag deltában. Egyik fejedelmük, Szalatisz, mint Manetho írja, elsáncolt tábort veretett *Hatuár* mellett s a táborban 240.000 embert helyezett el.

Szalatisz minden tavasszal fölkereste a tábort, hogy csapataival katonai gyakorlatokat végeztessen. Ez a tábor állandó intézmény maradt a következő királyok alatt is és ebből a hadiiskolából kikerülő csapatokkal tartották féken az egyiptomiakat.

A *hikszosz* királyok *Taniszban* székelték. Volt hozzá eszük, hogy a magasabb egyiptomi kultúra előnyeit belássák és el is sajátították

ezt a kultúrát bizonyos fokig. Egyiptomi szokásokat és intézményeket fogadtak el az udvarban, sőt a vallás dolgában is engedékenyek voltak. Az egyiptomiak, bárha bizonyára súlyosnak érezték az idegen jármot, belenyugodtak az elkerülhetetlenbe. Legalább az emlékeken nincs semmi nyoma annak, hogy gyűlölték volna a hikszoszokat.

A hikszosz királyok uralma nem igen terjedt túl Memfiszen és a Faijum-oázison. Délebbre független fejedelmek uralkodtak, akik ugyan évi adót fizettek a Taniszban székelő hikszoszoknak, de folyton úgy fogták fel helyzetüket, hogy a régi kapcsolatban vannak még mindig Thébével, amellyel hajlandók lettek volna bármikor szövetkezni is a hikszoszok ellen. De az idegen jármot sokáig hiába próbálták lerázni. A thébei királyoknak csak igen lassan sikerült a hódítókat visszaszorítani észak felé. Majd elfoglalták tőlük Memfiszt is és végül beszorították őket hatuári táborukba. De ebből az erődített hadállásból megint igen hosszú ideig nem tudták kiűzni a hikszoszokat.

I. Áhmesz király volt az, aki szárazon és vizen körülzárta őket s végül elfoglalta az erődített táborhelyeket. Azután üldözte Ázsiába is a menekülő hikszoszokat.

Mennyi ideig tartott a hikszoszok uralma, nem tudjuk. Manetho, aki a *tizenötödik* és a *tizenhatodik* dinasztiát számítja velük, hihetetlen számokat említ. Királyaik nevét is kiirtották, de az egyiptomiak nyelve és szokásai eltörölhetetlen nyomait viselik az idegen uralomnak. A hikszosz uralom világtörténeti jelentősége az, hogy Egyiptom azóta állandó, élénk összeköttetésbe került a szíriai tartományokkal. Kánaánból való kalmárok és iparosok tömegesen jártak Egyiptomban, kánaáni nevekkel és szertartásokkal találkozunk lépten-nyomon az új birodalomban, különösen Alsó-Egyiptomban. Kánaáni szavak kezdenek benyomulni az egyiptomi nyelvbe is.

Az idegeneknek köszönhetik az egyiptomiak a *lovat* is. Az ókori és középkori Egyiptom nem ismerte még a lovat, de a hikszosz uralom óta általánosan használták már, egyelőre csak hajtásra. A ló meghonosítása gyökeresen átalakította az egész hadjáratot a hadi szekerek használatával. A háború ezentúl sokkal nagyobb gyakorlatot kívánt. Csatalovat csak a gazdag nemesség vagy a jól fizetett katonaság tarthatott. Hivatásos katonaság alkotja ettől kezdve a hadsereg magvát erős támaszául a királyi hatalomnak. A hadsereg válik ezentúl az egyiptomi történelem igazi mozgató erejévé.

A függetlenségi harc és az ezt követő hadjáratok felébresztették az uralkodókban a hódítás vágyát. Egyiptom népe most már gyakran

A király diadalmenele.

Győzeimes hadjárataik után a királyok nagy pompával, diadalmeneben vonultak be fővárosukba.

szemtanuja lett annak, amint a fáraók fényes diadalmenetben tértek vissza hadjárataikból. De a hosszú-háborúskodás lassan kimerítette a birodalom életerejét.

Az új birodalom.

I. Áhmeszt, a felszabadítót tartják a tizennyolcadik dinasztia megalapítójának. Visszaállította a régi Egyiptom fényét és iparkodott *Thebe* régi jelentőségét is felújítani. Ragyogó templomot emelt itt *Ámon-Ra* istennek s a templomot az Egyiptomba vándorolt kánaániták építették fel, akiknek száma igen nagy volt. Memfiszbén is sokat építte-

Punt (Arabia) lakói ajándékokkal várják Hacsepszu egyiptomi királynőt.

Elöl Parihu főnök áll feleségével, két fiával és a lányával. Mögöttük szolgák állnak a kincsekkel megrakott számárral. A királynő építményeinek a falképei gyakran ábrázolják ezt a híres utazást és az arabok hódolatát.

tett Áhmesz király s újra megnyitotta evégből a Nilus keleti partján lévő kőbányákat.

A hikszoszok kiűzése után I. Áhmesz nyomban a déli kusiták ellen fordult, akik állandóan veszélyeztették Egyiptom hatalmi állását. Több hadjáratban teljesen visszaszorította őket. Huszonkét esztendei uralma egyébként állandóan békés volt, mert az új állam rendjének megszilárdítása foglalta le az uralkodó minden tevékenységét.

Fia, I. Ámenhotep erős kézzel megtartotta, amit apja szerzett. De csak pár évig uralkodott. Núbia meghódítását, amelybe belekezdett, már fia, I. Totmesz fejezte be.

I. Totmesz volt az első egyiptomi uralkodó, aki az Eufráteszig nyomult. A másfélszáz évig tartott szabadságharc nagyon kifejlesztette az egyiptomiak harcias szellemét. Ahelyett, hogy beérték volna az ázsiai törzsek ellen való védekezéssel, megtámadták őket. I. Totmesz király

meg akarta „fűrösztetni szívét” Szíria népei között. Gyorsan végigvonult Palesztinán és Szírián, diadalmasan harcolt az Eufrátesz mellett és a folyó keleti partján diadalmi táblát állított fel. Zsákmánnyal terhelten tért vissza Egyiptomba. Nem hódítani akart, hanem csak ijesztani és ezt a célját el is érte.

Utóda fia, *II. Totmesz* volt, aki után húga és felesége, *Hacsepszu* jutott trónra. Az erélyes asszony maga mellé vette a forma kedvéért

III. Totmesz.

Egyiptom legnagyobb uralkodóinak egyike. A szomszédos népeket tizenöt hadjáratban győzte le.

társuralkodónak öccsét, *III. Totmeszt*, de uralkodni ő maga uralkodott. Ő maga vezette hadait és szobrain szakállal ábrázolta magát, holott ez csak a királyokat illette meg. Erős kézzel tartotta a kormány gyeplőit. Egyszer kedve támadt meglátogatni *Punt* (Arábia) földjét, ahonnan annyi drágakő érkezett országába. Őt hajóból álló flottával átkelt a Vörös-tengeren. *Parihu*, Punt fejedelme hódolva fogadta s a flotta kincsekkel rakottan tért vissza Egyiptomba. Hozott magával 32 tömjénfát is a királynő s elültette a thébei kertekbe, ahol a fák meghonosodtak. Ezt a híres expedíciót részletesen ábrázolják a királynő építményeinek falkepei.

Mikor *Hacsepszu* meghalt, öccse, *III. Totmesz* lett az uralkodó s nyomban hozzálátott atyja haditerveinek a megvalósításához. Uralkodása a győzelmes hadjáratok sorozata. Egyik hadjárat a másikat követte. Szíria összes népeinek meg kellett hajolniok a fáraó hatalma előtt. Összesen tizenöt hadjáratot viselt. *Ni* városa mellett, az Eufrátesztől keletre, a király maga foglyul ejtett százhusz elefántot. Így mondja el *Amen-emheb* kapitány jelentése, amely a király évkönyvei mellett főforrása *III. Totmesz* uralkodásának és haditetteinek.

Természetes, hogy ez a hódító korszak, míg egyrészt kincsekkel gazdagította Egyiptomot, másrészt jelentékenyen tágitotta az egyiptomiak látókörét és befolyással volt kultúrájukra. Most még tömegesen jelentkezik nyelvükben és vallásukban a szemita befolyás. Egész

sereg szemita szóval gazdagodik a nyelvkincs, vallásukba pedig több szemita istenség is bevonul. Nemsokára Egyiptomban is kezdik tisztelni itt-ott Bált és Asztartét.

Egész Szíria az Amanoszjg és az Eufráteszen túl is Egyiptom jogara

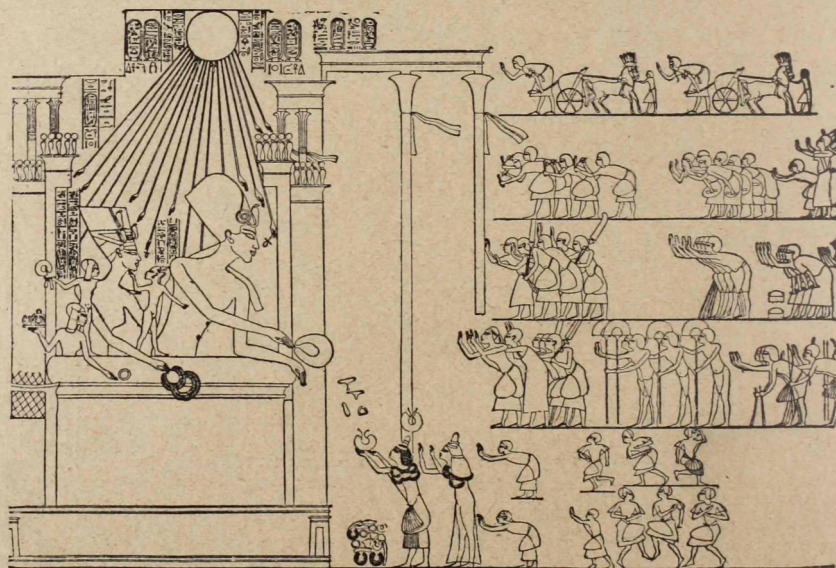

A híres Memnon-szobrok Thébe közelében.

A görögök a mitológiai Memnon szobrainak tartották, pedig III. Ámenhotep királyt ábrázolják. Az egyik szobor felső része valószínűleg földrengés következtében ledőlt s azóta minden napkeltekor az elpattant húr hangjához hasonló hangot adott. Mióta kijavították, megszűnt a híres „Memnon-ének”, amellyel Memnon a monda szerint anyját, a hajnal istennőjét üdvözölte.

alá tartozott. Természetesen nagy dolog volt ezt az óriási hatalmat megővni. Utódai azonban megőrizték Egyiptom tekintélyét. A következő két király, *II. Ámenhotep* és *IV. Tolmesz* erős kézzel összetartották a birodalmat. *III. Ámenhotep* pedig kiterjesztette még tovább az Eufrátesztől délre. Szatama naharaini király a saját lányát küldte neki ajándékba 317 háremhölgygel együtt.

A tizennyolcadik dinasztianak csaknem valamennyi királya hatalmas építményeket is emelt. *III. Ámenhotep* megnagyobbította a *luk-*

IV. Ámenhotep, Khuenáton, a nap lánycsajjának a visszajénye.

Palotájának erkélyéről családjával együtt aranyat szűr le Ai főpapnak és feleségének. Mőgöttük, a kép szerint fölöttük is, táncoló, örvendő szolgálók láthatók s a főpap írnoakai, akik a nagy esetet följegyzik. Az egyiptomi festők a távlat nehézségét csak egymásfőle helyezéssel tudták megoldani.

szori templomot, amelyet *III. Totmesz* építtetett. Tőle való a nagy lukszori Ámon-templom és Medinet-Abu mellett a ma már rommá lett Ozirisz-templom, amelynek bejárása előtt állt a király két óriási szobra, a két híres Memnon-szobor.

Fia, *IV. Ámenhotep* nem háborúban kereste a dicsőséget, hanem a napimádásra akarta téríteni népét és gyűlölte azokat az egyiptomi isteneket, akik nem a napot képviselték. A győzelmes hadjáratokkal kapcsolatban ugyanis a thébei Ámon lett a főisten. Ámon papjainak

a hatalma pedig úgy megnövekedett, hogy fölülmúlta a fáraókéét. Az erélyes és nagyműveltségű IV. Ámenhotep azonban nem tűrte hatalma csorbitását és egész 18 évi uralkodása alatt elkeseredett harcban állott országa papságával. Még a nevét is megváltoztatta, amely a gyűlölt Ámonra emlékeztette és *Khuenáton* (a nap tányérjának visszénye) nevet vette föl. Ámon városát, Thébét otthagya és új székvárost alapított Közép-Egyiptomban, Beni-Hasszan mellett. Az új város neve *Khutáton* volt (a naptányér székhelye). Ugyanott pompás *naptemplomot* építtetett, amelynek ma is láthatók még a romjai. Az építés vezetője egy Kok nevű szobrász volt, aki a király utasításai szerint végezte a munkát. Az obeliszku-dvar tervét maga a király készítette.

A király bezáratta az egyiptomi és szíriai templomokat, csak az eleven Ra Harmakhiszt, az „égen pompázó”-t volt szabad tisztelni. Az új vallás hívei az emlékeken *napkorongnak* ábrázolták az istent, aki a földre szórja sugarait. Minden sugár kézben végződik, amely az élet jelét tartja, a füles keresztet. A korong neve *Áton* volt.

A király reformációja nagy ellenkezésre talált. Mikor meghalt, műve félbenmaradt és az egész birodalom forrongott. Minthogy fia nem maradt, veje, *Szanekht* lett az utóda, akit nemsokára megbuktatott Khuenáton dajkájának öccse, egy *Ai* nevű pap. Ez az *Ai*, mint az új „igaz tan” lelkes híve, gyorsan haladt előre a királyi udvarban, királyi titkár lett, a „király bizalmasa”, királyi lovászmester és a király elhalmozta őt kegyének jeleivel. Most, patrónusának halála után bekövetkezett zavaros időben erőszakkal jutott a trónra. Székhelyét visszahelyezte Thébébe és kezdte visszaállítani a régi istenek tiszteletét. Folytatta ugyan Karnakban az Áton-templom építését, de emlékei arra vallanak, hogy Ámonnak s a dél és észak valamennyi istenének buzgó tisztelője volt. Utána még egy pár rövid uralom következett, míg végül *Haremheb*, Khuenáton sógora befejezte a reakció művét. Ez időtől fogva megcsontosodott az egyiptomi vallás és fejlődésére nem volt többé remény.

A belső zavarok alatt a szíriai hódítások mind elvesztek. Ezek visszaszerzése volt első gondja az új dinasztianak, amely Haremheb halála után *I. Ramzesz* személyében elfoglalta az egyiptomi trónt. Hat-hét esztendei nem dicséletes uralkodás után meghalt s utóda fia, *Szeti* lett, ki arra törekedett, hogy méltó legyen az előbbi dinasztia nagy királyaihoz. Hadjáratai azonban csak részleges sikereket hoztak.

Terveit csak fia, *II. Ramzesz* valósította meg, aki már gyermekkorában elkísérte apját háborúiba.

II. Ramzesz még nagyon fiatal volt, mikor elfoglalta apja örökét. A görögök *Szeszosztrisz*nek nevezték s őt tartották legnagyobbnak az összes egyiptomi hősök között.

Csudálatos dolgokat mesélnek a görög történetírók, *Herodotosz* és *Diodorosz* erről a Szeszosztriszról. Alig jutott trónra, írják róla, azonnal nagy hadjáratra készült, hogy meghódítsa a világot. Öccsét, *Armaiszt* kinevezte a birodalom helytartójának s ő maga megindult a hódító hadjáratra. Serege 600.000 főnyi gyalogosból és 27.000 lovasból állt, akik hadiszekéren harcoltak. Etiópián keresztül a Bab-el-Mandeb-szorosig nyomult, ahol flottát építtetett. A flotta egyik része a Földközi-tengerre hajózott, ahol elfoglalta Ciprust s a föníciai partmelléket. Négyszáz hajó pedig *India* felé kelt útra. A legnagyobb hajó 186 méter hosszú volt, cédrusfából való, belül ezüstös, kívül aranyos. Ozirisz istennek szentelte ezt a hajót a király. Ez a flotta meghódította az összes szigeteket és partvidékeket egészen Indiáig.

Maga Szeszosztrisz a Szuez-szoroson át indult el hadseregével. Egy szelidített oroslán volt vele, amely elkísérte őt az ütközetekbe is. Legyőzte a király a médeket és asszírokat, áthatolt a Gangeszen túlra is és elfoglalta Indiát egészen a tengerig. Azután benyomult északon a szkithák országába a Dón folyóig, ahonnan Thrákiába fordult. A Bab-el-Mandeb-szoroson emlékoszlopot emelt szent felirással. Ugyanilyen oszlopokat emeltetett minden meghódított ország határain a következő felirással: „A királyok királya, az urak ura, Szeszosztrisz a fegyver erejével leigázta ezt a földet.”

Sziklalapokra bevéselte a képmását, mellén keresztben a következő szent felirással: „Én hódítottam meg ezt a földet seregeimmel.”

A meghódított népekkel szelíden bánt, mert a rendes zsákmányon és túszonon kívül azt kívánta csak, hogy a fejedelmek személyesen vigyék el neki az évi adót. De valahányszor egy városba bevonult, mindig négy királyt fogatott be a kocsijába. Mikor egy ízben ilyen kevélyen haladt a kocsiján, feltűnt neki, hogy az egyik trónjafosztott király merően a kocsí kerekére néz. A büszke hódító kérdezősködött a bámészködés oka után, mire a szerencsétlen király így felelt neki: „Óh, király, a kerék forgása a szerencse forgandóságát juttatja eszembe. A kerék minden része hol felül van, hol alul. Így van az emberekkel is. Aki ma a trónuson ül, holnap talán szolgál lesz.”

Ezek a szavak mély hatást tettek Szeszosztriszra. Soha többé nem alázza meg így a legyőzött királyokat.

Thrákiában nélkülözés és rossz időjárás következtében bajba került

II. Ramzesz a híres oroszláncatában.

A Kádesz mellett vívott ütközetben az egyiptomiak kiéheztetett oroszlánokat is szabadítottak rá ellenségeikre, a kétéákra. A király törzskarának élén rohant az ütközetbe. A véres harc után az egyiptomi hadak a megvert ellenséget az Orontesz folyóba kergették, ahol nagy részük elpusztult. Az egyiptomiak is nagy veszteséget szenvedtek, a fejedelem főlovászmestere, a szekérharcosok vezére s a hivatalos évkönyvíró, akinek az volt a feladata, hogy urának tetteit megörökítse az utókor számára, halva maradtak a csatatéren.

a sereg. Ez, továbbá az a hír, amelyet az egyiptomi főpaptól kapott, hogy *Armaisz* fejére tette a királyi diadémot és elfoglalta az egész háremét, arra bírta *Szeszosztrisz*t, hogy kilenc esztendei távollét után visszatérjen hazájába.

Ezeket írják *Szeszosztris*ről a görög történetírók.

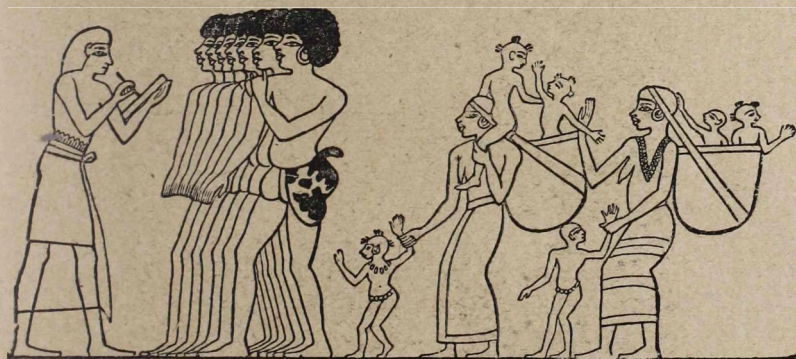
Khéta harcos.
Egykorú dombormű.

Lássuk már most, hogy a görögök regéivel szemben mit jelentenek **II. Ramzesz**ről az egyiptomi emlékek felírásai.

II. Ramzesz király uralkodásának második esztendejében legyőzte az amoritákat Észak-Palesztinában. Uralkodása ötödik esztendejében pedig már a *khéták* ellen vonult, akik egy hatalmas népszövetség élén állottak. A *khéták* királya nagy seregével *Kádesz* mellett táborozott. Az egyiptomiak előcsapata, amelyben ott volt maga **Ramzesz is**, kelepcébe jutott. A sereg zöme nem érkezett meg idejében a csatamezőre. De a király vitézül ellenállt a túlnyomó erőnek s csapatai-

nak élén egymásután nyolcszor rohant az őt körülözönlő ellenségre. Másnap, mikor serege megérkezett, nagy diadalt aratott és az ellenséget belekergette az Oronteszbe. Az ütközet sikere azonban nem volt nagy mégsem, mert a háború megszakításokkal Ramzesz uralkodásának huszonegyedik esztendejéig eltartott s végül is békeszerződéssel fejeződött be.

Ramzesz beírta azzal, hogy az övé maradjon Palesztina. A szerződést a khéták nyelvén fogalmazták meg s azután ezüst bádogra vésve elküldték Ramzesznek Egyiptomba. A szerződés szövegét a karnaki templom egyik felirata őrizte meg. *Ez az első ránk maradt nemzetközi szerződés.* A szerződés kimondja, hogy a két nép között örökké tartson a béke s a két király fegyverszövetséget is kötött benne egymással.

Néger hadifoglyok egy régi egyiptomi feliraton,

amely II. Ramzesz haditetteiről szól. A foglyokat, a felnőtteket s a gyermekeket egy írnok veszi számba.

Volt a szerződésben külön pont a kölcsönös kereskedelem és ipar védelmére, valamint más egyéb jogi rendelkezés is. A gonosztevőt, aki a másik szerződő fél országába menekül, ki kell szolgáltatni. Minden munkást, aki a másik fél területén akar letelepedni, vissza kell küldeni a hazájába, ahol azonban ezért nem szabad őt megbüntetni.

Ezt a szerződést mindketten megtartották, a béke soha meg nem szakadt. Sőt Ramzesz feleségül vette Khetazir khéta király leányát, aki felvette a *Nofru-Ra* (a Ra szépsége) nevet. Khetazir király meg is látogatta vejét Egyiptomban.

Hosszú, békés uralkodása alatt II. Ramzesz rendkívül sok építkezést fejezett be s mindenfelé megtaláljuk a nevét és tetteinek az ábrázolását. Mégpedig többnyire a déli nébertörzsek ellen folytatott diadal-

mas harcait örökítik meg a feliratok és a képek. II. Ramzesz egymaga több emléket hagyott, mint a többi fáraó együttvéve.

Művei nem annyira művészi voltak, mint inkább óriási méreteik által tűnnek ki. A ramesszidák idejéből való leghatalmasabb emléket, a karnaki templomhoz csatolt nagyszerű oszlopcsarnokot, amelyet I. Ramzesz kezdett és I. Széti folytatott, II. Ramzesz fejezte be.

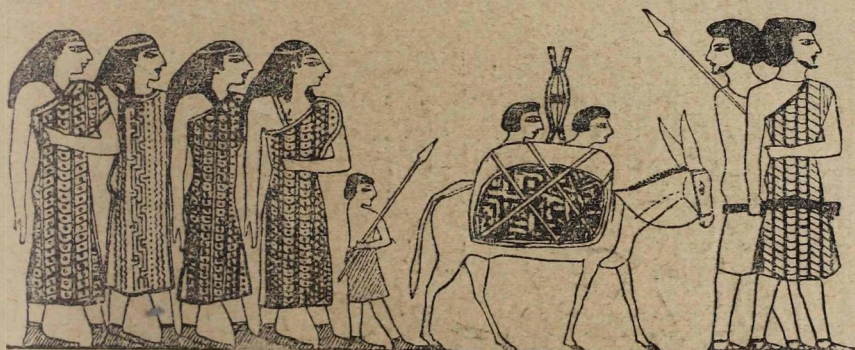
II. Ramzesz múmiájának a feje.

Nemesak templomokat építetett, hanem más középületeket és közműveket is. Rendes székhelyét, *Tanisz-t* pompás épületekkel ékesítette és Ramzesz városának nevezte el. Palotájából, az úgynevezett *Ramesz-szeumból* Karnakkal szemben, a Nilus balpartján nagyszerű romok maradtak meg.

Hatvanhét évi uralkodás után halt meg Ramzesz. Fiai közül, minthogy tizenhárom fia már meghalt, a tizennegyedik követte őt a

trónon : *Merneptah*. II. Ramzesz halálának éve, mely egyébként Egyiptom történetében az első pontosabb dátum : Kr. e. 1230.

Merneptah alatt nagy veszedelem fenyegette Egyiptomot. Az eddig fékentartott ázsiai rablótörzsek a szomszédos libiaiakkal szövetségbe betörték az országba. De *Merneptah* megsemmisítette a betolakodókat és megmentette Egyiptomot ettől a nagy veszedelemtől.

Kánaáni családok bevándorlása Egyiptomba.

Az egyiptomi emlékek nem erősítik meg azt a legendát, hogy a zsidók rabszolgaságban éltek Egyiptomban. De kánaáni családok szabad akaratukból gyakran vándoroltak be ebbe a gazdag országba.

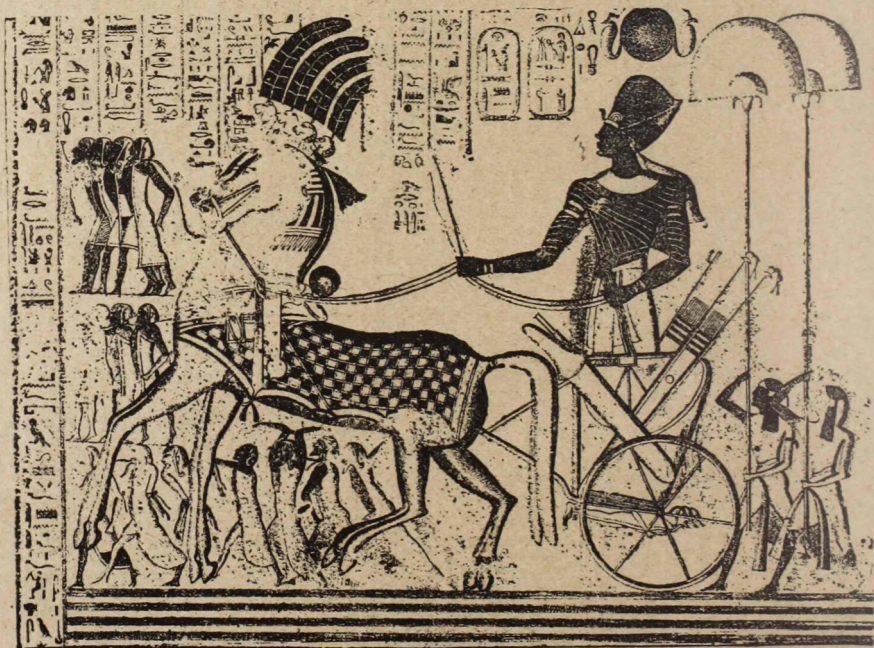
A héber hagyomány *Mózes* legendáját és a zsidók kivándorlását Egyiptomból II. Ramzesz és *Merneptah* korába helyezi. De az egyiptomi emlékek semmivel sem erősítik meg ezt a legendát. Egyiptom gyakran volt hosszabb-rövidebb ideig héber nemzetségek lakóhelye és lehetséges, hogy egyes héber törzsek vagy nemzetségek már régebben is ott tartózkodtak Egyiptomban. A héber *nép* azonban, Izrael népe sohasem élt Egyiptomban.

Idegen hódítók.

Nem telt bele 150 év, Egyiptom darabokra hullott szét. A 400 éves folytonos harcban kimerült s mindinkább képtelen lett komolyabb erőfeszítésre. Az általános zavarban és bizonytalanságban, amely hamarosan bekövetkezett, a leigázott idegen népek egyre hangosabban zörgötték a bilenseiket. Kevés ellenállásra találtak. Később pedig már ők kerekedtek felül.

*Merneptah*nak fia és utóda *II. Szíti* volt, aki ellen számos trónkövetelő szállt síkra. Évek során át anarkhia volt a birodalomban, több

kerületi herceg függetleníteni próbálta magát s egy időre egy *Arzu* nevű szír ember is elfoglalta Egyiptom trónusát. Végül *Nakszéthi* királynak, aki talán II. Széti fia volt, sikerült a papok segítségével, akiknek jövedelmeit *Arzu* megcsonkította, a lázongásokat erélyesen elfojtani és az istenek tiszteletét megint helyreállítani. Ez a *Nakszéthi* volt a huszadik dinasztia megalapítója. Fiát társuralkodóvá vette maga mellé és halála után fia lett Egyiptom királya.

III. Ramzesz visszatér a diadalmas háborúból,

amelyet az ázsiai rablótörzsek ellen vívott. Hadszekerét megkötözött foglyok kísérik. A medinet-abui palota egyik falfestménye. Az egyiptomi festők az uralkodót mindig óriásnak ábrázolják a többi emberekhez képest, hogy nagy méltósága ez által is szembevető legyen.

Ennek fia *III. Ramzesz* volt. Győzelmeivel a libiaiak, beduinok és a kisázsiai tengeri rablók fölött behegesztette az előbbi évek sebeit. Uralkodása alatt (Kr. e. 1180 körül) Egyiptom dicsősége csaknem régi fényében ragyogott.

Flottájával átkelt Arábiába is és ennek fejedelmei adót és drága árukat hoztak eléje. Visszaszerezte a Sínai-félsziget bányáit is.

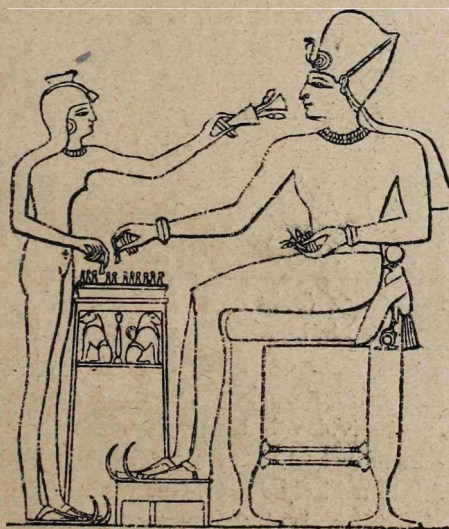
III. Ramzesz 32 esztendeig uralkodott. Uralkodásának hátralévő

része békében telt el. Egyiptom összeszedte magát, ipara és kereskedelme megint felvirágozott. III. Ramzesz építkezései mind erre vallanak. A király kincse töméntelen lehetett. A király legnevezetesebb építkezése a medinet-abui Ámon-templom Thébétől nyugatra. Ennek a falain lévő domborművek regélik el a fáraó győzelmeit.

III. Rámszesznek Herodotosznál *Rhampszenit* a neve. A görög történetíró szép történetet mesél el erről a Rhampszenitről. Hogy kincseit megóvja a tolvajoktól, kincseskamrát építtetett, amelynek csak egy bejárása volt. Ebbe az erős kamrába hordta össze a király a kincseit s valahányszor ott járt, mindig lepecsételte az ajtót a pecsétjével. Alig készült el az épület, az építőmester halálos beteg lett. Ágyához hívatta két fiát s közölte velük, hogy megélhetésük biztosítása végett a kincseskamra falába az egyik követ úgy illesztette bele, hogy könnyen meg lehet fordítani és ki lehet emelni s az így támadó nyíláson könnyen be lehet jutni a kincseskamrába. Miután mindezt alaposan elmagyarázta nekik, meghalt.

A két fiú csakhamar hasznára fordította a titkot. A király elképedve látta, hogy kincsei fogynak, noha az ajtóra tett pecsét mindig sértetlen maradt. Hogy a tolvajokat kézrekerítse, titokban erős töröket rakott az edények közé, amelyekben az arany volt. A tolvajok rendes szokásuk szerint megint megjelentek s az egyik testvér csakhamar csapdába került s még fivére segítségével sem tudott kiszabadulni. A csapdában kínlódó fogoly végül arra kérte testvérét, hogy vágja le a fejét. Így is történt. Mikor a király ráakadt a fejetlen holttestre, de semmi nyomát nem találta meg a tolvajok titkos útjának, a holttestet kiakasztatta a falra és órséget állított melléje, hogy ragadjanak meg mindenkit, aki a holttest előtt sírni és jajgatni fog.

Mikor a két testvér édesanyja megtudta, mi történt, ráparancsolt

III. Ramzesz sakkozik a feleségével, aki virágot nyújt feléje. Medinet-abui falkép.

élő fiára, hogy szerezze meg a holttestet, mert különben elárul mindent a királynak. A fiú bortömlőket rakott több számarra s az őrseg közelében néhány borostömlő csücskét feloldotta. Az őrálló katonák nevetve odarohantak, fazekakba fogták fel a bort és jókat ittak belőle. A gazda haragosan szidni kezdte a katonákat, de aztán megbékült, sőt együtt ivott velük és még több bort adott nekik. A katonák végül lerészegedtek és elaludtak. Eközben éjszaka lett. A fiú észrevétlenül levette fivére holttestét és mindegyik részegen alvó katonának lenyírta a jobb pofaszakállát is. A király, mikor értesült erről az újabb csínyről, éktelen haragra lobbant. De most már tudni akarta minden áron, hogy ki a tettes. Evégből olyasmit tett, amit Herodotosz maga sem akar elhinni. Oda-kinálta a leányát mindenkinek, aki előbb elmeséli lányának élete legokosabb és leggonoszabb cselekedetét.

A tolvaj tisztában volt vele, mi a király célja és elhatározta, hogy megint becsapja a királyt. Levágta a friss holttest karját, a köpönyege alá rejtette és beállított a királykisasszonyhoz, aki sötétben fogadta őt. A tolvaj elmesélte a királykisasszonynak, hogy élete leggonoszabb cselekedete az volt, hogy levágta a fivére fejét, aki csapdába került a kincseskamrában, a legokosabb cselekedete pedig az volt, hogy leitatta az őrseget és ellopta a holttestet.

A királykisasszony, mikor ezt hallotta, az elbeszélő után kapott. Ez azonban öccse halott kezét nyújtotta oda neki. A halott karja a királykisasszony kezében maradt, a tolvaj ellenben elmenekült. A király magánkívül volt a tolvaj vakmerősége és ravaszsága miatt. Nemesak büntetlenséget, hanem jutalmat is ígért neki, ha jelentkezik. A tolvaj bizott a király ígéletében, jelentkezett és a király, mint a világ legokosabb emberéhez, hozzáadta feleségül a leányát.

Ez a mese *indogermán* eredetű, mert megvan a szanszkrit és a görög népnél is és bizonyos, hogy a görögök révén került Egyiptomba. III. Ramzesz medinet-abui kincseskamrájában egyébként nyoma sincsen semmiféle kifordítható vagy eltolható könek.

III. Ramzesz után gyorsan következett a hanyatlás. A háborúk alatt beözönlött idegenek veszik át a vezetés szerepét. A huszonnegyedik dinasztia óta Egyiptom az idegenek martaléka lett.

A nagy gazdagság elpuhította az előkelő egyiptomiakat. A nép pedig, amelyet a sok adó és kemény munka eléggé nyomott, belefásult az örökös háborúskodásba, ahol legföllebb sebeket vagy halált lehetett szereznie. A katonaság tekintélye egyre jobban hanyatlott és nem növeltek azok a háborúk sem, amelyeket a dinasztia következő uralkodói

viseltek, akiknek egytől-egyig Ramzesz volt a nevük. Ellenben a polgári hivatalnokok, különösen a papok tekintélye egyre nőtt. Ők lettek a tartományok kormányzói, sőt Ethiopia hercegei is. Az egyik közülük,

Izisz, Ozirisz és Horusz, Egyiptom főistenségei.

Az egyiptomi hitregék szerint Ozirisz a Nap istene s Izisz, a természet jó istennője testvérek és házastársak voltak: gyermekük, Horusz a feltámadás istene.

Herihor, XII. Ramzesz halála után a trónörökös helyére lépett. Fejére illesztette az egyiptomi kettős koronát, de azért nem mondott le főpap méltóságáról sem. A fia ugyan nem követhette őt a trónuson, de meg-

maradt főpapnak s főpap lett ennek a fia is és ezzel együtt Thébének és vidékének korlátlan ura.

Eközben *Tanisz*-ban támadt egy másik idegen, talán libiai eredetű uralkodóház, amelynek élén *Szeamon* király áll. Thébe már csak tiszteletbeli fővárosa maradt Egyiptomnak. Ehhez a városhoz fűződtek ugyanis az egyiptomiak legbüszkébb emlékei.

Mikor *Szeamon* Kr. e. 1060 körül megalapította a *huszonegyedik* dinasztiát, csak nagy nehezen sikerült neki egész Egyiptomot meghódítania. Végül azonban elfoglalta Thébét is és megdöntötte az ottani főpapi nemzetség uralmát. Ethiopia azonban teljesen függetlenítette magát. Ennek a dinasztiának a királyai kénytelenek voltak összekötte-

Ámon, a teremő isten.

téseket keresni, hogy hatalmukat megszilárdíthassák. Baráti frigyben éltek Dáviddal és Salamonnal, a zsidók két híres királyával is. Egyiptomi hercegek kánaáni nőket vettek feleségül, az egyiptomi hercegnők zsidó királyokhoz mentek férjhez.

Az egyiptomi hadsereg zöme még mindig a fölkelő parasztság volt. De a hadsereg magva a zsoldos sereg lett, amelynek száma Széti óta folyton gyarapodott. Többnyire libiaiakból toborzódtak a zsoldosok, különösen a *maszauaszák* törzséből, akik közül sokan éltek Egyiptomban, ahol zárt rendet alkottak. Az ő törzsnevüket megrövidítve később minden zsoldost *ma*-nak nevezték Egyiptomban. Vezéreiket a *mák hercegeinek* hívták, akiknek élén a *mák nagyhercege* állt. Jelvényül tollak voltak a fejükön, olyanok, aminőket törzsrokonaik viseltek díszül odahaza. Nemsokára ezeké a zsoldosoké lett a döntő szó Egyiptomban.

Körülbelül Herihor idejében egy *Buiuva* nevű libiai ember jött Egyiptomba, ahol utódai nagy tekintélyre tettek szert. Ötödik ivadéka, *Namret* a mák nagyhercege lett. Követte őt e méltóságban fia, *Sesonk*, aki a taniszi királyt félretolta és saját magát koronázta meg a kettős koronával Kr. e. 930 körül. Uralma megszilárdítása végett fiát, *Ozorkont* összeházasította az utolsó taniszi királynak a leányával.

Sesonk a zsidók országának belső viszálykodását arra használta fel, hogy beleavatkozzék a zsidók dolgaiba. Megtámadta, elfoglalta Jeruzsálemet és kifosztotta Salamon templomát. A zsidó váro-

sok ellenállás nélkül hódított neki. De a hódításokat nem lehetett megtartani. Sesonk hódítóhadjárata évszázadokig az utolsó egyiptomi vállalkozás volt Ázsia felé.

A huszonkettedik dinasztia következő királyai, akik többnyire *Bubasztisban* székelték és félték a papok uralomvágyától, törvényt hoztak, hogy főpapok csak királyi ház hercegei lehetnek. A hercegekből került ki Ámon főpapja, Thébe kormányzója is. Minden hercegnek külön libiai katonasága volt és állása átöröklődött gyermekeire. Ezek a kis hercegi családok lassan elhatalmasodtak és arra törekedtek, hogy függetlenítsék magukat. Egyik-másik fölvette a királyi címet is. Ez a bitorlás egyre gyakoribb és eredményesebb lett. Mikor IV. Sesonk Kr. e. 735-ben meghalt, az uralkodóház tekintélye Bubasztisban nagyon aláhanyatlott. A főhatalom átszállt a taniszi hercegekre, de ez a huszonharmadik dinasztia nem sokáig uralkodott. Szaisz becsvágyó hercegei megbuktatták.

A szaiszi (*huszonnegyedik*) dinasztiaát *Tafnekht* szaiszi herceg alapította. Meghódította a nyugati deltát, elfoglalta Memfiszt és a kis királyokat rákényszerítette arra, hogy elismerjék az ő főuraságát.

Ezek a kis királyok Ethiopiához fordultak segítségért, ahol *Ámon-Ra papi királyai* alatt független királyság alakult *Napata* fővárossal.

Az Egyiptomból elűzött papok ebből a Napatából akartak új Thébét csinálni.

Tőlük telhetően utánoztak mindent, ami thébei volt. Ámon-Rat tisztelték mint az istenek királyát és tiszteletére szentélyt építettek thébei mintára.

Az ütközetet Herakleopolisz mellett vívták meg. Az ethiopiaiak győztek. Elfoglalták *Memfiszt*, csakhamar a deltát is és *Tafnekht* maga is hűségeskötött az ethiopiai királynak.

A győztes visszatért Napatába. Az ősi Egyiptom megint egy uralkodó alá került, de a királyi székhely nem Memfisz vagy Thébe volt, hanem *Napata*.

Ethiopia fönnhatósága azonban nem sokáig tartott Egyiptom fölött.

Ptah, a művészet és az igazság istene.

Szekhet, a pusztulás macskafejű istennője.

Az asszír világbirodalom határai egyre jobban nyugat felé tolódtak. Palesztina elfoglalása után Egyiptom került sorra, amely akkor már 20 apró fejedelemségre oszlott. Az asszírok egyre jobban közeledtek. Végül Asszarhaddon betört Egyiptomba és a fejedelmeket arra kényszerítette, hogy elismerjék főuraságát. Az apró fejedelmek közül többen megpróbálták lerázni az idegen jármot. A lázongásoknak azonban az lett az eredménye, hogy Asszarhaddon fia, Asszurbanipál megszállta és kifosztotta egész Egyiptomot (Kr. e. 662.). Lakosai nagy részét rabszolgaságba hurcolta, fejedelmeit pedig adófizetésre kényszerítette.

A megújhodás kora.

A görögök ezt a kort a *dodekarkhia* (tizenkettők uralma) korának nevezik. *Pszamtikol* pedig, aki az egységes birodalmat helyreállította, *Pszammetikh*-nak írják. Herodotosz ezt írja erről a korról.

Tizenkét fejedelem osztozkodott akkoriban Egyiptom uralmán. De egy jóslat azt jövendölte, hogy Egyiptom egészen azé lesz, aki réz serlegből mutat be áldozatot az isteneknek. Mikor a tizenkét fejedelem egy szép napon egybegyült Ptah templomában, a pap arany serleget nyújtott nekik az italáldozathoz. De elszámította magát. Csak tizenegy serleg volt és Pszammetikhnak, aki utolsó volt a sorban, nem jutott serleg. Pszammetikh gyorsan feltalálta magát, levette fejéről sisakját és abból áldozott. Ekkor eszébe jutott mindenkinek a jövendölés és a tizenegy társfejedelem számúzta Pszammetikhet a delta mocsaraiba. Ráparancsoltak, hogy soha többé ne merjen visszatérni.

Szebak, a mindent elpusztító tűz istene, krokodilfejűként ábrázolták.

Pszammetikh, aki szaiszi fejedelem volt, nagy bajában titkon a *butói* jósdához fordult tanácsért. Ez azt jósolta neki, hogy *érből való férfiak jönnek a tengerből*, hogy bosszút álljanak érte. Pszammetikh azt hitte, hogy a papok kicsúfolják, de csakhamar más véleménye lett. Kétféle fegyverzetű *kariai* és *jóniai* tengeri rablók fosztogatták az egyiptomi partvidéket és a lakosság, amely eddig csak részben páncélos egyiptomi

katonákat látott azt mesélte, hogy *érc emberek* pusztítják Egyiptomot, akik a tengerből jöttek. Pszammetikh ekkor megértette az orákulumot. Szolgálatába fogadta a tengeri rablókat és legyőzte segítségükkel tizenegy vetélytársát, akiket *Memfisz* mellett megvert és leigázott.

A valóságban ez a szép történet sokkal egyszerűbb volt, mint Herodotosz megírta. *Pszamtik* elég erős volt hozzá, hogy az asszír birodalom akkori gyöngeségében lerázza az asszír főhatóságot. Azután úgy mint egyik öse, *Tafnekht*, sorban leigázta az apró fejedelmeket és Egyiptomot a saját jogára alatt egyesítette.

Gígez lídiai király páncélos zsoldoscsapatokat küldött segítségére, akikkel *Pszamtik* megvalósította Egyiptom hatalmának felújítását. Kr. e. 645 táján Egyiptom megint szabad és egységes birodalom volt.

Egyiptom akkor nyomorúságos állapotban volt. *Memfisz*t és *Thébét* többször kifosztotta az ellenség s a két város templomai romokban heverték. Az utak és csatornák használhatatlanok voltak s a nép züllött életet élt. *Pszamtik* erélyesen hozzálátott az állapotok megjavításához és célját el is érte. Egész Egyiptom megint nyüzsgő műhelyé lett. Felvirágzott a művészet is, mert *Pszamtik* egymásra építtette *Memfisz*ben a templomokat. Székhelyül azonban továbbra is *Szaiszl* tartották meg *Pszamtik* és utódai, bár *Memfisz*t, mint az ország legrégebb városát, szintén nagyrabecsülték.

Pszamtik felvilágosodott ember volt, az első egyiptomi király, aki tudatos *kereskedelmi politikát* űzött. Előmozdította az idegen népekkel való forgalmat s nemcsak a zsidóknak és a szíriaiaknak engedte meg országában a tömeges letelepedést, hanem a Nilus ágai mellett földeket adott a káriaiaknak és a jónoknak is, akiknek vetélytársain aratott győzelmét köszönhette. Ezeket a görögöket, akiknek számát újabb bevándorlók állandóan növelték, birodalma veszélyeztetett keleti határára telepítette.

Az a sok előny, amelyet *Pszamtik* idegen telepeseknek adott, sehogy sem tetszett az egyiptomiaknak. A szíriaiakhoz és a zsidókhoz régóta hozzá voltak szokva, bárha az idegenek miatt sokkal többet szenvedtek, semhogy jó szemmel nézhették volna őket. Éppen hogy megtűrték őket. Másként voltak azonban a *görögökkel*, akik egészen másfajta emberek voltak.

Horusz, a feltámadás saszfejű istene.

Egyiptom, amely mindaddig úgyszólván el volt zárva a görögök elől, valósággal új felfedezés volt számukra. Álmélkodva látták egy több évezredes ősi civilizáció gyümölcsét és a történetek, amelyek Egyiptomról hazakerültek Görögországba, tündérmesékhez hasonlítottak. A görögök valósággal rajongtak Egyiptomért s a legkiválóbb férfiak odasereglettek, hogy megismerjék az egyiptomi bölcseséget és filozófiát. A király szerette a görög népet és az egyiptomi gyermekeket görög nyelvre taníttatta, minthogy a görögök sehogy sem tudtak megbarátkozni az egyiptomi nyelvvel. Az érintkezést *tolmácsok* közvetítették, akiknek száma hamarosan igen megnövekedett.

A görögök dédelgetését az egyiptomiak sehogy sem tudták méltányolni. A két nép sehogy sem illett egymáshoz.

Neptha, az alvilág istennője.

Az egyiptomiak valósággal szörnyűködtek a görögök szokásain. A köznép tisztátalanoknak tekintette őket, nem evett velük egy asztal mellett, sőt hozzányúlni is félt ahhoz, amit görögök megérintettek. Az egyiptomiak műveltebb osztályai ellenben kíváncsi gyermekeknek nézték a görögöket, oly népnek, amely éppen oda készül hagyni a barbárságot.

Az egyiptomiaknak ez az idegenkedése és féltékenysége amiatt, hogy a király mindenképpen kedvezett az idegeneknek, katasztrófához vezetett. A király a görögök közül választotta ki testőreit, ezeket helyezte el a diszhelyre a hadsereg jobb szárnyán. Ez sértette a *mákat* és a bennszülött egyiptomi csapatokat. Nagy volt ezek között — mondja Herodotosz — különben is az elégületlenség, mert három esztendő óta nem váltották fel őket. Fellázadni nem mertek, de elhatározták, hogy kivándorolnak. Tervüket végre is hajtották. Herodotosz szerint 240.000 ember vonult ki podgyással és fegyveresen Etiópiába, ahol Napata királya szívesen látta őket és megengedte nekik, hogy ellenségeitől annyi földet hódítsanak maguknak, amennyit tudnak. A rajtuk esett sérelem emlékeül *szemhi*-knek nevezték magukat, vagyis oly embereknek, akik a király *baloldalán* álltak, mert a jobboldal volt a diszhely.

Pszamtik Kr. e. 609-ben halt meg. Fia és utóda a már éltes *II. Nekho* lett (609—594.), aki méltó volt apjához s aki éppúgy kereste az összeköttetést az idegenekkel, mint az apja. Pszamtik élete utolsó esztendeit arra használta fel, hogy hadsereget teremtett. Fia most arra

törekedett, hogy *tengeri halalomra* tegyen szert, amely hathatósan támogathatja kereskedelmi politikáját. Ennélfogva görög szakértőkkel háromsorevezős flottát építtetett. Hogy a Vörös-tengert összekösse a Földközi-tengerrel, nagy *csatornát* kezdett ásatni. Állítólag 120.000 embert vesztett e munka közben, amelyet aztán abba is hagyott egy jóslat következtében, amely azt hirdette, hogy ezt a munkát a barbárok számára végezteti. Dáriusz később folytatta és befejezte a csatornaépítést, a Ptolemeuszok és a rómaiak pedig többször helyreállították a megrongált csatornát.

Egy másik vállalkozása *II. Nekhónak Afrika körülhajózása* volt. Az expedíció háromszaztendei távollét után eljutott a Földközi-tengerbe és vissza Egyiptomba. További következménye azonban nem volt ennek a fontos és nevezetes utazásnak, mert korai kísérletek éppúgy nem érlelnek gyümölcsöt, mint ahogy nem lesz gyümölcs abból a virágból sem, amely kora tavasszal merészkedik elő.

II. Nekho fölelevenítette Egyiptom régi hadi dicsőségét is. Felhasználta az asszíriai állapotokat és bevonult Szíriába. *Józsia*, a zsidók királya, aki félt Egyiptom fenyegető uralmától, szembeszállt vele a szíriai szövetségesek élén. De *Nekho* győzött. *Józsia* maga is elesett az ütközetben.

De *Nekho* nem sokáig uralkodott Szíria fölött. Négy esztendő múlva, Kr. e. 604-ben *Nebukadrezár* babiloni herceg úgy megverte őt *Karkamisz* mellett, hogy *Nekho* meg sem próbálta folytatni a háborúskodást, noha a babiloni herceg gyorsan békét kötött vele, mert atyja halála hírére vissza kellett sietnie Babilonba. *Nekho* bosszút akart állani a győztes ellenségen és jókarba ígyekezett helyezni seregét és hajóhadát. De mielőtt a karkamiszi csorbát kiköszörülhetne volna, Kr. e. 594-ben meghalt.

Fiának, II. Pszamtiknak rövid uralkodása után *Uhabra* lett az utóda. *Uhabra* szövetkezett a szíriai fejedelmekkel és Juda királyával

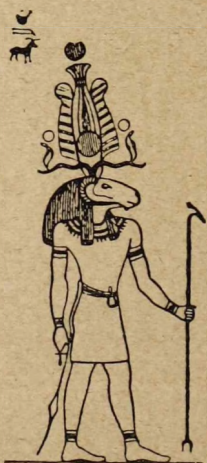
Apuat, a halottakat az alvilágba kísérő sakálfejű isten.

Dhuti, a Hold ibiszfejű istene.

az asszírok ellen, de Jeruzsálem bukását nem tudta megakadályozni.

Mikor 568-ban Nebukadrezár megindult, hogy Egyiptomot megfenyítse, Uhabra elvesztette már trónját és életét. Az történt ugyanis, hogy a líbiaiak, akik a Kirenéből és a partokról előrenyomuló görögök ellen nem tudtak már védekezni, segítségül hívták Uhabrát, azonban a kirenéiek ellen vívott szerencsétlen csata után az egész hadserege fellázadt ellene. Uhabra Áhmesz-t küldte ki a sereg lecsendesítésére. De ennél szerencsétlenebbül nem is választhatott volna. Áhmeszt ugyanis, aki közemberből emelkedett a vezéri méltóságra, az egyiptomiak nagyon szerették s mikor a lázadó katonák közé ért s beszédet intézett hozzá-

Khnum, a fogamzás kosfejű istene.

juk, egy katona hirtelen sisakot nyomott a fejére, mire a hadsereg királyá kiáltotta ki. Áhmesz habozás nélkül elfogadta a koronát és a lázadókat nyomban Uhabra ellen vezette. Memfis mellett volt az ütközet. Áhmesz győzött és Uhabrát megfojtotta. Hogy trónját biztosítsa, feleségül vette II. Pszamtiknak egyik leányát.

II. Áhmesz vagy Amazisz azonban sokkal jobban kedvelte a görögöket, mint összes eddigi elődei a trónon. A görög zsoldosokat Memfisbe helyezte el helyőrség gyanánt s a görög kereskedőknek megengedte, hogy letelepedhesenek s középpontot teremtsenek maguknak Egyiptomban.

Az előkelők sohasem nézték jó szemmel az alacsony származású fáraót. Egyszer Amazisz egy aranymedencéből, amelyben családjával a lábát szokta mosni, istenszobrot csináltatott. A szobrot mindenki imádta. Amazisz aztán tudtukra adta az előkelőknek, hogy tiszteletük tárgya egy régi mosdótál. „Ilyen vagyok én is — mondta — kis ember voltam, most király vagyok és ti tiszteltek engem.”

Ázsiában ezidőtájt olyasmi történt, ami az egész világhelyzetet megváltoztatta. A méd birodalom helyét a perzsák birodalma foglalta el. Kírosz elfoglalta Babilont és meghódította Lídiát. Bizonyos volt, hogy az immár teljesen elszigetelt Egyiptom lesz a hódító támadásának legközelebbi célpontja. Kírosz halála után fia, Kambizesz készülődött is már Egyiptom meghódítására. De Amaziszhoz haláláig hű maradt a szerenese. Meghalt 525 elején, negyvennégy esztendei uralkodás után,

mielőtt a végzetes támadás elkövetkezett volna. Fia, *III. Pszamlík* alatt azonban betelt a végzet. A fáraók végelgyengülésben sinylődő birodalma nem bírta ki a perzsák támadását. Elkövetkezett az idő, amikor az óvilág minden számottevő népe egy úrnak engedelmeskedett, a perzsa királynak.

Egyiptom kultúrája.

A vallás.

Egyiptom vallásáról csak az újabb időben nyertünk tiszta képet, amióta az emlékeket és a régi papirusz-tekeréseket, illetve az ezeken lévő följegyzéseket sikerült kibétűzni, megfejteni. Mielőtt a világ lett — hitték az egyiptomiak — minden dolgok csirái egy renyhe, alakatlan és folyékony tömegben úszkáltak, a *Nu*-ban, amely a *Nut*-ból, az égi óceánból fejlődött ki. Örök idő óta isten szelleme hatotta át ezt a káoszt. Ez az isten az egyetlen tökéletes lény, mindentudó, mindenható és megfoghatatlan. Mindenütt jelenvaló, mindig ugyanaz volt és örökre az is lesz. Áthatja az egész mindenséget anélkül, hogy a mindenség csak halvány képet is nyújthatna az isten véghetetlenségéről. Az isten jelenlétét mindenütt érezzük anélkül, hogy felfoghatnók.

Bár az isten lényegében egy lény, mégsem egy személy. Önmagából öröktől fogva más lényt teremt. Egyszerre atya, anya és fiú. Ez a három személy egy isten s anélkül, hogy megbontanák az isteni természet egységét, mind hozzájárulnak az istenség végtelen tökéletességéhez. Ez az isteni háromság egyaránt örök, végtelen, mindenható és végtelen jó. Akaratának végrehajtóit ő maga teremti. „Ő maga teremti saját tagjait és ezek az istenek.” Ezeknek az alsóbb isteneknek is, akik azonosak az egy istennel, folyton támadhatnak jelentéktelenebb tagjaik.

Bár a számuk és az alakjuk töméntelen, mégsem különböző és egymástól független isteni lények ezek, hanem a felvilágosultak számára csupán különböző formái és nevei ugyanannak az egy lénynek: *istennek*.

Ugyanazok az emberek, akik az egy isten tanát vallották, beszéltek több istenről is és senki ebben ellenmondást nem látott. Az istent különböző nevekkal illették az isteni funkció szerint, amelynek gyakorlásában éppen elképzelték és ábrázolták. A teremtő isten neve *Ámon*. A legfőbb ész neve *Imhotep*. A művészet és igazság istene *Ptah*. A világ fenntartója, a jóságos isten *Ozirisz*, aki eredetileg a Nap istene.

Minden egyiptomi vidéknek megvolt a maga helyi istene, vagyis minden vidék más és más néven tisztelte ugyanazt az istent. Bár a thébeiek inkább Ámont tisztelték, tudták, hogy Ptah is ugyanazt az istent képviseli és Ptahnak is emeltek templomot.

Természetes, hogy az egyiptomi nép nem értette meg teljesen az istenségre vonatkozó finom filozófiai megkülönböztetéseket. Ennélfogva a papok jónak látták az elvont istenfogalomnak érzeki képviselőt adni. Isten legméltóbb képviselője a *Nap*, amely szakadatlanul teremt és szakadatlanul harcra a sötétséggel, amelyen folyton diadalmaskodik anélkül, hogy megsemmisítené. Az ellenséges természeti erők feje *Apep* lett, amelyet a jótékony erők, a világosságot és a termékenységet teremtő istenek állandóan legyőznek. Még érzékelhetőbb volt a nép számára isten működésének szemléltetésére a *Nilus*, mint *Hapi* isten, aki Egyiptom jötevője és az ellenséges sivatag örök legyőzője.

Ra isten, a Nap eleven teste, karvalyfejjel ábrázolták.

A Nap — *Ra* — volt az istenség eleven teste. Fölkelte előtt *Aton* volt a neve, fölkeltekor a *gyermek Har*, délben a *közép Har* és éjjel *Azar*. Ra teremtett minden életet, ő uralkodik a világon s róla nevezik magukat a királyok *Ra fiainak*. Ra tisztelete volt az egyiptomi istenhit alapgondolata. Szent állata a karvaly volt, amelyet a királyok szobraira is alkalmaztak. Szimbóluma pedig a szárnyas napkorong.

A legnépszerűbb istenek *Ozirisz* és húga s egyben felesége *Izisz* voltak. Ozirisz eredetileg azonos volt Raval, de egyben a Nilus istene is volt. Izisz, a jóságos holdistenasszony a termékeny földet is jelentette.

Az istentisztelet méretei oly nagyszabásúak voltak, mint az istenek tiszteletére emelt templomoké. III. Totmesz például első hadjárata után három nagy, ötnapos diadalünnepe rendezett a thébei Ámon tiszteletére. Az istentisztelet legragyogóbb része az istenség körmenete, amikor a papok az istenség szobrát szekrénybe zártan, körmenetben viszik ki a szentélyből, úgy mint Jehova népe tette a frigyládaival.

Egész különös része volt az egyiptomi vallásnak a *szent állatok* tisztelete. Ezek az állatok az istenek megtestesülései vagy az isteneknek szentelt lények voltak. Az állatok tiszteletének eredetét máig sem sikerült a tudósoknak kikutatni.

Minden vidéknek megvolt a maga különösebben tisztelt állata. Némely állatot szentnek tartottak egész Egyiptomban, míg más állatokat csak néhol tiszteltek, más helyütt üldöztek. Elefantine lakói például megölték a krokodilust, míg a thébei és a szedi papok szelidített krokodilust tartottak, függőket akasztottak rá és az első lábait aranykarikákkal díszítették. Kézből etették kaláccsal, süllhállal és mézzel édesített itallal. A napistennek szentelt állat a karvaly volt. Oziriszé a bak és a bika, Ámoné a kos, Szité a víziló, a disznó, a kecske és a krokodilus, Iziszé a tehén, Anubiszé a sakál, Thothé az ibisz. Pakhté a macska, Butoé az ikhneumon, Kheper aé a szkarabéusz, Haré a farkas.

Legszentebbek voltak a fönix madár, a bak és a bika. A *fönix madár* vagy *bennu*, amelyet Heliopolisban tiszteltek és Ozirisz megtestesülésének tartottak, mesemadár, amelyről az volt a hit, hogy minden ötszázadik esztendőben eljön keletről és megtelepszik *Ra* templomában. Ott elégeti magát mirrhából és más illatos fákból épített fészkeben, azután megifjultan újra életre kel hamvaiból és megint visszatér hazájába. Sasnak ábrázolják, a fején bibictollakkal. A zsidók is ismerik, valószínűleg Egyiptomból.

Hapi bikája lett lassan a legszentebb állattá, mert Ozirisznak, a legnépszerűbb istennek a lelkét látták benne. A szent bikának feketének kellett lennie, homlokán háromszögletű fehér folttal, hátán kiterjesztett szárnyú sassal, nyelve alatt bogáralakú esomóval, farkában kétféle szőrrel. A papok döntötték el, vajjon megvannak-e a bikán a szent jelek. Ennek a bikának külön kápolnája volt Ptah nagy temploma mellett és papjai isteni tiszteletben részesítették. A Hapi orákulum is volt, olyanformán, hogy meghlette a kápolnája körül játszadozó gyermekeket s ezek jósoltak. Aki nem tetszett a Hapinak, annak vége volt. Akit ellenben megnyalogatott, arra nagy szerencse várt. Mikor jelentették, hogy új Hapi született, amelyet a papok elismertek, nagy ünnepeket ültek országszerte. Mihelyt híre kelt, hogy a szent bika megszületett, néhány papi ember rögtön fölkereste a boldog tehénanyát. Az ifjú istent négy hónapig külön házban táplálták tejjel. Miután kifejlődött, a szent írnok és próféták újhald idején külön hajón Memfisbe szállították, ahol kellemes lakást rendeztek be számára gyönyörű kerttel és körülvették

Ozirisz, a Nap istene.

öt hozzá illő játszótársnókkal is. Huszonöt esztendőnél öregebb nem lehetett a Hapi. Ha ennyi idős lett, belefojtották őt a papok a Napnak szentelt tóba. II. Ramzesz előtt minden Hapit pompás sírban külön temettek el. Később a bebalzsamozott Hapi-múmiákat egy sziklatornác fülkéiben helyezték el, amelyeket befalaztak.

Mindegyik szent állatfajtnak külön földet jelöltek ki, amelynek jövedelméből el kellett őt tartani. Külön papi osztály foglalkozott az állatok ápolásával s ez a hivatás apáról fiúra szállt. Ezek az állatápolók, akiknek már ruhájáról is meg lehetett ismerni, melyik állatnak szenteltek magukat, nagy tiszteletben részesültek.

Izisz, Ozirisz felesége, a természet jóságos istennője.

Ha valamelyik szent állat meghalt, nagy szomorúság költözött az egész házba, ahol az állatot gondozták. Ha macska volt az állat, akkor a ház lakói lenyírták a szemöldöküket. Ha kutya volt, lenyírták az egész testüket. A megmaradt ételekből senkinek sem volt szabad enni. Az állat hulláját finom gyolcsba burkolták, drága módon bebalzsamozták, szentelt koporsóba tették és mély gyász közben temették el.

A szent állatok megölése olyan bűn volt, mint az emberölés. Tehenet nem volt szabad leölni az egyiptomiaknak, mert a tehén Izisz szent állata volt. A görögöktől éppen azért borzadtak az egyiptomiak, mert tehénhúst ettek. Éhinség idején inkább egymást ették volna meg az egyiptomiak, sem hogy szent állatokat leöljenek.

Tűzvész idején kétségbeesés fogta el őket, nem annyira saját holmijuk pusztulása, mint inkább amiatt, hogy a macskák eszeveszetten bele szoktak rohanni a lángok közé. Ha valamelyik macska elégett ilyenkor, vége-hossza nem volt a siránkozásnak.

Aki szándékosan megölt egy szent állatot, annak irgalom nélkül meg kellett halnia. Ha véletlenül ölte meg, akkor a papok rendszerint súlyos pénzbüntetésre ítélték a gyilkost. De ha macska vagy ibisz volt a véletlenül megölt állat, a gyilkosnak mindenesetre halállal kellett bünhődnie. Nem esoda tehát, ha az, aki útjában halva talált egy szent állatot, rémülten megállt és jajszékelve esküdözött, hogy már halva találta.

Voltak szent halak és szent főzelékek is. Babra például ránéznők

sem volt szabad a papoknak. A lenese és a hagyma is szent volt. Sőt a hagymára esküdni is szoktak, úgy mint az istenekre.

Az ember mivoltáról és a halál utáni sorsáról is megvolt az egyiptomiaknak a maguk véleménye. Erről a *halotti könyv* nyújt felvilágosítást, amelyet egészben vagy kivonatossan bele szoktak tenni a halott mellé a koporsóba. Imák és formulák gyűjteménye ez a könyv a lélek használatára a túlvilágon.

Kitűnik ebből a könyvből, hogy minden bölcsesség kimeríthetetlen ösforrása, a legfőbb értelem maga az isten. Ennek az isteni értelemnek egy részecskéje benne van minden lelkes teremtményben, amely így

A halottak túlvilági bírósága és az igazság mérlege.

A londoni British Múzeumban őrzött halotti könyv egyik képe. Az egyiptomiak vallása szerint a lélek a halál után megjelenik Ozirisz bírósága előtt, amely 42 tagból áll. Itt lelkiismeretének a vallomása alapján lemérik cselekedeteit és kimondják fölötte az ítéletet.

testből és lélekből áll. A kettőt a szellem vagy lélekezés kapcsolja össze. Az isteni szikra, amely a lélekbe van burkolva s ez megint a lehelletbe, amelyet végül a test fog körül, ez az ember. Ugyanilyenek az állatok is, csakhogy vagy nincs bennük isteni szikra vagy ha van, akkor az oly kicsiny mennyiségű, hogy sohasem tud kiszabadulni a testbe burkolt lélekből.

Az értelem meg akarja szabadítani a test uralmától az embert. De nem mindig sikerül neki a test durva anyagából fakadó vágyakat és szenvedélyeket megsemmisítenie. Az olyan ember, akiben a test uralkodik, állattá aljasul. De ha az értelem lesz úrrá az emberben, akkor a legyőzött szenvedélyek erényekké alakulnak át, a bilincseitől megszabadult lélek a jóra tör és megsejti az istenség titkát.

Ha meghal az ember, értelme felszabadul. Visszanyeri fényatmoszféráját és démon-ná (Ka) lesz. A lélek, amelynek kapcsolata megszűnt a testtel kénytelen megjelenni *Ozirisz* bírósága előtt, amely negyvenkét bíróból áll. Lelkiismerete vagy mint az egyiptomiak mondták, *szíve* a megvesztegethetetlen és megrendíthetetlen tanu, amelynek vallomása alapján az ember cselekedeteit az igazságosság mérlegén lemérik és végül kimondják az ítéletet.

Az ítélet végrehajtásával az értelem van megbízva, amely újra beléköltözik az elkárhozott lélekbe. Emlékezteti a lelket megvetett tanácsaira és kikacagott könyörgéseire. Ostorozza őt bűneivel és kiszolgáltatja az elemek viharának. Az elkárhozott lélek ég és föld között hajszolva keresi azt az emberi testet, amelyet birtokába vehet. S ha megtalálta, kínozza, gyötri, megveri nyavalyákkal, örületbe és gyilkosságba kergeti. Ha évszázados kínlódás után eljut végre a lélek szenvedései végéhez, akkor másodszor is meghal és szertefoszlik a semmiségbe.

Az igaznak tálalt lélek sem tér meg nyomban istenhez. Előbb még sok próbát kell kiállnia. Az értelem vezetésével felszárnyal az ismeretlen terekbe, amelyeket megnyitott előtte a halál. Tudása kitágult, képességei megnövekedtek. Fölvehet bármilyen formát, amelyet kedve van megeleveníteni. Lehet lótusz, fönix, daru, fecske vagy vipera. Ezeket a példákat említi a halotti könyv. Ezek az állatok, mint már tudjuk, egytől-egyig jelképes alakok s mikor a lélek beléjük költözik, voltaképpen egyesül azzal az istenséggel, amelyet az illető állat jelképez. Egyáltalában nem valamely igazi állat testébe költözik tehát a lélek. Alakváltozásait addig kell folytatnia, amíg a halotti bíróság egészen tisztának nem találja.

A gonosz, amelyet a halotti könyv rajzaiban a krokodilus és a kígyó érzékeltet, hiába támad a boldoggá avatott lélek ellen, amely diadalmasan szárnyal a mennyei hazában. Ha közeledik a megpróbáltatások vége, felvirrad az örök üdvösség napja és áthatja a lelket a maga fényességével. A lélek belevegyül az istenek seregébe s velük együtt indul a tökéletes lény imadására. Ez a lélek dicsőséges felavatásának az utolsó állomása. Most immár tiszta értelemmé lesz, szemtől-szemben látja az istent és beléje olvad.

Politikai és társadalmi viszonyok.

A társadalmi osztályok.

A görögök azt jegyezték fel az egyiptomiakról, hogy *kasztokra* oszlottak, mégpedig *Herodotosz* szerint öt kasztra, *Diodorosz* szerint három kasztra. Tévedtek mind a ketten. Az egyiptomiaknál éppúgy volt, mint a mai modern kultúrnépeknél. Az egyes társadalmi osztályok elváltak egymástól, de az öröklődő kaszt-kényszer nem ismerték.

A legfelsőbb rend a papság volt. Az övék volt az államban a legnagyobb befolyás, mert ők állapították meg és ők magyarázták a vallási tételeket. Hatalmuk igen nagy volt a népnél, mert mintegy rajtuk keresztül vezetett az út az istenekhez. Az egyiptomi papság igen sokáig valóban a közérdeket szolgálta, csak évezredek múltán fajult el, mikor idegen elemek keveredtek az egyiptomiak közé.

Az egyiptomi papok voltak az írнокok is és a tudomány hordozói. Sok vívmányukat titokban tartották, de nem azért, hogy a nép hátrányára visszaéljenek vele, hanem hogy tekintélyüket megóvják. Az udvari hivatalokat a papok töltötték be. Közülük nevezte ki a király az államhivatalnokokat és az ország bíráit. A föld egy harmada, valamint a boradó és az áldozati állatok adója a papoké volt, hogy legyen miből megélniök és az istentiszteletet ellátniök. Túlságosan sohasem gazdagodtak meg, bujálkodó, gonosz életet nem éltek, rossz példát nem adtak, a vallást nem kompromitálták. Irodalmi és tudományos eredményeik mindig az egész papság birtoka volt. A szerzők vagy feltalálók nevét soha senki nem tudhatta meg.

A papok hivatásukhoz képest több osztályra oszlottak. A *próféták*, a vallási tételek kihirdetői voltak az állam főméltóságai. Élén álltak minden vallási és világi ügynek, sőt a hadsereg vezérei is lehettek. A *stólisták* vigyáztak a ruhákra és a szent edényekre, az áldozati állatokra és a ceremóniákra. A *hierogrammatoszok* vagy templomi írók tudósok voltak. A *horoszkópok*, másképp asztrológusok csillagjósok voltak és orvosok. Az *énekesek és zenészek* a szertartások zenei kíséretét látták el. A *pasztofóroszok* a vallással összefüggő, különböző munkákat végezték: a behalzsamozást, a szent állatok gondozását.

Bár az egyiptomi papok nem kínozták magukat úgy, mint az indus brahminok, bizonyos szokások és szertartások kötelezők voltak rájuk csakúgy, mint a királyra. Fehér gyolcsruhájuk és bíbor szandáljuk volt. Jelvényük a vállról lelógó leopárdbőr. Nappal és éjjel kétszer-kétszer

kellett fürdeniök, minden harmadnap le kellett nyírniok az egész testüket, de főképp a szakállukat és a szemöldöküket. Idegennel nem ülhetek egy asztalhoz és csak egy feleségük lehetett, míg a többi egyiptomi ember annyi feleséget tarthatott, ahányat akart. Ezzel szemben persze sok volt az előjoguk és nagy volt a megbecsülésük. A régi birodalomban voltak papnők vagy nőpróféták is, de a XII. dinasztia óta nincs róluk említés. A papok feleségének és hűgának, nénjeinek az volt az előjoguk, hogy ők vitték a szent edényeket a vallásos szertartásoknál.

A második osztály a *katonaság* rendje volt. Zárt rendet sohasem alkottak. Csak akkor különültek el a néptől, mikor később idegen zsoldosok, líbiaiak és még később görögök kezdtek szerepelni. Békében a nekik kiosztott föld jövedelméből éltek, háború idején pedig zsoldjuk volt. Sorsuk nem volt túlságosan irigyléreméltó.

A régi és a középső birodalomban volt *születési nemesség* is. Azok a családok alkották ezt, amelyek az egyes kerületek igazgatásával voltak megbízva. Ezeket a kerületi fejedelmeket eredetileg a király nevezte ki, de később öröklődővé vált a méltóságuk. A régi birodalomban a fáraó alárendeltjei voltak, a középső birodalomban nagy önállóságra tettek szert. Később ez az ősi arisztokrácia nagy földbirtokaival együtt kiveszett.

A nép többi része háttérbe szorult e három rend mögött. A *kereskedők*, *kézművesek*, *földművesek* (voltaképp a király, a papok és a katonák földjeinek bérlői) és a *pásztorok* között olyan volt a különbség, mint ma. Hogy ez a különbség idővel élesebbé lett, annak az volt az oka, hogy a foglalkozást átörökölték a gyermekek is. Ez különben rendszerint így volt a papoknál is. Egyik-másik osztályt, különösen a *pásztorok* osztályát megvetették. De az egyiptomiak a tudást és a személyes kiváltságot nagyon megbecsülték. *I. Uzertezen* fáraó például azt hirdette uralkodása alapelveül, hogy aki kiválik alattvalói közül, az előtt nyitva áll minden állás és kitüntetés, amint *ez ősi szokás Egyiptomban*. Egyiptomban a legfőbb hatalom a tudás hatalma volt.

A király.

A politikai élet középpontja az udvar, *pera*, vagyis fenséges ház. A *fáraót* vagy királyt, mikor trónra lépett, beavatták a papi rendbe és a papok titkaiba. A papok fiai szolgálták ki őt. Bár isteneknek tekintették őket és korlátlanul uralkodtak, mégis szigorúan kötötték őket a törvények, szokások és az aprólékos szertartások.

Mikor felkelt a király, a leveleket olvasta el. Majd megfürdött, azután felöltöztött fehér ruhájába és áldozatot mutatott be az isteneknek, miközben mellette állt a főpap és fenhangon könyörgött a király életéért és jólétéért, ha teljesíti kötelességeit alattvalóival szemben. Miután megnézte a király az áldozatot és jó jeleket olvasott ki belőle, a templomi kancellár a szent könyvekből jó tanácsokat és kiváló férfiak cselekedeteiről szóló részleteket olvasott fel, hogy jó gondolatokat ébreszsen az uralkodóban.

Pontosan meg volt szabva, mit mikor kell a királynak végeznie, fürdenie, sétálnia, feleségéhez mennie, sőt az is, hogy mit kell ennie. Asztalára csak borjúhús és libahús került s bor csak igen kis mennyiségben. Ítéletet csak a lörvények és szokások alapján mondhatott. Harag, kegy, elhamarkodás nem befolyásolhatta ítéleteit. A király címei a következők voltak: „A diadémok királya. Felső- és Alsó-Egyiptom királya. A fekete és a vörös föld királya (vagyis a Nilusvidék és a sivatag királya). A két világ királya.” Megszólítása ez volt: „Őszentsége.” Jelvényei a koronán kívül ezek voltak: görbe bot, ostor, kard.

Idilli jelenet a fáraó és felesége között.

Ha meghalt a király, az ország hetvenkét napig gyászolta. A templomokat bezárták és az áldozatokat ezidőre megszüntették. Ugy gyászolták, mintha kedves családtag halt volna meg. Nem ettek sem húst, sem tésztát, bort sem ittak. Nőkkel nem érintkeztek. Férfiak és nők, fejüket porral behintve és mellük alatt vászonnal övezve, seregestül jártak az uccákon és naponta kétszer jajgatásba törtek ki, miközben hangosan dicsérték a halottat.

Ha be volt balzsamozva a holttest, a koporsót lelették a sír elé és az elhunyt király fölött éppúgy halotti ítéletet ültek, mint bárki más fölött. Több királyt nem is temethettek el a szokásos ünnepi szertartásokkal, mert a nép nem volt megelégedve cselekedeteikkel.

A hadügy.

A régi birodalomban nem volt egységes hadsereg. Minden kerületnek megvolt a maga felkelő serege, amelyet a *nomarkhosz* vezetett. A katonák felszerelése íj, dárda, csatabárd, lándzsa, parittyá és pajzs volt. A *hadiszekeret* a híkszoszok honosították meg. Minthogy a lovak használata a harcban nagy gyakorlatot kívánt, ezentúl voltak már hivatásos katonák is, a „fáraó kísérői”, akik a középső birodalom óta a hadsereg zömét alkották. Mellettük állt az egész ország népfelkelése, amely Ramzesz alatt négy légióra oszlott: Ámon, Ra, Ptah és Szutekh

Egyiptomi hadi jéhvények.

Minden ezrednek és zászlóaljnak külön jéhvénye volt, ami valamely szent tárgyat ábrázolt: szent állatot, szent hajót s hasonlókat.

légiójára. A fegyverzet a régi még, de a szervezet szilárdabb. A hadi szekereszek úgyszólván lovasságot alkottak. A királyt is mindig köztük ábrázolták a csatákban. Ostromoknál faltörő kosokat használtak.

I. Széti óta idegen zsoldosokat is alkalmaztak, többnyire libiaiakat, Amazisz óta görögöket: jónokokat és káriaiakat. Az állandó hadsereg 40.000 főnyi lehetett. Az egyiptomi hadsereg főereje az íjászok és a hadi szekereszek voltak.

Később *flotta* is támadt a szárazföldi hadsereg mellett. Különösen II. Nekho fejlesztette a flottát, amely alatta kétszáz hadihajóból állt.

A jól vezérelt egyiptomi hadak eleinte könnyen elbántak a szomszédos népek rendetlen csapataival. De a hosszú évezredek alatt megvényt Egyiptom s megrokkant a hadi ereje is. Az előkelők már csak a polgári foglalkozásokat becsülték s megvetették a katonai pályát.

A közigazgatás és jogélel.

Egyiptom *nomoszokra*, vagyis kerületekre oszlott. Minden kerületben volt egy vagy több város a megfelelő földterülettel és minden kerület feloszlott alkerületekre.

A *nomosz fővárosa* székhelye volt a polgári és katonai kormányzásnak és középpontja a tartományi vallásnak.

A *nomoszok élén* a *nomarkhoszok* álltak, akiknek helyébe később az új birodalomban, amelynek erős központosított igazgatása volt,

A kerületi kormányzó, *nomarkhosz*.

Nemcsak a közigazgatást intézték, hanem a felkelő sereget is ők vezették a háborúba. Gyaloghintóban négy szolga hordozta őket, egy meg a napernyőt tartotta följük, valósággal kiskirályok voltak az ősi Egyiptomban.

királyi *hivatalnokok* léptek. A *nomarkhoszok* nagy urak voltak, kiskirályok a maguk területén.

A lakosok az adómentes papságon és katonaságon kívül földjükkel vagy jövedelmükkel arányosan változó adót fizettek. Aki hamis adatokat vallott be, halállal lakolt. A lakosok kötelezve voltak robotmunkára is templomok, erődök, utak vagy csatornák építésénél és a katonai szolgálatra is összeírták őket.

Büntetőtörvényeik szigorúak, de igazságosak voltak, bár sokszor kegyetlenek. Aki látta, hogy mást megtámadnak gyilkos szándékkal, ha nem sietett segítségére, halállal lakolt. Ha nem volt módjában, hogy

segitessen, nyomban vádat kellett emelnie s a tetteit meg kellett neveznie vagy legalább le kellett írnia. Ha ezt elmulasztotta, korbácsütésre és három napi koplalásra ítélték. A hamis vádat az a büntetés sújtotta, amely a vádlottat érte volna, ha a vád igaz.

Aki az ellenségnek híreket hordott, annak kivágták a nyelvét. Csalóknak, súlymérték és okmányhamisítóknak levágták mind a két kezét.

A gyilkosokat halállal büntették. Aki apját vagy anyját megölte, annak a testéből fogókkal húsdarabokat téptek ki, azután tövisekre fektették és elevenen megégették. Aki gyermekét meggyilkolta, annak három nap és három éjjel karjai között kellett tartania a meggyilkolt gyermek holttestét.

Adósságok fejében csak vagyoni végrehajtás volt, az adós személyét nem bántották. Kamatot csak annyit volt szabad szedni, hogy a kamatok meg ne haladják a tőkét. Aki adósság hátrahagyásával halt meg, azt addig nem volt szabad eltemetni, amíg utódai adósságát ki nem fizették. Háborúban a fegyelmi vétségeket becstelenítő büntetésekkel és botozással büntették.

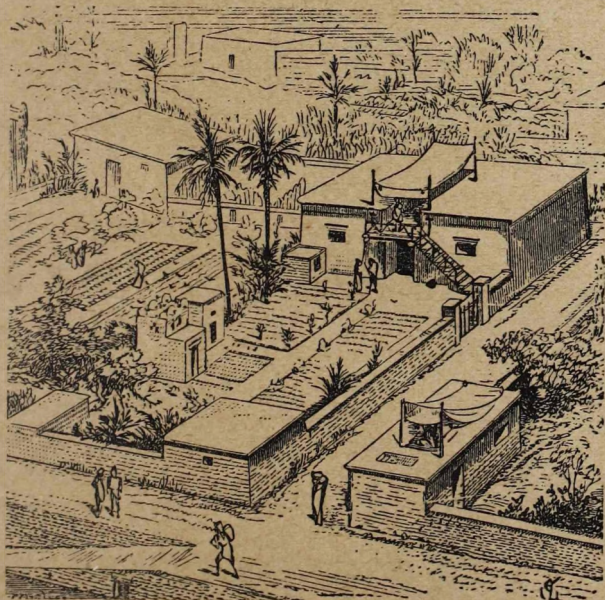
A *lopás* olyan foglalkozás volt, mint a többi. Aki tolvaj akart lenni, annak jelentkezni kellett a tolvajok kapitányánál felvétel végett. A sikertült lopást jelenteni kellett s a zsákmányt be kellett mutatni. Ha a kárvallott az érték negyedrészt megfizette, visszakapta a lopott jószágot.

A bírakat, úgy mint a nomoszok előljáróit és főbb hivatalnokait, többnyire a papok közül választották. A *legfőbb bíróság* 30 tagból állt, akiket Thébéből, Memfiszből és Heliopoliszból választottak. Ezek a maguk köréből kinevezték a *főbíró*t, aki méltósága jelvényéül nyakláncot hordott, amelyen egy szafirkép lógott: az *igazság* szimbóluma.

A tárgyalás írásbeli volt. Mihelyt a főbíró föltette nyakláncát, megkezdődött a tárgyalás. A törvény nyolc könyve ott volt a bíró mellett. A keresetet vagy panaszt írásban kellett benyújtani. A bíróság kézbesítette az alperesnek vagy vádlottnak. Ennek írásbeli választ megkapta a panaszos, mire még egy választ váltottak. Miután a 30 bíró áttanulmányozta az iratokat, döntöttek s a főbíró az igazság jelvényét rátette az egyik iratra.

A családi élet.

Ha megnézzük a régi egyiptomi képeket, azt látjuk, hogy az egyiptomiak három-négyezer esztendővel ezelőtt is olyanformán éltek már, mint a mai emberek. A gazdagok többemeletes, lapostetejű házakban laktak, amelyekben tornácok és kényelmes szobák voltak elegáns, díszes, párnás pamlagokkal és székekkel, asztalokkal, vázákkal és más luxus-

Egyiptomi villa a negyedik dinasztia korából.

Kőfallal körülvett, gondosan művelt kertben állt a ház, amelynek a lapos tetejére lépcső vezetett.

cikkekkkel. A kertekben árnyas utak, szép virágok, pompás gyümölcsfák és tavak ékeskedtek.

Az egyszerű népnek persze sokkal egyszerűbb volt a háza. De azért a szegények házaiknak is volt udvara s ennek a háttérében teraszos, lépcsős feljárás vezetett a háztetőre.

Mindig lapos háztetőt használtak, ahol kellemesen el lehetett tölteni esténkint az időt. Néha odafönt is aludtak a háztetőn.

A régi időben a Nilus iszapjából építettek, amelyet megszárítottak,

esetleg papiruszból vagy más nádféléből. Később téglát égettek az iszapból vagy követ és fát is használtak építőanyagul, de a ház formája mindig a régi maradt. A kerteket nagy gonddal ápolták.

Bár szabad volt a *többnejűség*, a családi élet mégis kellemes volt. A nők szabadon járhattak-kelhettek, tisztelték őket. A gazdagok

Egyiptomi házaspár szobra.

szobái fényűzően voltak berendezve és egész sereg rabszolgájuk volt. A fiúkat négy esztendőig, a lányokat mindvégig kizárólag az anyák nevelték. A fiúkat, mihelyt fölcseperedtek, iskolába járatták, mert az iskolai képzettség minden állásra képesített. A fiúkat nemcsak tanították, hanem nevelték is az iskolában, ahol a tudományon és a testgyakorláson kívül gyakorlati bölcseséggel és a jó modor tanításával is foglalkoztak.

Az evés és az ivás éppoly fontos volt az egyiptomiaknál, mint nálunk. Asztalukat megtárolták csinos edényekkel és ételekkel. A nők elegáns toalettben jelentek meg, szolgák virágot hordtak körül, zenészek

muzsikáltak különféle hangszereken és az egyiptomiak gyakran nagyon is sokat ittak. Bort is, sört is ittak. Estélyeket is rendeztek a régi egyiptomiak. A társaság kocsin vagy gyaloghinton érkezett meg az estélyre. Sürgő-forgó rabszolgák fogadták a vendégeket. Zene is volt, táncoltak is. Kockáztak, sakkoztak. Ismerték a labdajátékot is.

Herodotosz meséli, hogy lakomákon előkelő házakban egy kis koporsót adtak kézről-kézre, rajta a halál képével és ezzel a felirással: „Nézd meg ezt és örvendezzél, mert ha meghalsz, te is ilyen leszel.”

A vendégek nem hiába olvasták el ezt, hanem levonták belőle a tanulságot, vígan ettek és ittak, szilárd ételeket a kezökkel, folyékonyakat kanalazva.

A gazdagoknak főszórakozása a *vadászat* volt. Ijjal, lándzsával, hálóval, hurokkal és kutyákkal vadásztak, sőt nem egyszer szelidített oroszlánokkal is. A sivatagban volt bőven gazella, strucc és ragadozó vad, a Nilusban pedig vízi szárnyas és viziló, mely utóbbit dárdával ejtették el. Bivaly, hiéna, nyúl is volt bőven, a vadászat dús zsákmánnyal kecsesgetett.

Nyilvános ünnepségeken nem hiányoztak a szemfényvesztők és az eróművészek sem, csak úgy, mint a mai vásárokon.

A halottak tisztelése.

Az egyiptomiak azt hitték, hogy a lélek és a test kapcsolata nem szűnik meg a halál után sem. Úgy gondolták, hogyha a test elrohad, a Ka-nak (lélek) rossz dolga lesz. Ezért bebalzsámozták a halottakat és mint nagy lakomákon, ételt és italt tettek melléjük, hogy fel ne kop-jék az álluk.

Ha valaki meghalt, hozzátartozói nemcsak jajgatással adtak kifejezést gyászuknak. Nem viseltek jó ruhát, nem táplálkoztak jól, sőt nem is fürödtek. A nők port szórtak a fejükre és jajgató éneküket tamburinon kísérték. A kezükben a feltámadás jelképe gyanánt zöld gallyat hordtak. Azután elvitték a holttestet a balzsamozókhoz, akik külön papi osztályt alkottak. A balzsamozásnak volt olcsóbb és drágább fajtája. Különböző faminta-múmiák szerint kellett választani.

Mint minden, a balzsamozás is bizonyos ceremóniák között történt az egyiptomiaknál. Először is a *számíró* megjelölte a test baloldalán azt a helyet, amelyet ki kellett vágni, hogy a holttestet megnyissák. Mihelyt a *metsző* kivágta a jelzett helyet ethiópiai kövel, elmenekült, s a jelenlévők átkozódva és kövel dobálva üldözték. Azután került sor a *balzsamozókra*. A beleket kiszedték, pálmaborral és szagos vízzel megmosták s egy külön edényben őrizték meg, amelynek födelét valamelyik istenség feje díszítette. Ezeket az edényeket, aminőket sírokban gyakran találni, ma *kanobáknak* nevezik. A test bebalzsamozása az ártól

függött. Egy hónapig, sőt tovább dörzsölték a holttestet mindenféle cserző és fűszeres anyagokkal. A test belsejét gyantával vagy aszfalttal töltötték ki. Finomabb kenőcsöket és különböző sókat is használtak, ha a megrendelő többet fizetett.

Végül a test minden részét gondosan és erősen bepólyálták keskeny vászon vagy pamutkötélkebe, amelyet oldott mézgával itattak át. Csak az arcot hagyták szabadon. A pólyázást az ujjakkal kezdték, a kézen és a többi tagon folytatták s végül bepólyázták magát a testet is. Egy-egy gazdag ember holttestéhez 5000 méter pólyázó anyagra is

Temelési menet Egyiptomban.

A „szent bárkában” elhelyezett holttestet négy ökörral vontatták a sírhoz. Az alsó kép jelképesen azt ábrázolja, hogy a sakálfejű Apuát megjelenik, hogy a halott lelkét elvezesse az alvilágba.

szükség volt. A kötélekek közé mindenféle tárgyakat szoktak beleszavarni, különösen szerszámokat, amiket az elhunyt életében használt, pl. ha szabó volt, ollót, ha gyermek volt, játékszert. Mindenekelőtt azonban szkarabeusz-mintázatokat csavartak a pólyák közé. A balszamozás módját meg lehet ismerni a múmiákról. Vannak sötétebb és világosabb színűek. Némelyeknél megmaradtak az arcvonások és megmaradt a haj is, másoknál nem. A gondos balszamozás több ezer koronába került. A legdrágább múmiák külön tokot is kaptak, amelyen nem ritkán aranyból volt mintázva a halott ábrázata. Az elkészített holttestet fakoporsóba fektették s a koporsóba beletettek egy papirusz-

Gyászünnepély egy előkelő egyiptomi halottaskamrájában.

A gazdag emberek díszes halottaskamráiban, a masztabákban nagy gyászünnepélyeket tartottak. Zene és ének hangja mellett dicsőítettek az elhunytat s a kamra egyik fülkéjében felállított műmúráját virágokkal vették körül s illatos olajokkal öntözték.

tekereset, amely a halotti könyvet vagy ennek kivonatát tartalmazta. Ékszereket, gyűrűket, fegyvereket is tettek a koporsóba, továbbá jelképeket és amuletteket (pl. szkarabeuszokat, amelyek a halhatatlanságot és a feltámadást jelképezték), végül egész csomó fa vagy kőszobrocskát, az úgynevezett *uszeptiszeket*, amelyeket a lélek megeleveníthetett, hogy szolgáljanak neki a másvilágon.

A koporsó födelére képeket és hieroglifeket festettek, a halott nevét, életkorát és imákat. A kőkoporsók kívül-belül bámulatosan finom művek, bárha igen kemény anyagból valók, gránitból, sőt néha bazaltból is.

A temetés idejét közölték a bírakkal, a rokonokkal és a barátokkal. A mai gyászkozsit a „szent bárka” helyettesítette, amelyet négy ökör húzott. A bárkába tették a koporsót s azután megindult az ünnepléses gyászmenet.

A sírnál mindenkinek szabad volt vádat emelni a halott ellen. Ha akadt vádló, az emelvényen ülő negyven bíró nyomban megvizsgálta a vádat. Ha a vád alaposnak bizonyult, a temetést megtagadták. Ha rágalom volt, a rágalmazót büntették meg. Ha vádló nem jelentkezett, akkor a rokonok lerakták a gyász jelvényeit és belekezdték a halott dicsérésébe.

Miután tömjént égettek, a koporsót merőlegesen felállítva belhelyezték a halotti kamarába és melléje vízes korsókat és áldozati kalácsot tettek. Közembereket közös sziklasírokba temették el.

Azok a családok, amelyeknek nem volt családi sírboltjuk, a halottakat házuk egyik külön szobájában helyezték el, aminek akkor is meg kellett történnie, ha a halottat hátrahagyott adósságai miatt nem fogadták be a sírhelybe.

A rang és a vagyoni állapot szerint a temetési szertartás is különböző volt. Bizonyos, hogy az egyiptomi nép szellemi életében a legfontosabb elem voltaképpen a halottak tisztelete volt. Ennek köszönhetjük egyébként mindazt, amit az egyiptomiakról és Egyiptomról tudunk.

Földművelés, ipar, kereskedelem.

A földművelés volt az egyiptomiak főfoglalkozása. mert könnyű és rendkívül jövedelmező volt. Mihelyt a Nílus leapedt, nyomban bevették az iszapot. A vetést ökrökkel és kosokkal tapostatták le. Három-négy hónap múlva arattak. A cséplést ökrökkel végeztették úgy, hogy a

szérűn szétteregtetett gabonát addig tapostatták velük, míg a kalászból ki nem hullt a szem.

Virágzott a kertmivelés és a szőlőtermelés is Egyiptomban. A baromtenyésztés magas fokon állott. Ökröket, juhokat, kecskéket, szamarakat, lovakat, sőt sertéseket is tenyésztettek.

A földbirtok a hikszoszok koráig gazdag családok tulajdona volt. Később a legnagyobb, sőt csaknem egyedüli földbirtokos a király volt, aki a koronajószágokból hűbért osztogatott a papoknak és a katonáknak anélkül, hogy ezek bért vagy adót fizettek volna érte. A nép kapta megmivelésre a többi földet s bér fejében beszolgáltatta a termésnek egy részét.

Az ipar nagyon fejlett volt, mint a csodás építmények bizonyít-

Földmivelők az ősi Egyiptomban.

ják. A *Sinai-félsziget* rézbányái kitünő ércet szolgáltatottak, amelynek termelése jelentékeny kémiai ismereteket tételezett föl. Sírokban találunk olyan réztárgyakat is, amelyek mintha *galvanoplasztika* útján készültek volna, holott ezt az eljárási módot Európában csak az elmúlt században találták fel. A vegyi ipar fejlettségéről tanuskodnak a képek pompás színei is, amelyek évszázadokon keresztül frissen maradtak meg.

A *bányászat* rendkívül jövedelmező lehetett, mert egy sírfelírás azt mondja, hogy az egyiptomi arany és ezüsbányák évi jövedelme 32 millió ezüstmína volt. A kereskedelmi súly, az attikai mína értéke körülbelül 130 korona volt s így egyiptomi királyok bányabevétele évi 4100 millió korona lehetett. A legnagyobb aranybánya az ethiópiai

határon volt. A bányákban aknák és tárnák voltak és a bányamunkások homlokukon hordták a lámpásukat. Felváltva éjjel-nappal dolgoztak.

A finom egyiptomi vászon, a *bisszosz* és a gyapjuszövet híres volt s ezeket a szöveteket festeni és mintázni is tudták. Nem ritkán hatvan méter hosszú szőnyegeket is szőttek mindenféle mintával. Vázákat és más edényeket nemcsak agyagból, ércből és kőből, hanem *üvegből* is készítettek. Az egyiptomi agyagedények között van olyan is, amelynek kék vagy sárga zománcát ma is megcsodálhatjuk.

Az íráshoz a *papirusz-cserjéből* készítették a lapokat. Ez a növény 2–3 méter magas cserje, amelynek sima, háromszögletes szárai fás, aromás, ehető gyökerekből nőnek ki. Alul néha karvastagságú egy-egy szár. A papirusz-lapokat a növény puha beléből vágott szeletekből készítették. A szeleteket ragasztó anyaggal bekenve nedves deszkán simára verték, a napon megszáritották s aztán simító csonttal lesimították a felületét. Erre a sima lapra aztán hegyes náddal írtak. Egyébként kötelet, gyékényt, cipőt, vitorlát, sőt ruhát is készítettek ebből a cserjéből, amely manapság meglehetősen ritka növény már Egyiptomban. Belőle ered a mai *papíros* elnevezés is.

Az egyiptomi fegyvereket és hadiszereket is nagyon keresték a szomszéd népek. Az egyiptomiak tudtak már aranyozni, sőt zománcozni is. Hamis drágaköveket is készítettek már üvegből. Értettek a bőrcserzéshez és a bőrdomborításhoz.

Az egyiptomiak *kereskedelmi élete* sokáig nagyon korlátozott volt, mert az egyiptomiak éppúgy, mint a kínaiak, sokáig elzárkóztak az idegenekkel való minden érintkezéstől. Csak a középső birodalom idejében kezdett föllendülni a kereskedelem. Amint fejlődött az egyiptomiak vagyoni jóléte, megnövekedtek az igények is, egyre jobban rászorultak az idegenekre. Az egyiptomiaknak nem volt építő fájuk, sok mindenféle ércük, elefántcsontjuk, fűszerük, gyantájuk. Kezdték érintkezésbe lépni Libiával és Ázsiával, különösen Szíriával. Sőt a tizenkilencedik és huszadik dinasztia idejében csaknem mindenüket Szíriából szerezték már be.

Minthogy az egyiptomiak sohasem utaztak külföldre, karavánok szállították el Egyiptomba az árucikkeket, amelyeket gabonára, fegyverekre vagy más iparcikkekre cseréltek be. Az árukat mindig meghatározott helyekre kellett szállítani és az egész kereskedelem *cserén alapult*. Pénzt nem vertek, hanem szükség esetén ezüstlemezekkel vagy aranykarikákkal segítettek magukon. Az idegen hajóknak csak a Nilus torkolatába volt szabad bevezetniök s ha a megjelölt határon túlhaladtak, az idegen hajósokat megölték vagy eladták rabszolgák gyanánt.

Az egyiptomiak írása.

Sokáig nagyon keveset tudtunk a világ egyik legrégebb kultúr-
népének multjáról, bárha sokezer esztendő's emlékműveik tele vannak
írásjelekkel. Csakhogy ezeket az írásjeleket nem tudtuk elolvasni.
Hieroglif-írás vagy „az isteni szavak írása,” ez volt az egyiptomi
írás neve: titkos tudomány volt. Titkát a papok őrizték és elvitték
magukkal a sírba.

Ezeknek a hieroglifeknek a kibetűzését sok tudós hiába próbálta
meg, míg végül Bonaparte Napoleon egyiptomi expedíciója idején egy
szerencsés lelet révén arra a meglepő fölfedezésre jutottak, hogy a tudó-
sok évszázadokoi. keresztül rossz úton indultak el, amikor a hieroglifek-
ket meg akarták fejteni. Azt hitték ugyanis, hogy minden állatkép vagy
más tárgy képe, amelyekből a hieroglif többnyire állt, egy-egy egész
gondolatot fejez ki.

A helyes út irányát egy felírtas kődarab mutatta meg, amelyet
1799-ben *Boussard* francia tüzértiszt talált Rozette város közelében.
Ez a hármas felírás, hieroglif, demotoszi írású és még görög nyelvű is
volt. A görög szövegből kitűnt, hogy a felírás Ptolemaiosz Epifánész
király rendelete, amelyet a papok Kr. e. 196-ban szövegeztek meg.

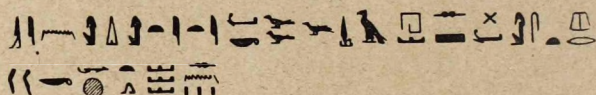
Ez a kő volt a kulcs, amely lehetővé tette a behatolást az egyip-
tomi csodavilág évezredekig elzárt titkaiba. Most a londoni British
Múzeumban őrzik.

Minden nemzetbeli tudósok közreműködtek abban a nehéz mun-
kában, hogy a kőlelet töredékéből megállapítsák a hieroglif írás abécé-
jét. Rájöttek arra, hogy az egyes hieroglif jelek nem gondolatokat fejez-
nek ki, hanem hangokat vagy betűket s így aztán más hieroglifek fel-
használásával és a kopt nyelv segítségével végül sikerült az egyiptomi
felírásokat és okmányokat kibetűzni. A legnevesebb hierogliffejítő tudó-
sok a francia *Silvestre de Sacy*, a svéd *Akerblad*, az angol *Young*. A leg-
kiválóbb a francia *François Champolion* volt.

Kiderült, hogy az egyiptomi írás már a legrégebb emlékeken is
betűs írás volt. Idővel azonban nagyon változtak az írásjegyek és egyre
használtabbakká lettek a fogalomjelek és a szótagjelek. Az egyiptomi
írás jegyei ugyanis háromfélék. *Betűjegyek*, amelyek csak egy meg-
határozott hangot fejeztek ki. A rövid magánhangzókat nem írták le
soha. *Ideogrammok* vagyis fogalomjelek. *Szótagjelek*, amelyek egy-egy
szótagot jelentenek.

A hieroglif jegyeket csak emlékműveken használták. A rendes használatra kifejlődött már a negyedik dinasztia óta egy egyszerűsített írásmód, amelyet a *hieratoszi* hieroglifnek nevezünk. Ezzel az egyszerűsített írással vannak írva a papirusztekercseken az irodalmi művek. A legegyszerűbb írásfajta a kereskedők írása volt, ez a *demotoszi* írás, amely csak Kr. e. néhány száz évvel fejlődött ki.

Az egyiptomi írásfajták illusztrálására a következő mintákat mutatjuk be. *III. Totmesz*-nek (XVIII. dinasztia) egyik diadaloszlopán a következő *hieroglifes* felírás van :

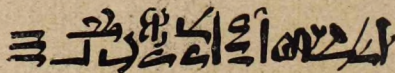
Ennek a fordítása a következő : „Mentem, megengedtem, hogy szétzúzd Csahi főnökeit ; lábaidhoz vetem őket földjeikkel együtt.”

A következő minta a XI. dinasztia korából, papiruszról való *hieratoszi* írás :

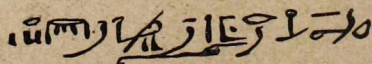
Fordítása ez : „A rossz jóra fordul.”

A következő minta a XIX. dinasztia korából való *hieratoszi* írás :

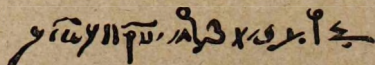
Olvasva a következő : Mu Nk Ho Pe DUTH é RAPAAU. (Ennek a fordítása homályos.)

A következő minta már az egyiptomi történelem *görög-római* korszakából való, szintén *hieratoszi* írás :

Fordítása a következő : „Aranykarvallyá való áthasonulásodban tetted.”

Végül adunk egy mintát a *demotoszi* írásmódra is, amely már egyszerű, úgyszólván folyékonyan írható írás :

Az egyiptomi irodalom.

Az egyiptomi papok nagyon szerettek írni. Minden emlékmű tele van hieroglifekkel, amelyek gyakran nem egyebek egy-egy böles mondásnál. De írtak terjedelmes könyveket is, amelyekből, sajnos, csak egyes töredékek maradtak meg.

A legfontosabb munkának tartották az ég írójának, *Dhuti*-nak kinyilatkoztatását, akiben a görögök a maguk *Hermeszét* vélték felismerni s azért ezt a munkát *Hermesz könyveinek* nevezték el. Hat részből és 42 könyvből állt ez a mű s foglalatja volt minden papi tudománynak Egyiptomban. Az első könyvben vallásos énekek voltak, a másodikban a királyi élet leírása. A következő négy könyv, a *Horoszkop könyve* csillagvizsgálással, illetve csillagászáttal foglalkozott. A *hierogrammata* tíz könyve a hieroglifírás elemeit, földrajzot, statisztikát telekkönyvet tartalmazott. A *stolisták* tíz könyve a vallási szertartásokat gyűjtötte egybe. A *próféták* tíz könyve a törvényekről, az istenekről és az egész papi nevelésről szól. Ezek közül való a ránk maradt *halottas könyv*, amelyet már ismertettünk. A *pasztofórok* utolsó hat könyve az orvostudományt tárgyalja.

Az egyiptomiaknak már nagyon régen gazdag irodalmuk lehetett. A gizehi sírokban ráakadtak egy magasrangú hivatalnok múmiájára a hatodik dinasztia idejéből, akinek a többi között ez volt a címe: „A könyvesház kormányzója.” Vagyis főkönyvtáros volt. Ha könyvtár volt, akkor voltak benne bizonyára könyvek is, de ezekből csak igen kevés töredék maradt meg.

Egyik legrégebb emlék a *Prisse papyrusz* a tizenkettedik dinasztia korából, amelyet most Párizsban őriznek. Két ősrégi írónak, *Kakemna*-nak és *Plahhotep*-nek az erkölcsi tartalmú művéből vannak ezen a papyruszon szemelvények. Ez a papyrusz különben a hieratoszi írásmód legrégebb emléke.

Nagyon szerették az egyiptomiak a *meséket* és az *útleírásokat*. A leghíresebb effajta munka egy *Szaneha* nevű kalandornak az emlékirata I. Ámenemhát király (XII. dinasztia) idejéből.

Az egyiptomi irodalom legjava a *dalköltészet*. Maradt ránk sok szerelmi dal és még több himnusz. Az utóbbiak közül talán legszebb a Nilushoz intézett himnusz.

A hatalmas *II. Ramzesz* idejében a költők nagyban dicsőítették Ramzesz nagyságát és tetteit. A két leghíresebb költő ebben a korban

Amenemapt és *Pentaur* volt. Az utóbbi valószínűleg csak másolója, nem szerzője egy kiváló *hőskölteménynek*, amely nagy túlzásokkal 90 papiruszlapon Ramzesz hőstetteit dicsőíti és különösen színesen írja le a *kádeszi* csatát, ahol a nagy király csaknem áldozatává lett egy támadásnak.

A *világ e legrégebb hőskölteményének* a szövege megvan számos templom falán és számos papiruszon.

A nagy Ramzesz halála után teljesen hanyatlásnak indult a költészet is. Ami ezenkívül értékesebb munka, az egytől-egyig régebbi munkák másolata.

Tudomány.

Az egyiptomiak egyik legrégebb tudománya a *csillagászat* volt és a *matematika*. Megkülönböztettek olyan csillagokat, amelyek sohasem pihennek és olyanokat, amelyek sohasem mozognak, vagyis bolygókat és állócsillagokat. Ismerték a Jupitert (*Har*), a Szaturnuszt, a Marsot (*Harmakhisz*), a Merkurt (*Sebek*) és a Vénuszt (*Duëu*).

Az egyiptomi csillagászok az eget folyékony anyagnak képelték, amely minden oldalról körül folyja a földet és a légkörön nyugszik. Ezen a mennyei óceánon (Nú) úszkálnak a bolygók és a csillagok. Egy másik elmélet szerint az álló csillagok az ég boltján lógó lámpások voltak, amelyeket az égi hatalom minden este meggyújtott, hogy a földnek világítsanak. A memfisi és heliopoliszi csillagvizsgálókban évről-évre följegyezték a csillagok fölkelését és lenyugvását. Ezekből a táblázatokból egy-egy töredék meg is maradt.

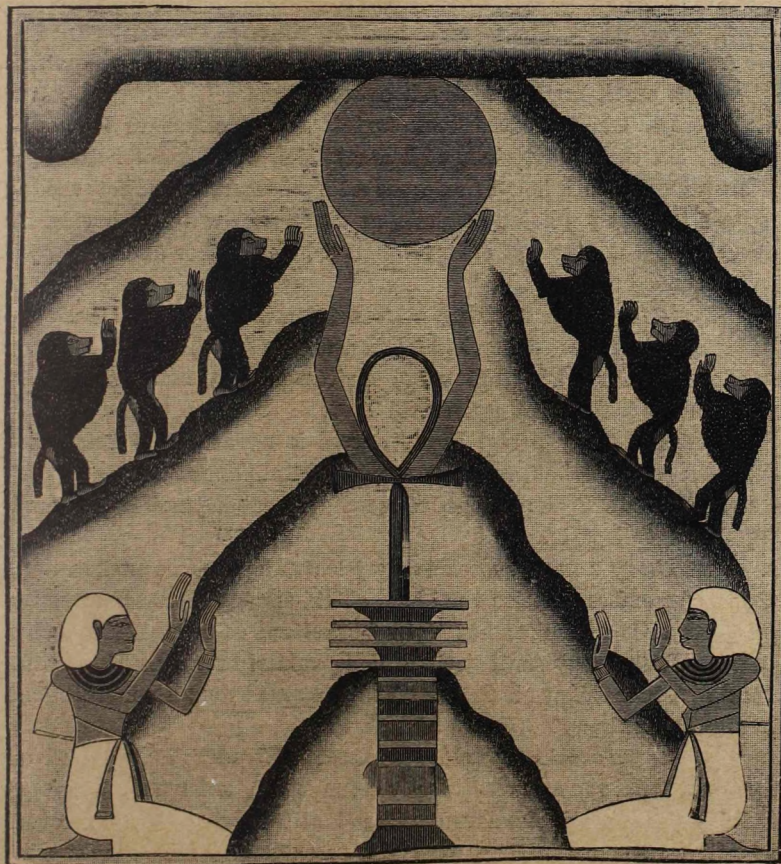
A legfontosabb csillag az *Izisz csillaga* vagyis a *Sziriusz* volt, amelyet *Szothisz*-nak is neveztek, mert ennek a nyári napéjgyenlőséggel kezdődött meg a Nílus áradása és az egyiptomiak új esztendeje.

Az egyiptomiak már korán ismerték a napévet, amely náluk $365\frac{1}{4}$ nap volt. A polgári évet azonban tizenkét harminc napos hónapra osztották be. Minden hónap háromszor tíz nappól állt, minden nappal és minden éjszaka tizenkét órából. A tizenkettedik hónap után beszúrtak *öt szökőnapot*, hogy a naptári év összeessen a csillagászati évvel.

De az $\frac{1}{4}$ nap elhanyagolása folytán mégis elmaradtak az egyiptomiak a csillagászati év mögött. Ezen úgy segítettek, hogy az 1460-ik évet 1461-ik évnek vették.

Ki tudták számítani már a *napfogyatkozást* is, mert a görög Thalesz például a Kr. e. előtti 610. évben a szeptember 30-i napfogyatkozást egyiptomi táblázatok alapján számította ki.

Természetes, hogy az égbolt és a föld változásai között lévő kapcsolatok megfigyelése s a napnak és a csillagoknak vallásos tisztelete arra a gondolatra vezette a papokat, hogy a csillagok különböző konstellációiban előre jelezve van az embernek a sorsa. Így keletkezett a

Igy képzelték az egyiptomiak a napselkellt.

Ozirisz isten keze emeli föl minden reggel a Napot, hogy legyőzze vele a sötétség démonait.

csillagjósítás vagy *asztrológia* tudománya, amelyet buzgón műveltek. Ósrégi idők óta följegyezték a csillagok állását az esztendő minden napjára és ebből jósolták. A királyok nem igen kezdtek bele semmibe anélkül, hogy előbb meg ne kérdezzék a csillagokat.

Az orvostudományt az óvilág összes népei úgy csodálták, mint a legsajátosabb egyiptomi tudományt. Bár az egyiptomiak vallásos nézetei ellenkeztek az anatómiával, az emberi test tudományos célú felboncolásával, bizonyos, hogy az egyiptomi orvosok négy-ötezer esztendővel jobban értettek az orvosláshoz, mint a mi orvosaink négy-ötszáz évvel ezelőtt.

Az orvosoknak nem volt szabad tetszésük szerint gyógyítani. Ugy voltak ezzel, mint a királyok a kormányzással. Szigorúan kötve voltak ösrégi, isteni eredetűeknek tartott szabályokhoz és hagyományokhoz. Ha ezektől eltértek, csak a saját felelősségükre tehettek. Ez más szóval azt jelenti, hogyha az orvos a törvényesen megszabott módon kezelte a betegét s a beteg meghalt, az orvos nem volt érte felelős. De ha a saját feje szerint járt el és meghalt a beteg, akkor az orvost gylösságért megbüntették.

Az egyiptomi nép általában nagyon egészséges nép volt. De vigyáztak is az egészségükre. Minden hónapban néhány napon keresztül megtisztították a testüket hánytató vagy hajtószerekkel, mert azt hitték, hogy minden betegség a gyomortól ered.

Valószínű, hogy a régi Egyiptomban is ugyanazok a betegségek voltak a leggyakoribbak, amelyek a mai Egyiptomban, mert az éghajlat a régi maradt. Ezek: különböző szembajok, lábdaganatok, a galandféreg és az epilepszia.

Mint ahogy a mai orvosok is oly jelekkel írják a recepteket, amelyek a laikus ember számára igazi hieroglifek, éppúgy szerettek az egyiptomi orvosok is misztikus homályba burkolózni és semmiféle növényt nem használtak gyógyszerül anélkül, hogy valami furcsa nevet ne adjanak neki. A borostyánt pl. *Ozirisz növényének* nevezték, a vasfüvet *Izisz könnyének*, a safrányt *Khnum vérének*.

Gyógyszerük sokféle volt: kenőcsök, folyadékok, tapaszok és klisztérok. Volt vagy ötvenféle növényanyaguk, amelyeket a gyógyszererekhez használtak. Az ásványvilágból só, rézvitriolt, nitrumot és a memfiszi követ használták, amelynek érzéktelenítő hatása volt, mint nálunk a kloroformnak. Némely kenőcs elkészítéséhez állati testrészeket is vettek, így szarvasbőrt és szarvasagancsot, friss vagy alvadt vért. Az összetört anyagokat rendszerint vízzel főzték és vászonkendőn rostálták keresztül. Néha keverték hozzá édes sört, árpaitalt, téhen vagy kecsketejet, olajfaolajat, néha emberi vagy állati vizeletet is. A keveréket cukorral édesítették és reggel-este melegítve itták.

Sokkal érdekesebb az orvostudománynak ennél az anyagi részénél.

amelynél ma már jóval előbbre vagyunk, a *lelki rész*. Több írástörödékből és ábrázolásból kétségtelenül kitetszik, hogy az egyiptomiaknál nagy szerepe volt a gyógyításban a hipnózisnak. Hogy mi történt a betegekkel a templomok belsejében, azt nem tudjuk, mert a beavatottaknak esküt kellett tenni a titoktartásra, avatatlanknak pedig tilos volt belépni a templom szentélyébe. Elszórt nyomokból azonban csaknem bizonyos, hogy a betegek kezelése hasonlított a hipnotizáláshoz, amelyet egyes betegségek gyógyításánál a modern orvostudomány is alkalmaz.

A betegeket fürdéssel, böjtöléssel, imával, zenével és rejtelmes szertartásokkal előkészítették a sötétben, azután hipnótikus álomba ringatták. A papok külön szobákban kérdéseket intéztek a betegekhez, egyrészt a használandó gyógyszerekre, másrészt egyéb dolgokra vonatkozóan is és a válaszokat órákulumoknak tekintették. Hogy a papok eközben úgy jártak el, mint a mai hipnotizálók, arra vall számos ránk maradt képes ábrázolat, amelyeken a papok az alvó beteg fejére, gyomrára vagy hátára teszik a kezüket.

A képeken néha a hipnótikus álomból való ébredés pillanata van ábrázolva. Néha meztelenek a delejező papok, mintegy tiszteletből az istenek iránt.

Betegek gyógyítása az egyiptomiaknál.

A papok gyakran hipnózissal gyógykezelték a beteget. Rendszeresen a beteg fejére tették kezüket vagy varázsbotjukat és hipnótikus álomba ejtették őket.

Némely betegséget úgy magyaráztak, hogy gonosz szellemek szállták meg a testet. Ilyenkor segítségül kellett hívni az isteneket.

XI. Ramzesz király (huszadik dinasztia) feleségül vette Bakhtan királyának a leányát. Mikor ennek hűgát megszállták a gonoszok, a király elküldte Bakhtanba a királyi mágusok főnökét, hogy gyógyítsa meg a beteget. Minthogy a gyógyítás nem sikerült, a király arra kérte hatalmas vejét, hogy küldjön el hozzá egy istent, aki a gonosz szellemet kiüzze leányából. A király éppen Thébében volt egy Ámon-ünnepségen. Miután a kellő imákat elmondták s a kellő szertartásokat elvégezték, *Khunzu* istent, aki a thébeiek tanácsadó istene volt, ragyogó kísérettel elküldték Bakhtanba. Itt az egy év és öt hónap múlva megérkező istenszobrot nagy tisztelettel és ünnepélyes pompával fogadták. Az isten bevonult *Bentrekhit* hercegisasszony lakásába, aki nyomban meg-

könnyebbült. A gonosz szellem így szólt az istenhez a hercegekissasszonyon keresztül:

„Üdvözlég, nagy isten, aki a lázadókat kiűzöd. Bakhtan városa a tiéd, lakói rabszolgáid és én magam is rabszolgád vagyok. Vissza fogok térni oda, ahonnan jöttem, hogy szivedet utazásod célját illetően megelégedéssel töltsen el. Kegyeskedjél megparancsolni, hogy Bakhtan királya ünnepet rendezzen a tiszteletemre.”

Az Isten kegyeskedett így szólni prófétájához:

„Szükséges, hogy Bakhtan hercege dús ajándékot adjon ennek a szellemnek.”

Miután ez megtörtént, a gonosz szellem kiengedte hatalmából a hercegnőt, Khunzu isten pedig dús ajándékokkal megrakottan tért vissza thébei templomába.

Az igazi *egyiptomi recept* két részből állt: egy bűvös és egy orvosi részből. A következő felsőhajtás például egy hánytatószert kísérő bűvös receptrészt volt:

„Óh, démon, aki X. Y. gyomrában lakol, akinek atyja úgy nevezetik Fejlevágója, akinek neve Halál, akinek neve a Halálfia, akinek neve átkozott mindörökre!”

Egy másik formula, amelyet négyszer kellett elmondani, fejfájás ellen szolgált. Ezek a bűvös formulák hatottak a beteg kedélyére és ilyen módon nem ritkán megszüntették a bajt. Ha ez nem következett be, akkor legalább azt remélték, hogy a bűvös formula használata után most már több eredménye lesz az orvosszernek.

Az építészet.

Nincs a világon nép, amely oly nagyszerű módon hagyta volna hátra a késő utódokra történetét, mint az egyiptomiak. Királyaik nagyszerű építményekben írták le történetüket, amelyeknek romjai az évezredek távolságán is átkiáltják hozzánk a fáraók égő szomjúságát a dicsőség után és rettegését az enyészettől. Ezerszámra csábítják Egyiptomba az idegeneket ezek a romok, ahogy több mint kétezer esztendővel ezelőtt is odacsábították már az egyiptomi siremlékek, templomok és paloták.

Azt már tudjuk, hogy a lélek halhatatlanságában való hit arra bírta az egyiptomiakat, hogy testüknek a halál után való megóvására nagy gondot fordítsanak. Ez a felfogás volt az eredete *siremlékeik* pompájának és nagy méreteinek. Különösen a királyok fordítottak erre

Pirámisépítés az ősi Egyiptomban.

A piramisok a fáraók sírhelyei voltak, amelyeken az uralkodók egész életükön át rengeteg munkást dolgoztattak.

nagy gondot. A királyok síremlékei a *pirámisok*. A pirámis szó ősegyiptomi eredetű és azt jelenti: *a magas*.

Mihelyt valamely király trónra jutott, azonnal hozzátartott sírpirámisának az építéséhez.

Ha a király rövid uralkodás után meghalt, akkor a pirámisa aránylag kicsi maradt, ha ellenben sokáig uralkodott, akkor egyik kőburkolatot a másik után rakták rá a pirámisra. Némely pirámis ilyen módon csodálatos nagyságú lett.

Máig 64 pirámisnak a maradványaira bukkantak rá, amelyek közül némelyiknek már csak az alapsíkja van meg. A legépebb állapotban lévőknek csak a csúcsa rongálódott meg, oldalburkolatai pedig csak részben töredezték ki. Az arabok ugyanis, akik később uralkodtak Egyiptomban, kőbányakul használták a pirámisokat, mégpedig nagy eredménnyel, mert a legnagyobb pirámisokban legalább hárommillió köbméter kőanyag volt, amiből egész Franciaországot fallal lehetne körülvenni.

A pirámisok építésének a módjára nézve megoszlanak a vélemények. Legvalószínűbb, hogy 5—10 méter magas, egyre kisebb alapsíkú, vízszintes rétegekből lépcsőzetesen építették őket. Mikor az egész kész volt, gránitkockákkal egyenesre töltötték a lépcsőzeteket s a pirámis minden háromszögű oldalát símára csiszolták. Rendesen mészkőből építették, néha égetett téglából.

Alsó-Egyiptomban 30—40 pirámis van Gizeh, Szakkara, Dasur és Meidun falvak közelében. Gizeh mellett van a három legépebb állapotban megmaradt és legszebb pirámis, amelyek öt kisebb pirámis csoportjában emelkednek. A legnagyobbat közülük, amely egyúttal egész Egyiptom legnagyobb pirámisa, *Khufu* építtette.

Erről a királyról az egyiptomiak sok rosszat beszéltek Herodotosznak. Egyáltalában nem is akartak róla beszélni, éppúgy mint az öcséről, *Khafra*-ról. *Diodorosz* azt mesélte, hogy a nép mind a kettőjüknek a holttestét kiszedte a koporsóból és elpusztította. Annyira gyűlölték őket, hogy még a pirámisaikat sem róluk nevezték el, hanem egy környékbeli pásztornak a nevével, akit *Filitisz*-nek hívták. Így meséli Herodotosz, de teljesen alaptalanul. A görögök ugyanis a saját találgatásaikat egyszerűen egyiptomi emberek szájába adták. Aztán Diodorosz, aki legtöbb híret papoktól szerezte, akik a pirámisok építését nem szívesen látták, mert jobban szerették, ha a királyok templomokat építenek.

Khufu neve ott olvasható vörös betűkkel a pirámis valamennyi felső sziklatömbjén, úgyhogy nem maradhat kétség felőle, ki építtette a

legnagyobb pirámist. A pirámis alapvonala eredetileg 240 méter volt, a magassága pedig 146 méter. Most 137 méter a magassága és 224 méter az alapvonala. Az egész római Szt. Pléter-templomot bele lehetne tenni ebbe a pirámisba és ha beledugnák például a strassburgi székesegyházat, akkor csak a csúcsa emelkednék ki belőle 7 méternyire.

A homokkal befújt alapsík fölött 16 méternyire van a bejárás, amely $1\frac{1}{4}$ méter magas és 1 méter széles. Ezen keresztül lehet bejutni a sziklába vágott sirkamrába, amely 31 méternyire van az alapsík alatt és 188 méternyire a pirámis csúcspontjától.

A bejárástól elágazó vízszintes folyosón eljut az ember egy alacsonyabb, csiszolt gránitlapokból álló, emelkedő folyosóhoz, amely a nagy folyosón keresztül két terembe vezet: *a király és a királyné kamrájába*. Az egyik a gyászünnep megülésére szolgált, a másikban egy szétrombolt szarkofágot találtak.

Herodotosz azt meséli, hogy ehhez a pirámishoz a követ az *arab hegységben* fejtették s onnan öt stádiumra (több mint 9 kilométernyire) vonszolták a Nilusig, amelyen hajókon szállították át, hogy aztán tovább cipeljék. Hogy ezt lehetővé tegyék, mindenekelőtt az áradás ellen egy 19 méter széles és 15 méter magas töltést emeltek, amely csiszolt kövekből épült és szobrokkal volt ékesítve. Ezen a töltésen tíz álló esztendeig dolgoztak, a pirámison pedig húsz esztendeig, mégpedig állandóan 100.000 ember, akiket minden három hónapban felváltottak. A pirámisra rá volt írva, mennyi retket, hagymát és foghagymát fogyasztottak el a munkások. A tolmács, aki Herodotosznak lefordította a felírást, azt mondta, hogy ezért a retkéért és hagymáért 16.000 ezüst talentumot, körülbelül 9 millió koronát adtak ki. Sejthető ebből, milyen rengeteg pénzt nyelt el ennek a pirámisnak az építése. A hatalmas pirámis előtt három kisebb pirámisban a király nejei és más rokonai vannak eltemetve.

Khafra pirámisa, amely nem messzire van a Khufuétól, még mindig 140 méter magas és a belsejében hasonló a Khufuéhoz, de nincs oly szilárdan építve.

Legszebb a *Menkaura* pirámisa, amely valaha 68 méter magas volt, most ellenben már csak 64 méter. Asszuáni rózsaszínű gránittal volt burkolva. A sirkamrában állt a király gyönyörű sötétbarna bazalt szarkofágja. Mikor ezt a szarkofágot Angliába akarták szállítani, a portugál partmelléken a hajóval együtt tönkrement s csak a múmia fa koporsófedele maradt meg, ezzel a felírással:

„Óh, Ozirisz! Mindkét Egyiptom királya, örökéletű, égszülötte, Nü gyermeke, *Keb* sarja! Boruljon föled anyád Nü égboltjának a nevé-

ben. Istenítsen meg téged, amennyiben ellenségeidet megsemmisíti, őh, örökké élő király (Menkaura)!”

Vannak alacsonyabb téglapiramisok, köztük néha nagyon szépek is. A csiszolt gránit vagy márványburkolat többnyire elpusztult. A barbár hóditók feldúlták a halottak pihenőhelyeit, részint kapzsághól, részint kíváncsiságból.

A gízahi szfíx a templomromokkal.

A piramisok közelében találtak másfajta síremlékeket is, amelyek az első öt dinasztia korából valók.

A halottak városa Memfisztől nyugatra, mégpedig körülbelül egy órányi távolságban, több kilométernyire elhúzódik a sziklafennsíkron. Valószínűleg már oly királyok alapították, akik jóval Menezs előtt uralkodtak s ezek egyikétől való a rengeteg *szfínx* is, amely ehelyült a természetes sziklából van kifaragva, mint jelképezője *Ra Harmakhuti*-nak, Ra és Har isten egyesülésének. Férfifejű pihenő orosz-

lán ez, amelynek manesai között egy kis templom van. A futóhomok 12 és fél méternyi magasan meggyülemlett ekörül az óriási szobor körül, amelynek fejét csúful össze-visszarongálták a mamelukok, akik ágyúgolyóikkal próbálvéseket végeztek itt. Ez a fej a koponyától a térdig 8 méter magas, az oroslán teste mintegy 30 méter hosszú. Az egész szobor magassága a futóhomok ráüledése előtt 22 méter lehetett. Később egy kis templom épült a közelében alabástromból és gránitból. A pirámisok között több más kis templom is emelkedik vagy emelkedett.

A közemberek testével egyébiránt Egyiptomban sem igen csináltak nagyobb teketóriát. Beásták őket egy méter mélyre a földbe vagy beföldelték őket a sivatag homokjába, gyakran meztelenül és koporsó nélkül. Néha sárga téglával kirakott derékszögű, négyszögletes mélyedést csináltak számukra. Ékesség, drágaság nem volt e sírokban, csak edények és közönséges agyaghalmik a halottnak szánt elemózsiával.

Gazdagabb emberek, a királyi hercegek és más előkelő emberek is örökös sírhelyeket építtettek maguknak, apró pirámisokat, az úgynevezett *masztabákat*. Egy-egy masztaba, ha teljes volt, szabadon álló, kőcokkákból épült kápolnából, egy aknából és földalatti pincékből állt. A keleten lévő bejárás fölött több dombormű és felírás volt, mely utóbbi a halott nevét és azokat a napokat tartalmazta, amelyeket emléke megülésére szenteltek.

A kápolna rendszerint egyetlen helyiségből állott. Itt a diszhelyen (a keleti részen) nagy szögletes oszlop volt s ennek tövében alacsony kőasztal. Ettől jobbra-balra kis oltárok és obeliszkek voltak. Az asztalra a rendes adományokat helyezték el: szent kenyeret és gyümölcsöt.

Az oszlopra mindenekelőtt egy ima volt bevésve a sakálfejű Anubiszhoz és a többi istenhez. Azután következett az elhunyt rövid életrajza, címe és az adatok, hogy mely királyoknak szolgált, akik „jobban becsülték őt minden más szolgájuknál.” Többnyire falfestmények is illusztrálják az elhunyt életét és ezeknek a frissen megmaradt képeknek köszönhetjük azt, hogy oly pontosan tájékozva vagyunk az ősi egyiptomiak életéről.

Az egyik sarokban a családi életből vett jeleneteket látunk. Szakácsok tüzet raknak és készítik az ebédet, a ház asszonyai táncolnak és énekelnek fuvola vagy hárfa hangjai mellett. Másutt vadász és halász-jeleneteket szemlélhetünk, vízijátékokat, részleteket az áradásból és a föld megműveléséből. Egy harmadik falon különböző munkásokat figyelhetünk meg munkájuk közben: vargákat, üvegfúvókat, asztalosokat, ácsokat, szövő nőket, akikre egy eunukh ügyel fel. Megint más

képeken a ház urát látjuk, amint ajándékokat vagy jószágainak a termékeit veszi át. Mindezek a képek magyarázó felírásokkal vannak ellátva. Rendszerint a cselekvő személyek szájához illesztett szavakból áll a magyarázat.

Néha valamelyik falban keskeny nyílás van, amelybe alig fér bele az ember keze. Ez a nyílás beletorkollik egy tágasabb térségbe, ahol az elhunyt szobrocskái vannak felállítva. Az emlékünnepeken, amelyeket e kápolnában ültek meg, a hátramaradottak imákat suttoztak bele ebbe a nyílásba vagy illatos fűszereket égettek el benne.

Az akna, amely levezet a sziklapincébe, átlagosan 12—15 méter mélységű, de néha még több. Lenn a tárna falából szűk folyosó nyílik, amelyben csak meggörnyedve lehet járni. Ez a folyosó a *halottas kamrába* vezet, amely a sziklába van vágva és egészen dísztelen. A közepében nagy szarkofág áll piros gránitból, fekete bazaltból vagy finom mészkőből, amelyre fel van vésve az elhunytnak neve és címe. E sziklasír bejárását elfalazták s a tárnát színéig betölték földdel és törmelékkel, amelyre vizet öntöttek, úgyhogy szilárd tömeggé keményedett s jól megővta a lejárást a halott testéhez.

Ezek a sírok Gizeh mellett szabályos halotti várossá sokasodtak.

A tizenkettedik dinasztia ideje óta nem építettek többé masztabákat. A középső birodalom korában a pirámist és a masztabát kezdték egyesíteni.

Ugyanekkor még nagyobb mértékben elterjedt a *sziklasírok* használata. Ezek általában egy portáléből, egy kápolnából, egy vagy több domborműves és falfestményes szobából s egy tárnából állnak, amelybe a holttestet rejtették.

Még értékesebb az ősi egyiptomi kultúra megismerése szempontjából Meh örökös hercegeinek sírjai *Beni-Hasszan barlangjaiban* a tizenkettedik dinasztia idejéből. Ez a család a legmagasabbrendű arisztokráciához tartozott s körülbelül oly viszonyban volt a királyokkal, mint a kis német fejedelmek a német császárral. A birodalom állapotához vagy a király hatalmához és egyéniségéhez képest többé-kevésbé függetlenül éltek s vagy a háborúban szolgálták a királyt vagy magas méltóságokat töltöttek be. Az egyik hercegnek sírfelirata ez:

„Szolgáltam uramnak, mikor kivonult, hogy idegen országokban megverje az ellenségeket. Együtt masiroztam vele, mint főparancsnok fia, mint kamarás, mint a gyalogság tábornoka, mint Meh uralkodója . . . Egyetlen katonám sem szökött meg, amikor az aranybányák kincseit elvittem I. Uzertezen király özsentségének, aki örökké él.”

Ezekben a sírokban minden elképzelhető ipari és házi foglalkozás változatos ábrázolását találjuk meg.

Egyik ilyen sírnak az előterét a legszebb dór oszlopok ékesítik, amelyek talán kétezer esztendővel régebbiek, mint a legrégebb görög oszlopok. Ezek az úgynevezett proto-dór oszlopok ébresztették azt a gyanítást, hogy a görög oszlopformák talán egyiptomi eredetűek.

A nagy piramisok nem igen foglalkoztatták az építész és a művészt. Nevezetesen, mert igen régiek és mert a tömegük mekkorasága csodálatos. A papok mindig ellene voltak a piramisok építésének és ahol rajtuk múlt, csak *templomokat* építettek. Ezeknél már szóhoz jutottak az építészek és a díszítő művészek is.

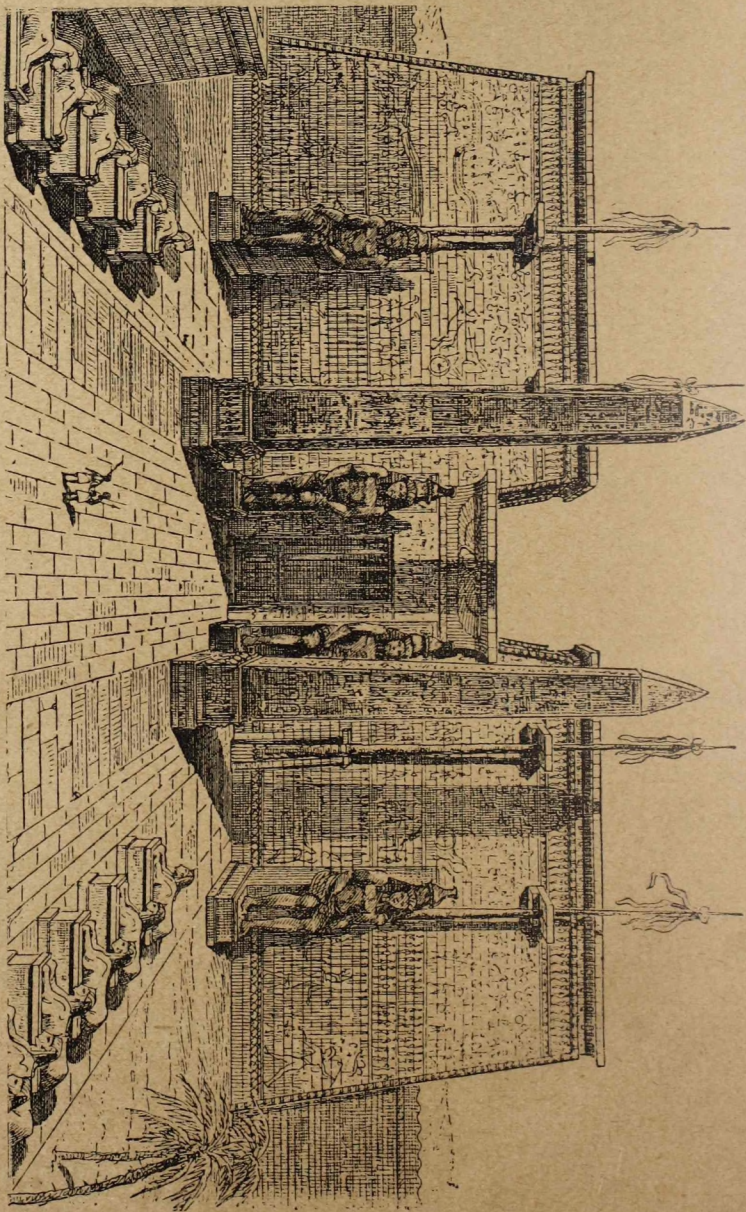
A templomokat is nagy méretekben építették. Egy-egy egyiptomi templom zárt, hosszúkás négyszög volt, amelyet ablaktalan fal szegett körül. Csak itt-ott volt benne egy-egy ajtó. A főbejárás mindig a keskenyebb oldalon volt. Hatalmas *pilonok* alkották a bejárást vagyis rézsút emelkedő faltömegek, amelyeknek széles felső párkányzata volt. A pilonokat óriási ülő vagy álló szobrokkal díszítették. Az ajtók aránylag kicsinyek voltak. Az ajtókon át nyitott udvarba lehetett jutni, amelyet földönt oszlopsarnokok vesznek körül. Az udvarból *földönt* terembe lépünk, amelyet oszlopsorok több hajóra osztottak. A középső hajó magasabb volt a kiemelkedő oldalon elhelyezett ablakokon keresztül kapta az épület a világosságot. De azért a teremben még mindig ünnepélyes homály uralkodott.

Ebből a teremből, amelyet a görögök *hiposztulosznak* neveztek, lehetett belépni a meg nem világított szentélybe, ahol annak az istenségnek a szobrai voltak, akinek a templom szentelve volt. A szentély körül kamrák sorakoztak a szent edények megőrzésére. Az istenségnek szentelt egész helyet, amelybe beletartozott a papok lakása is, téglafal zárta körül.

Eredetileg minden templomot így építettek. Ámde minden későbbi király részt kívánt magának a templom építéséből, illetve az ezzel járó érdemből s újabb pilonokat, udvarokat és oszlopsarnokokat építtetett hozzá az elsőhöz. Csak a szentélyt nem volt szabad változtatni.

A legrégebb templomot a gizehi óriási szfinx közelében találták meg. Meglévő felírások arra vallanak, hogy ezt a templomot már Khufu király idejében is *ősreginek* tartották. A legbámulatosabb templomromok Thébe közelében vannak, *Karnak* és *Lukszor* mellett.

A *karnaki* templom 367 méter hosszú, nem számítva hozzá az odavezető szfinx-sort és a külön szentélyt, amelyet II. Ramzesz építtetett.

A Iuzori templom homlokzatát Chirpitz francia régiséggyűjtő képezte szentül.

Ez a templom az ókor legnagyobb szerűbb épületeinek egyike volt. Ma romokban hever, 200 oszlopa mered az égnek. III. Amenhotep építtette és II. Ramzész nagyobbitaltta. A karraiki templommal széles, kővezett út kötötte össze, amelyet mindkét oldalon, egymástól 10 lépéssyre 600 szfinx szegélyezett. Az épület előtt álló két magas obeliszk egyike ma a párizsi Kolonárdia terei díszül.

A húsz méter magas főkapuhoz két sor kosalakú szfinx és kosfejű, fekvő oroslán között vezetett az út. Az előcsarnok oszlopai 23 méter magasak voltak s mind egyetlen sziklatömbből kifaragva. *Egyellen* oszlopon kívül romban hever valamennyi. Ez az oszloperdő tele van minden pontján istenek és királyok szobraival. A falakat domborművek borítják, amelyek az istenekre vonatkozó hitregéket vagy királyi hőstetteket ábrázolnak. A domborművek részint kiemelkedők, részint mélyítettek és dús színezésűek: fehér vagy világossárga alapszínükből sötétvörösön vagy kéken válnak ki az alakok.

A lukszori templomból, amelyet *III. Ámenhotep* építtetett, Karnaktól délre, már csak a romok állnak mintegy 200 oszloppal. Ezt a melléktemplomot a karnaki főtemplommal országút köti össze, amelynek mentén jobbról is, balról is egymástól tíz-tíz lépésnyire 600 óriási kosalakú szfinx állt.

Ezt a templomot is nagyobbitotta és megszépítette *II. Ramzesz*, mert cselekedeteinek az ábrázolását megtaláljuk ezeken a falakon is. Az egyik pilonkapu előtt van *II. Ramzesz* fekete gránitból való óriási szobrának romhalmaza. Áll még egy 23 méter magas obeliszkje, amelynek párja most a párizsi Konkordiatert díszíti s melynek ez a felírása:

„Ramzesz, a világ ura, a királyok napja, az igazság öre, Ptah kiválasztotta emeltette ezt az épületet atyjának, Ámon-Ranak a tiszteltére és ezt a két nagy kőobeliszket a Ramasszeum, Ámon városa előtt.”

A Nilus halpartján, *Medinet-Habu* mellett *Hacsepszu* királynő építtetett egy templomot, amelyhez 495 méter hosszú, szfinxekkel szegélyezett út vezetett. Öccse, *III. Totmesz* fejezte be ezt a templomot, aki még két másik templomot is építtetett, amelyek közül az egyik épen maradt mindmáig.

Általában azt kell még mondanunk, hogy az egyiptomi építészet hatásáról semmiféle rajz, kép, leírás nem adhat igazi fogalmat. Mikor a romok közé érkezik az ember, úgy érzi, mintha óriások városába érkezett volna, akik hosszú harc után egytől-egyig elpusztultak, csak templomaik romjait hagyták hátra egykori létezésük megdőbbentő bizonyosságául.

Nevezetesek az egyiptomi építményeknél általában a *ferde külső falak*, az óriási *falmezők*, amelyeknek egyhangúságát élénk színezésű szobrászmunka szaggatja meg, továbbá az *oszlopok*, amelyeknek feje a legváltozatosabb mintákat mutatja: bimbókat, lótuszvirágot, pálmalevelet.

Az egyiptomi művészet és tudomány megteremtői és ápolói a papok voltak. Ez az oka annak, hogy minden építménynek célja inkább az, hogy vallásos hangulatokat ébresszen, minthogy a széperzéket kielégítse.

Szobrászat és festészet.

Igy vagyunk a *szobrászattal* is, amely jórészt az építészetet szolgálta. Alkotásai majdnem mind különösek, ünnepélyesek és rejtelmesekek. Az arcok merevek, lélektelenek, a test formái merevek, sablón szerint készültek. Nem mintha az egyiptomi művészek nem tudták volna jobban megcsinálni, hanem azért, mert a régi mintákhoz és formákhoz való kegyeletes ragaszkodásból nem akarták másképp megcsinálni.

A *falu birája*.

Igy nevezik azt a megszólalásig hű, fából készült szobrot, amely egyik legrégebb emléke az egyiptomi szobrászatnak.

urai voltak a hatalmas tömegeknek. Abdullatif, mikor megkérdezték, mit tartott a Nilus országában a legesodálatosabbnak, ezt felelte: „Az arányok pontosságát a szfinx fején.”

A szobrászat művészetének a fejlődése összefüggött az ország

A szobrászat alkotásai éppoly óriási méretűek, mint az építmények. A legnagyobb szerű szoborművek a sziklából faragott gizehi szfinx, amelynek eredete visszanyúlik a ködös multba, továbbá a thébei óriás Memnon-szobrok (III. Ámenhotep szobrai) és végül az abu-szimi Hathor-templom óriás szobrai, amelyek körülbelül 20 méter magasak.

A *szfinx* és Khafrának egy szobra is, amelyet csak pár évvel ezelőtt találtak meg egy szakadékban, azt bizonyítják, hogy a szobrászművészet Egyiptomban már nagyon korán virágzásnak indult. Még Abdullatif arab író idejében is (Kr. u. 1231.) csupa báj és szépség volt a szfinx arca. A régi mesterek

politikai viszonyaival. A szobrászat voltaképpen csak az *ötödik* dinasztiaig fejlődött s ebből az időből való egy csomó remekmű: Rahotepnek és feleségének, Nefertnek a szobra (negyedik dinasztia), amelyeknek az élethűsége meglepő, továbbá az „írnok” bronz-szobra, a hatodik vagy hetedik dinasztia egyik sírjából, amely most a párizsi Louvre-ban van. Bámulatatos már a legrégebb korból való műveken is a faragás élessége és a csiszolás simasága, különösen, ha tekintetbe vesszük a felhasznált

anyagoknak (bazalt, gránit, diorit) keménységét és az eszközök tökéletlenségét. Minden szobor sokszínű. A férfitest csupasz részei vörösbarnák, a női test sárgás, a haj mindig fekete.

Az ötödik dinasztia után hanyatlás következett, amely csak a tizenegyedik dinasztia királyai alatt kezdett újra megszűnni. A tizenkettedik, tizenharmadik, tizennyolcadik és részben még a tizenkilencedik dinasztia alatt jutott el

a szobrászat fejlődése tetőpontjára. Igaz ugyan, hogy általában nem érték el többé az ősi alkotások élethűségét, mert korlátlanul uralkodott a hagyományos sablón. De éppen az bizonyítja a későbbi művészek kiválóságát, hogy még ezen a rájuk erőltetett sablónon keresztül is megcsillogtatták az eszményi szépet.

Merneptah után gyors hanyatlás támadt és III. Ramzesz alatt (huszadik dinasztia) a legélettelenabb sablón uralkodik már, olyannyira,

Az írnok.

Híres egyiptomi kőszobor. Ma a párizsi Louvre-ban van.

hogy a medinet-abui templomban egy művész III. Ramzesz családi képén a fáraónak még meg sem született fiait is megörökítette a hagyományos séma szerint.

IV. Ámenofisz fáraó és felesége.

Ez a dombormű az egyiptomi szobrászat legszebb alkotásai közül való. A művész szakit itt a hagyományos, sablonos ábrázolással és élethűségre törekszik.

Az egyiptomi szobrászatnak volt még egy rövid virágzása a huszonhatodik dinasztia alatt. *Aszaiti művészetnek* nevezik ezt a reneszánszot, amelynek műveit lágyság, kecsesség és a formák gömbölydedsége jellemzi.

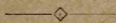
A szobrok mellett meg kell említenünk a sok *domborművet*. A hagyományos merevség uralkodik ezeken is.

A festészet, bár mint falfestészetet nagyon művelték, igen alacsony fokon maradt. A képeken lévő alakok arányai elrajzoltak, a távlat hiányos. Fogyatékos a fény és árny elosztása is. A képek mintha jobban kidolgozott hieroglifek lennének s nincs is más céljuk, csak az, hogy megrögzítsék a eselekvés tényét, amiben támogatják őket a felírások is. Többnyire festett domborművek csupán.

A *tizenkettedik* dinasztia idejében a festők eltértek némileg a félig hieroglifes ábrázolástól és érvényesült bizonyos művészi felfogás is. Az alakok formája nemesebb lett, a csoportosítás elevenebb, az ékités változatosabb, a színezés élénkebb és tetszetősebb. Szóval ez a korszak volt az egyiptomi festészet klasszikus kora, amely után azonban a pap-ság hatása alatt megint visszatértek a régi stílushoz.

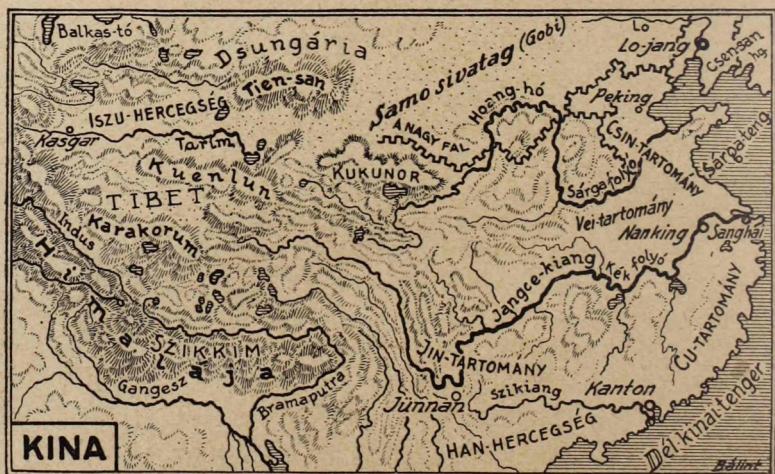
A csataképfestés legjobban divatozott II. Ramzesz alatt. A képek színezése nagyon élven s a festékek oly kiváló keverékek, hogy évezredek után is bámulatosan frissek maradtak. Az egyiptomi festékek keverés titkát még mindig nem ismerjük.

Mint az eddigiekből láttuk, az ősi Egyiptom minden tekintetben oly magaslatán állt a kultúrának, hogy nem csoda, ha mai civilizációnk sok gyökérszála visszanyúlik a Nílus partjaira.

Kína története.

Messze Ázsia legkeletén két óriási folyó ömlik a Sárga-tengerbe. Az egyik a Jangce-kiang vagyis a Kék folyó, a másik pedig a Hoang-hó, a Sárga-folyó. E két folyamóriás között már az ősidőkben nagy kultúra fejlődött ki, amely azután magvává, kezdetévé lett a későbbi kínai kultúrának éppúgy, mint ahogyan ez a földdarab magva a mai nagy kínai

birodalomnak, amelyet másképp Mennyei Birodalomnak is szoktak nevezni.

Szerencsés fekvésűnek mondható ez a föld. A két folyamóriás és mellékfolyóik termékenyítik a földjét. A sivatagoknak és kopár felföldeknek óriási gyűrűzete pedig elzárja Ázsia többi részétől. Ennek a sivatagövnök köszönheti ez a földdarab, hogy idegen támadástól, idegen befolyástól hosszú évezredek óta maradt és szabadon, egészen a maga módja szerint fejlődhetett. Ennek megvolt az az előnye, hogy a kultúrája egészen sajátos, minden más műveltségtől elütő lett, de viszont megvolt az a hátránya is, ami ma is annyira jellemző Kínára,

hogy ez a kultúra idegen eszmék, idegen formák teljes kizárása miatt lassankint mintegy megmerevedett, bizonyos fejlődésfokon megállt, illetőleg csak az ősi, merev keretek között fejlődik tovább s a nagy múlt súlyával a vállán, nagyon lassan halad előre.

Az ország és lakossága.

Kína a birodalmak óriása. Míg északi része a mérsékelt égöv alatt körülbelül Galiciával fekszik egyenlő magasságban, addig déli széle ugyanazon szélességi fok alá esik, mint a Szahara-sivatag kezdete. Ilyen óriási területnek természetesen nagyon különböző az éghajlata és eszerint nagyon különbözők a termékei is. Magas hegyvidékek, dombok termékeny vidékei találhatóak itt, le egészen a kínai nagy Alföldre, amely körülbelül háromszor akkora, mint egész Magyarország s a világnak a legnépesebb, legkitünőbb megművelt területe. Páratlanul sűrű lakossága ezt az óriási területet valóságos kertté tette, amelynek sűrű lombjai közül kecsesen kandikálnak ki az apróbb falvak, majd pedig kibukkannak a milliokat számláló óriási városok. Dűstermésű rizsföldek, kerti veteményekben gazdag földdarabok váltakoznak itt egymással. Az óriási terület minden része pompásan el van látva öntözőcsatornákkal. Az emberi szorgalomnak és értelemnek csodás bizonyítéka ez az óriási kiterjedésű paradicsom. Nincs itt kihasználatlanul egy tenyérnyi darabka föld sem. A búza, rizs és a kerti vetemények mellett díszlenek a legfinomabb fajta gyümölcsfák is: a citromfa, a fügefa, a gránátalma és délen a pálmák különböző fajtái is.

Kínai földmives ókori, galléros ünneplő ruhájában.

Az ország lakossága a mongol fajhoz tartozik. De ezen az óriási területen persze a lakosság is nagyon elütő egymástól és tévedne az, aki azt hinné, hogy egész Kína csak afféle „kinézerek”-kel van tele, mint aminőnek az európai festők rendszeren rajzolják a kínait. Arcra,

külsőre, viseletre, de bensőleg, lelkileg is óriási különbségek vannak Kína lakosságában. A kikötővárosok *kuli*-ja (teherhordó) például egészen elüt a szorgalmas és értelmes észak-kinaitól, ez viszont nagyban különbözik a még északabbra lakó *boxerek*-től. Mindezekről viszont különbözik a mandsu, ehhez sem hasonlít a nagy kínai pusztákon élő vakmerő és harcias mongol lovas, közeli fajrokona a mi őseinknek, a hunoknak és az ősmagyaroknak. Még a nyelv is annyira tagolt és szerte-vált, hogy a távoli tartományok lakói csak nehezen értik meg egymást.

A kantoni ember beszédét nem érti meg a pekingi, a nankingi ember pedig azt hiszi, hogy idegen beszél hozzá, amikor például jünnani honfitársa szólítja meg.

A kínainak a főfoglalkozása a földművelés. De emellett a bányákat is műveli, mert földje gazdag aranyban, ezüstben, egyéb ércekben és kőszénben, amelynek a hasznát sokkal, de sokkal előbb ismerték, mint az európaiak. A rengeteg milliányi népből sok millió az iparúzó is és Kína ipara csodálatos. Ahogyan a porcellánt és a selymet tudják előállítani, azt még ma sem érte utól semmi európai iparművészet. Bámulatos iparcikkeket tudnak előállítani fából, papirosból, bőrből, lakkból meg puha kőfajtákból is. A kereskedelem

Városi kereskedő az ókor. Kínában.

különösen a nagy tengerparti városokban van kifejlődve és legélénkebb két gócpontja Kanton és Shanghai.

Végül még meg kell emlékeznünk Kína őslakóiról is. Ezek már ércfegyvereket viseltek, amikor megjelentek Kína földjén a mai kínaiak ősei, akik még csak a kőfegyvereket ismerték, de azért olyan vitézül harcoltak, hogy meghódították az ország őslakosságát. Ennek az utódai gyér számban még ma is élnek és Dél-Kína hatalmas hegyei között húzódtak meg. Félvadak és a kínaiak *miao-ce* néven nevezik őket.

Az ősidők.

A kínaiak története Krisztus előtt 4—5 ezer évre nyúlik vissza. Nincs nép, amely olyan korán kezdte volna meg a történelmének a számontartását, mint a kínai. Az őstörténet homályát tarka legendák szövik át ugyan a kínaiaknál is, de Krisztus előtt a háromezredik évről már vannak feljegyzéseik és történelmüket ettől a kortól számítják. Azzal a nevezetes *öt császár*-ral kezdik, akik meghonosították Kínában a földmívelést, a baromtenyésztést és rendet hoztak a családi s az állami életbe. Ez az öt császár közül a három első és egyúttal legkiválóbb is: *Fo-hi*, *Sin-nung* és *Hoang-ti* voltak.

Fo-hi a kínai történetírók szerint abban a korban uralkodott, amely a mi időszámításunk szerint megfelel a Krisztus előtti 3341—3227. esztendőknél. Ez a császár tehát száz évnél is tovább uralkodott volna. Amikor trónra jutott, a kínai nép még nagyon kezdetleges állapotban élt és a hatféle háziállatnak (ló, tehén, juh, disznó, kutya és baromfi) a megszelidítését is csak *Fo*-hitől tanulta meg. Ez a császár hozta az első törvényeket is, amelyek olyan jók és tökéletesek voltak, hogy később *Konfucse*, a kínaiak nagy vallásbölcseleje is azt mondta, hogy ő nem új törvényeket hozott, hanem csak *Fo*-hi császár törvényeit állította vissza. *Fo*-hi tanította meg népét a halászatra is és ezért, meg a háziállatok tenyésztésével szerzett érdemeiért az „Állatfőző” melléknevet adták neki.

A monda szerint egyszer *Fo*-hi császár előtt szárnyas lóhoz hasonlatos hatalmas sárkány jelent meg, amelynek hátán a bőr különös jeleket mutatott. A császár lemásolta ezeket a jeleket és betűket alakított belőlük, így találta fel az írást. Mivel pedig a sárkány a *Ló* folyóban lakott, ezt a legrégebb írást a kínaiak a „*Ló*-folyó írásá”-nak nevezték el. Ez a császár volt az, aki feltalálta a *cinn*-nek nevezett húros hangszert is. Alattvalóit arra kötelezte, hogy ezentúl vezetéknevet is viseljenek, míg a nőtestvére, *Nü-gua* a rendes házasság intézményét hozta be.

Fo-hi császárt száztizenöt évi uralkodása után az unokája követte, *Sin-nung*. Ez tanította meg népét a földmívelésre és a mezőgazdasági termékek feldolgozására is, azért is kapta a *Sin-nung* nevet, ami annyit jelent: *isten*i földműves.

A legkiválóbb azonban a nagy császárok közül *Hoang-ti* volt, aki éppen száz évig, Kr. e. 2597-től 2697-ig uralkodott. Ez hozta be a tízes mértéket, amely Európában csak nemrég lett általánossá. Ez találta

fel a kalendáriumot, ez vert legelőször pénzt, mégpedig a legelsőket aranyból. Ő építtette az első fővárost, *Lo-jang*-ot, tudósaival együtt pedig nagy csillagászati számtani és zenei munkákat írt. Neki köszöni létrejöttét a híres *Nei-csing* is, az az orvosi könyv, amely még ma is alapul szolgál a kínai orvosi tudomány számára. Az ő tudói csináltak először vitorlászajókat is. A felesége pedig, *Lui-cen* az egyik legnagyobb áldást hozta Kinára, ő találta fel a selyemhernyók tenyésztését és a selyem feldolgozását. Ez a császár rendelte el azt is, hogy minden kínai ember a méltósága jeléül, amely minden más népfajtól megkülönböztesse, sárga ruhát viseljen. E rendelete miatt kapta a *Hoang-ti* nevet, ami annyit jelent: *sárga uralkodó*. Száztíz éves volt, amikor meghalt.

Előkelő kínai mandarin ókori viselete.

Ezeknek a legendás császároknak az utóda *Jao* császár volt. Az ő idejéből való az első kínai felírás, amely a *Csen-sán* hegynek egyik ormára vésve napjainkig megmaradt.

Amikor *Jao* körül nézett, hogy kit válasszon a trónja örököséül, azt találta, hogy a fia, *Fan-csu* nem méltó arra, hogy ura legyen a birodalomnak. Ezért tehát trónörököséül miniszterét, a bölcs *Sün-t* tette meg. Ez a *Sün* általános tiszteletnek örvendett egész Kinában, nemcsak azért, mert nagyon bölcs férfiú volt, hanem azért is, mert a nyolcadik ivadékból való unokája volt a híres Sárga császárnak, *Hoang-tinek*, de legfőképpen azért — mondják róla a kínai krónikások,

— mert senki egész Kinában úgy nem tudta tisztelni az őseit, mint ő, ami pedig a legnagyobb erény számba megy még ma is a Mennyei Birodalomban.

Mikor *Jao* *Sün*t választotta utódaul, feleségül adta hozzá mind a két leányát és maga mellé vette uralkodótársnak. Ekkor kezdődött el az a szokás, hogy a kínai császárok maguk jelölik ki az utódaikat. *Jao* halála után *Sün* egyedül uralkodott. Bölcs uralkodó volt s annak ékesen szóló tanujele, hogy palotája elé két tárgyat állíttatott fel. Egy táblát, amelyre mindenki felírhatta panaszát, ha valami hibát látott a kormányzatban és egy dobot, amelyre ha valaki ráütött, azt jelentette be

azzal, hogy magához a császárhoz fellebbez valamelyik hivatalnok igazságtalansága miatt.

Sün megint a miniszterét, *Jü-t* nevezte ki utódául és vele kezdődik meg Kr. e. 2205-ben az első kínai uralkodóház, a *Hia-dinasztia*, mert ettől fogva a császárok csupán saját családjukból jelölték ki a trónörökösöket. De az első dinasztia alatt csakhamar pusztulásnak indult sok minden, amit a nagy császárok alkottak. *Jü* utódai féktelen, erkölcs-telen életet éltek és alattuk általános lett a züllöttség Kínában. Végre egy vitéz férfiú, *Csing-tang*, aki *Jin* tartomány hercege volt, felkelt ellenük és elűzte őket a trónról, amelyre maga ült. Megalapította a *Sang-dinasztiát*, amely Kr. e. 1122-ig uralkodott. Erről a hosszú korszakról hiányoznak a történeti adataink. Csak annyi bizonyos, hogy a szomszédos népek gyakran betörték a birodalom területére és velük véres háborúk folytak. De gyakoriak voltak a forradalmak és polgárháborúk is, amelyek megint szomorú állapotokat hoztak Kínára.

Ennek a pusztulásnak és egyúttal a *Sang-dinasztiának* a kínai történelem egyik legünnepeltebb hőse, *Vu-vang* vetett véget. Ő alapította a harmadik vagyis *Csou-dinasztiát*, amely majdnem ezer esztendeig, egészen Kr. e. 255-ig uralkodott Kínán.

Amikor *Vu-vang* trónra lépett, az első dolga az volt, hogy megnyitotta a börtönök ajtait és szabadon bocsátotta azt a temérdek sok ártatlanul elítélt embert, akiket az utolsó *Sang-dinasztiabeli* uralkodó, *Csu-csin* (magyarul: *a Kegyetlen*) vettetett tömlőcre. Azután pedig szétosztotta a *Csu-csin* által halomra gyűjtött kincseket a szegények között, akiknek a száma ezekben a rossz időkben rettenetesen elszaporodott. *Vu-vang* azután rendezte a földbirtokügyet és a saját tizenöt testvérének, meg az öt nagy császár ivadékaiknak nagy hűbértartásokat adományozott. Uralkodása idején Kína nem kevesebb, mint ezernyolcszáz apró államból állott. *Vu-vang* egyike volt Kína legjobb uralkodóinak és bátorságáért, bölcsességéért, erényeiért nem győzik magasztalni ezt az uralkodót a kínai történetírók. Ő volt a megalapítója a tulajdonképpeni jogállamnak Kínában, de ő alatta kezdődtek meg a nagy polgárháborúk is, amelyek azután annyi csapást hoztak a birodalomra. Mert a hatalmas, büszke és gazdag hercegek nem akarták elismerni uralkodónak a nem uralkodócsaládból született *Vu-vangot* és gyakran fellázadtak ellene.

A *Csou-dinasztia* uralkodásának a legzavarosabb idejére esik a nagy kínai vallásbölesnek, *Konfucse*-nek a működése. Tulajdonképpen *Kung-csung-ni* volt a neve, de népe a *Konfucse* névvel tisztelte meg, ami annyit jelent: *tiszteletreméltó tanító*. Ezt a nevet a keresztény hittérítők

később *Konfucius*-ra latinositották és ezen a néven ismeretes leginkább.

Vu-vang egyik utódjának, *Ling-vang* királynak az idejében született Konfucse Kr. e. 551-ben. Özvégy anyja szegényes viszonyok között élt, de mégis gondoskodott arról, hogy fia a leggondosabb oktatásban részesüljön. Így azután a bámulatot eszű ifjú már tizenhét éves korában nagy kormányhivatalhoz jutott, huszonegy esztendőskorában pedig már a termőföldek és nyájak főfelügyelőjévé tette az uralkodó, ami abban az időben rendkívül fontos méltóság volt.

Áldatlan korszak uralkodott ez időben az egész kínai birodalomban. Amióta az uralkodás öröklődött, azóta az uralkodóház tagjai, legfőképpen pedig maguk az uralkodók a legerkölestelenebb, legkicsapongóbb életet élték. Példájukat követte a nemesség, erről pedig átragadt az erkölestelenség a népre is, úgyhogy valóságosan züllésnek indult minden.

Konfucse, a kínaiak legnagyobb vallásbölcselője.

Konfucse nagy fájdalommal látta ezeket az állapotokat. Tanulmányozta és kitűnően ismerte a régi Kína törvényeit, amelyek alatt olyan boldog volt az ország és arra a meggyőződésre jutott, hogy mindaz a rossz, ami az ő szívét annyira megszorította, abból származik, hogy népe eltért már Fo-hi császár ősi, szent törvényeitől, sőt alig tudott már róluk valamit. Feladatául tekintette, hogy változtatni fog ezeken az állapotokon és ezért lemondott nagy hivataláról és elindult vándorútra az országban. Bejárta egész Kínát, mindenfelé prédikált és tanított.

Magyarázta az ősi törvényeket és erkölcsös, becsületes életre intette az embereket. De az ő sorsa sem lett jobb, mint annyi más világmegújítóé. Őt is elérte a világjavító próféták közös sorsa. Üldözni kezdték, majd pedig száműzte az uralkodó. Tanítványainak kicsiny serege azonban áhitatos hűséggel ragaszkodott hozzá és követte őt a száműzetésbe. És Konfucse maga is haláláig hűséges volt a vállalt nagy feladatához. Viszontagságos életét 479-ben fejezte be. A mag, amelyet elvetett, csakhamar megtermette a gyümölcsét. Tanait csakhamar elfogadták egész Kínában, ahol Konfucse tanításából alakult ki az államvallás.

Csin-si, a király és császár.

A Csou-dinasztiából való uralkodók gyengesége idők multán arra vezetett, hogy Kína politikai egysége megbomlott. A leghatalmasabb hét herceg csaknem teljesen függetlenné tette magát a császártól és csak az a körülmény tette lehetővé a dinasztia további fennmaradását, hogy egymás közt is folyton viszálykodtak. Ezeket a belső zavarokat természetesen felhasználták a szomszédos, kóborló, nomád és harcias népek és minduntalan betörték a birodalom területére. A legtöbbet szenvedett tőlük a *Csin* nevű tartomány, amelybe a sivatagi vidékekről könnyen járható hegyszorosok és egyéb utak vezettek. Ennek az lett a következése, hogy Csin lakói megedződtek az örökös támadások ellen való védekezésben s az egész birodalom legjobb katonáivá lettek.

Ennek viszont az lett az eredménye, hogy az önérzetessé vált nép hercegei csakhamar szintén megnövekedtek önérzetükben, felvették a *király* címet és arra törekedtek, hogy maguknak szerezzék meg a legfőbb hatalmat is. Egyikük, *Csvang-szeang* nyíltan fel is lázadt a dinasztia ellen. De a többi herceg irigykedve nézte a vállalkozást, nem támogatták s így a felkelés eredménytelen maradt.

Kínai katona az ókorban.

Amikor *Csvang-szeang* meghalt, *Csin* tartomány királyi székén fia, *Csin-si* követte. Még csak tizenhárom esztendőös gyermek volt, amikor szintén felvette a *hwang* (király) nevet és fényes sikerrel megoldotta azt a feladatot, amire az apja hiába vállalkozott.

Ez a fiatal hős kitünő hadvezér volt, egymásután verte le a többi herceget, akik magukat szintén királynak nevezték s 220-ban már teljesen ura volt az egész Kínának és felvette a *ti*, vagyis a császár nevet. Ezzel véget ért az oly hosszú ideig tartó versengés, a birodalom újra egységes volt és *Csin-si* további háborúival még jobban kiterjesztette a határait. Ez a császár lángeszű uralkodó volt. Körültekintően gon-

doskodott népe jóvoltáról. De a tudósok, akik féltékenyen őrizték a hagyományokat, minduntalan arra figyelmeztették a császárt, hogy csak akkor cselekszik helyesen, ha az ősrégi Jao és Sün császárok példáját követi. Csin-si azonban tisztában volt vele, hogy nem lehet több ezer esztendővel előbb hozott törvényekkel kormányozni a birodalmat. Egy nap összehordatta mindazokat a szent könyveket, amelyek a régi törvényeket foglalták magukba, közöttük a legszentebbet is, a *Suking*-et és elégettette őket. Ezzel azután a tudósoknak és a régi hagyományok híveinek kiengesztelhetetlen haragját vonta magára.

Csin-si vagyis teljes nevén *Csin-si-hwang-li* (Csin-si király és császár) kétségtelenül a legnagyobb uralkodója volt Kínának. Az a híres kínai nagy fal is, amely megvédte a kínai birodalmat a rabló nomád-népek

A híres kínai nagy fal egyik faragványokkal díszített, bolthajtásos kapuja.

támadásai ellen, az ő alkotása. Krisztus születése előtt 237-től 221-ig építette a császár ezt a szörnyű méretű falat, amely létrejöttét tulajdonképpen egy indiai *mágus*, varázsló jóvendülésének köszönheti. Csin-si ugyanis még teljes békeességben uralkodott népén s nagy pompa és vigasságok között töltötte az idejét, amikor egy napon megjelent udvarában egy öreg mágus és azt jóvendülte neki, hogy némsokára rabló nép fog rátörni a birodalmára. A császár ezen jóvendőmondáson

nagyon megdöbben és elhatározta, hogy egész országát nagy fallal fogja körülvétni. Nem kevesebb, mint háromszázezer embert állított hozzá a munkához és azt hitte, hogy húsz év alatt majd sikerül neki óriási fallal venni körül egész Kínát. De már az építés tizenhetedik évben be kellett látnia, hogy lehetetlen dologra vállalkozott. Belátta azt is, hogy nincs is szükség a fal további építésére, mert más helyeken a nagy hegyek és folyóvizek úgyis megvédik Kínát mindenféle ellenséggel szemben.

Igy tehát a nagy fal befejezetlen maradt, de a kietlen nagy építmény csonkaságában is a legnagyobb építménye a világnak. Kétezer kilométer hosszúságban futott, számos hatalmas, nagy toronnyal volt

ellátva s egyes helyeken kettős, sőt hármas vonalban is húzódott. A szélessége pedig akkora volt, hogy a tetején három kocsit könnyen ki tudott térni egymásnak. Ma már legnagyobbbrészt rom ez a fal, de így is ámulatba ejti a szemlélőt óriási méreteivel.

A mágus által megjövendölt ellenséges nép nemsokára meg is érkezett Kína határához. A kínaiak gyűjtő néven *hiungnu*-knak nevezték őket és ebből az elnevezésből azt lehet következtetni, hogy ősei voltak a *hunnok*-nak, ami mellett egyébként más adatok is szólnak. A vad, leginkább nyíllal harcoló lovasnép ellen a nagy fal csakugyan jó védelemnek bizonyult. Megostromolni nem tudták és így Kína megmenekült az ellenségtől. Ezek visszafordultak nyugat felé, keresztülverekedték magukat egész Ázsián és végre, évszázadok múlva Európában jelentek meg. Így tehát annak a nagy történelmi eseménynek, amelyet *népvándorlásnak* nevezünk, a kínai nagy fal volt az okozója.

A Han-dinasztia.

Krisztus előtt a 210-ik esztendőben halt meg *Csin-si-hwang-ti*, a nagy császár, még nem egészen ötvenesztendős korában. Népe mélységesen meggyászolta és emlékét annál is inkább megőrizte, mert utódai éppen nem voltak hozzá hasonlatosak, hanem túlnyomó részben pulya, tétlen vagy gonosz emberek. Csakhamar általános is lett az elégedetlenség és a forrongás idő múltán olyan mérveket öltött, hogy nyílt lázadásban tört ki, amelynek élére *Siang-ju* állt, aki magát *Cu* tartomány királyának nevezte. Hozzája csatlakozott csakhamar egy kalandorokból és mindenre vállalkozó, elkeseredett népségből álló sereg, amelynek élén a fiatal *Lieu-pang* állott. Ketten együtt megverték a császári sereget és *Csin* utódait megfosztották a tróntól, amelyre most *Siang-ju* ült mint császár s a reményeiben csalódott *Lieu-pang*-ot, aki maga akart volna császár lenni, azzal kártalanította, hogy a *Han* hercegséget adományozta neki.

De *Siang-ju* dicsősége sem tartott sokáig. Vad, győzelemtől ittas katonái elkezdtek a legbarbárabb módon hatalmaskodni az egész országban: zsarolták a népet, üldözték a volt dinasztia híveit. A *Csin*-házból való uralkodók hamvait kiszórták sirjaikból, sőt magának a nagy *Csin* császárnak a sirját is feldúlták és hamvait megcsúfolva a szélnek szórták. Ez elég volt a népnek, amely ismét nyílt lázadásban tört ki s amikor *Lieu-pang* is nyíltan kitűzte a lázadás zászlaját, nagy tömegekben sereglett a fiatal hős táborába.

*Wen-sang, a kínai vallásos hagyományok szerint az irodalom istene.
A mesteri selyemfestmény ma a tokiói múzeumban van.*

Megindult a harc. Lieu-pang legyőzte a császárt, letaszította trónjáról és maga ült a helyére. Az összes fejedelmek s a nép is örömmel ismerték el császáruknak.

Csaknem egy fél évezredig, Kr. e. 202-tól Kr. u. 220-ig uralkodott a *Han-család* Kína fölött. Uralkodásuk a csaknem zavartalan, állandó jólét korszakát jelenti Kína történetében. A Han-császárok erős kézzel verték vissza az újból és újból támadó hiungnukat. Ezek, mivel észak felől a nagy fal miatt nem boldogultak, nyugat felől, a szinte áthághatatlanak hitt hegyeken keresztül támadtak rá újra a Mennyei Birodalomra. A Han-császárok először a vitéz *jue-csi* néppel akartak szövetséget kötni a hiungnuk ellen, de mivel ezek visszautasították a szövetséget, maguk gyűjtöttek nagy sereget és ezzel végre sikerült a kínaiaknak Kr. e. 119-ben úgy megverni a hiungnukat, hogy azok elmenekültek, messze eltávoztak Kína határaitól Ázsia belsejébe s eltűnve, soha többé nem háborgatták a Mennyei Birodalomnak békességben fejlődő népét. Ezzel azután megnyílt az út a kínaiak számára a nyugat felé terjeszkedésre és az élelmes kínai kereskedők csakhamar ki is használták ezt. Karavánjaik felkeresték Ázsia közepét és nyugati vidékeit s a drága kínai selyem csakhamar keresett portéka lett még a párthusoknál és az Arál-tó vidékén is.

Ez a kereskedelmi összeköttetés nagy változást hozott létre Kína szellemi életében. A vándor kínai kereskedők Indiában és Ázsia egyéb részeiben megismerkedtek a *buddhizmus* vallásával. Nagyon sokan áttértek erre a hitre és a buddha vallás csakhamar annyira elterjedt Kínában, hogy a Han-dinasztiából való hatalmas *Ming* császár végre is szükségesnek látta, hogy kiküldje egyik legtekintélyesebb hivatalnokát Ázsia belsejébe, hogy ott felvilágosításokat szerezzen az új vallásról.

Ez a hivatalnok hosszú vándorút után végre Kr. u. 65-ben visszatért Kínába és magával hozott két buddhista papot is, akik csakhamar megkezdték az ő vallásuknak a tanítását *Lo-jang* városában, amely Kínának akkor a fővárosa volt. Hithirdetésüket és buzgólkodásukat olyan siker követte, hogy a kínaiak nemsokára tömegesen tértek át az új vallásra és a császár csakhamar kimondotta, hogy Kínában a buddhizmus teljesen egyenjogú és egyenrangú *Konfucse* vallásával.

A Han-dinasztia dicsőségének a csillaga hanyatlóban volt már ekkor. Nyugalankodás, forrongás támadt az ország belsejében, azok a népfajok pedig, amelyek a *Tarim* folyó vidékén laktak s amelyeket Kína a hiungnuk visszaverése után meghódított, sikeres lázadással lerázták magukról a kínai igtát. Ez annál nagyobb csapás volt a Mennyei

Birodalomra, mert éppen a Tarim vidékén vezetett keresztül a nagy kereskedelmi út Ázsia nyugati részei felé.

Ekkor azután *Ho-ti* császár, hogy egyszer s mindenkorra alávesse Kína fennhatóságának a folyton lázongó s mindig megbízhatatlan nyugati népeket, óriási nagy sereget gyűjtött és ennek-élére a vitéz és rendkívül tapasztalt *Pan-csau* tábornokot állította vezérül. Évekig tartott, amíg ez az óriási sereg úton volt és megérkezett a fellázadt népek közé. Évekig tartott a velük való harc is, de a vitéz *Pan-csau* mindig diadalmaszkodott. Végre Kr. u. 95-ben elérkezett a *Kaspi-tengerig* és annak keleti partvidékét is meghódította. A Kaspi-tenger nyugati partvidéke már a *rómiaiké* volt. Olyan hatalmas és nagykiterjedésű volt tehát ebben az időben a Mennyei Birodalom, hogy közvetlen szomszédjává vált a másik nagy világbirodalomnak, Rómának. Csak a mindenfelől szárazföldtől határolt Kaspi-tenger választotta el őket egymástól s mintegy azon keresztül nézett egymással farkasszemet a két nagy világhatalmasság.

Pan-csau, a diadalmas hadvezér csakhamar megtudta, hogy milyen hatalmas szomszédal áll szemben. Eszébe sem jutott, hogy újjat húzzon a rómaiakkal, hanem ellenkezőleg, barátságos érintkezésbe akart velük lépni. Ezért megbízta egy hűséges emberét, hogy mint követ keressé fel barátságos szeretettel a rómaiakat. A Kaspi-tenger partján lakó pártusokból adott melléje több emberből álló kíséretet. Tudni kell azonban, hogy éppen a pártusok voltak azok, akik mindezeideig közvetítették a kereskedelmet a kínaiak és a rómaiak között és ebből állandó nagy jövedelmet húztak. Most tehát megijedtek, hogyha Kína közvetlen kapcsolatba lép Rómával, akkor vége lesz az ő nagy és kényelmes keresetüknek és ezért ravasz esélhez folyamodtak. Az úton a kiküldött kínai követnek rémséges dolgokat kezdtek mesélni a rómaiakról. Elhittették vele, hogy a rómaiak mindegyike tüzet tud okádni a száján, hirhedt emberevők és hogy a harcaikban hatalmas sárkányok vannak a segítségükre. A jámbor kínai követ ezektől a rémmeséktől végre is annyira megijedt, hogy tanácsosabbnak látta visszafordulni és visszatérni *Pan-csau* táborába.

És többé soha nem is nyílt alkalom arra, hogy Kína érintkezésbe léphessen Rómával. Mert *Pan-csau* hódításai sokkal kiterjedtebbek és szétszórtabbak voltak, semhogy sokáig meg lehetett volna tartani őket. Alig huszonöt év múlva a leigázott nyugati népek újból szabaddá tették magukat s a kínai uralomnak Ázsia nyugati részeiben éppen olyan gyorsan vége lett, mint amilyen hirtelen *Pan-csau* hódító hadjárata nyo-

mán kialakult. Pedig maguk a rómaiak is keresték az összeköttetést Kinával. Így Kr. u. 166-ban *Marcus Aurelius* császár a tengeren küldött követséget Lo-jangba a kínai császárhoz, ez a követség oda is érkezett, de visszautazóban hajójukat vihar érte és elnyelte őket a tenger.

Azután még kétszer küldtek a római császárok követséget Kínába, de mindegyiknek híre-nyoma veszett, úgy látszik, mindegyik a haragos tenger áldozatává lett.

A hanyatlás kora.

Sok évszázadon keresztül uralkodott a Han-dinasztia erős kézzel Kína fölött. De végre ezt az uralkodóházat is utólérte minden elvénhedt, önmagát túlélt uralkodócsaládnak a sorsa. A belőle származó császárok kezdtek lelkileg és testileg egyaránt degenerált, elcsenevészedett emberekké válni, akik tehetetlen és teljesen a környezetük kényétől függő bábok gyanánt ültek a trónuson. Az utolsó Han-császárok már csaknem kivétel nélkül mind elpuhult, magukkal jötehetetlen emberek voltak. Az udvarnál a kegyhajtászás és az ármánykodás lett urrá.

Az egész országban pedig mind nagyobb lett az elégedetlenség. Forradalmi pártok alakultak és különösen nagy számmal gyűltek össze azok a forradalmárok, akik magukat *sárgák*-nak nevezték, mert ismertető jelül sárga süveget viseltek. A császároknak sikerült még egy ideig fegyveres erővel nyomni el a lázongást, de ekkor a forradalmárok élére Pansaunak, a diadalmas hadvezérnek a fia, *Cao-pi* állt, akit a nép szemében dicsfényvel öveztek apjának hőstettei. Cao-pi csakhamar olyan hatalmas hadsereggel rendelkezett, hogy kikiáltatta magát *Vei* tartomány császárává és *Hian-ti*-t, a Han-dinasztiából származó igazi császárt lemondásra kényszerítette. De ekkor a Han-család egy melléksarjadéka is sereget gyűjtött és kijelentette, hogy a Hian-ti lemondásával megürült trón őt illeti meg. A fegyvereknek kellett eldönteni a kérdést.

Ezzel aztán megkezdődött Kínának legelvadultabb, legszerencsétlenebb korszaka, a polgárháborúk kora, amelyet a *három birodalom korszaká*-nak is neveznek, mert ebben az időben három császár uralkodott a szerencsétlen népen s ezeknek a három birodalma negyvennégy évig állandó harcban állt egymással.

A hosszú, véres háborúságnak az lett a vége, hogy az utolsó Han-dinasztiabeli császár, *Liu-csin* teljes vereséget szenvedett és önkézevel

vetett végét életének. Benne halt meg az oly dicsőséges dinasztiának utolsó sarjadéka.

De még ezzel sem tért vissza a béke a szerencsétlen Kinára. Állandó volt a polgárháború és ha néha sikerült is egy-egy erősebb császárnak egy kézben egyesíteni az egész birodalmat, csakhamar támadtak ellen-császárok s a polgárháború újból fellángolt. Ezekben a szerencsétlen

Az ősrégi kínai mesék képzeletbeli szörnyetege, a sárkány.

Hátán egyik kínai császár felesége ül. Ősrégi kínai selyemfestmény.

időkben Kína csak nagynehezen tudta visszatarlani határaitól az elhatalmasodó külső ellenségeket. A nyugat felé vezető utak teljesen elnéptelenedtek és pusztulásnak indultak, kereskedelemről, a külföldre való árukivitelről többé szó sem volt.

Igy a szerencsétlen Mennyei Birodalmat már-már az összeomlás fenyegette, amikor végre négy évszázados vergődés után, Kr. u. 589-ben sikerült egy rendkívüli testi és lelki adományokkal felruházott embernek,

Jang-kien-nek újból helyreállítania a birodalom egységét és mint egyed-uralkodó császárnak megszereznie a békét. Ő lett azután megalapítója a *Szui*-dinasztiának, amelynek az idejében megint jobb napok virradtak Kínára.

A kínai vallás.

A világ összes népei között a kínai a legjózanabb, legpraktikusabb és leganyagiasabb természetű. Ennek a népnek minden intézménye egyedül és kizárólag csak a földi élet számára van berendezve, hogy azt lehetőleg kellemessé és elviselhetővé tegyék az ember számára. Mert a kínai bizony csak kételkedve hisz a másvilági életben, ha a vallásai beszélnek is erről. Soha náluk a vallás valami jelentős szerephez nem tudott jutni, mert a kínai keveset töpreng azon, hogy van-e a halálon túl is élet vagy nincs és minden gondolkozását csak a földi dolgokra irányítja.

Első vallásalapítóként a legendás hőst, *Fo-hi*-t tisztelik, aki főképpen az ősök tiszteletére alapította a vallást és ez a tisztelet még ma is nagyon uralkodik Kínában.

Lao-cse kínai vallásalapító.

Tehén hátán indul a remeteségbe. Kezében híres munkája: *Tao king*, az erény koronája.

A másik vallásalapító *Konfucse* volt. Inkább életböleség, amit tanít, nem hitvallás. A túlvilággal nem sokat törődik, a földön akarja népe jólétét biztosítani. Törvényeivel a legaprólékosabban szabályozza az élet minden mozzanatát. Még azt is megszabta, hogy a nép egyes osztályai mivel táplálkozzanak. Önuralmat követel mindenkitől és odaadó tiszteletet a fellebbvalók iránt. Sokat vár a felülről jövő jó példától. Nem ígér túlvilági gyönyöröket, csak annyit helyez kilátásba, hogyha mindenki megteszi a kötelességét, akkor el fogja érni az ember a földön a boldogság legmagasabb fokát.

Még egy vallásalapítójuk volt a kínaiaknak: *Lao-cse*. Neve annyit jelent: öreg gyermek. Tisztelői szerint szakállal jött a világra.

Ez a Lao-cse Kr. e. 604-ben született Iszu hercegség egy kis falucskájában. Mint rendkívül böles és tanult férfiút a *Csou-dinasztia* egyik császára az udvarhoz szerződtette, hogy írja meg ennek az uralkodóháznak a történetét. Itt az udvarnál kereste őt fel egyszer Konfucse és a két böles hosszú vitatkozást folytatott a vallási és bölcséleti kérdésekről. Megegyezésre azonban nem tudtak jutni, mert Konfucse egészen gyakorlati gondolkodású ember volt, míg Lao-cse rajongó, tünődő ember.

Lao-cse egyetlen könyvet írt „Az erény koronája” címmel. Homályos, szűkszavú, rejtelmekkel teli könyv ez. A régi törvényeket, ősi szokásokat semmibe sem veszi ez a vallásböleselő. Világfelfogása sívár. Meg kell vetni az élet gyönyörűségeit és vissza kell térni a régi egyszerű élethez. Az ember végcélja nem egyéb, mint közeledés az örök és megfoghatatlan erényhez.

Rajongásában ez a sajátságos ember annyira ment, hogy az udvarnál viselt hivatalát is otthagya. Elvonult távol vidékekre, erdős sziklaszakadékok közé, ott egy ideig mint remete élt, de azután egy nap nyomtalanul eltűnt. Hívei azt mondták róla, hogy elevenen szállt fel az égbe.

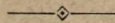
Halála után tanítása eltorzult. Szelleműzés, ráolvasás és mindenféle borzalmas habona fűződött hozzá. Akik a világ megvetésében és egyszerű jámborságukkal kitűntek, szentek (rishik) lettek és nagy tiszteletben részesültek. A rosszakat pedig túlvilági gyötrelmekkel fenyegette Lao-cse.

A *buddhizmus*, amint már említettük, Kr. u. 65 körül jutott el Kínába s csakhamar rengeteg sok hívőre talált különösen az alsóbb néposztályokban. Vele együtt honosodott meg a lélekvándorlás hite is Kínában. Mindezekből a vallásokból azután az évszázadok folyamán kialakult valami egységes népvallás is, amely nem hivatalos vallás ugyan még ma sem Kínában, de azért mégis a legtöbb hívője van. Ez a vallás főképpen az őskínai hitből átvett ősök tiszteletén alapszik. A hívői az ősöknek áldoznak, azonkívül pedig számos különféle istenségnek is. A legnépszerűbb az istenek közül — akinek azonban szintén nincs hivatalos tisztelete — *Pak-táj*, az Észak nagy istene, akiről a kínai mitológia sok csodás dolgot tud elbeszélni. Eszerint *Pak-táj* már a világ teremtése előtt élt és így a főintézőjévé lett a világ és az emberek sorsának. Láthatatlan istenség volt, de egyszer csak láthatóvá vált. Hogy megmutassa magát a világnak, emberi testet öltött. Ez a megtestesülés csodálatos körülmények között ment végbe a szent könyvek szerint.

*Pak-táj*nak egy napon átjárta a szívét a nap szelleme és erre az

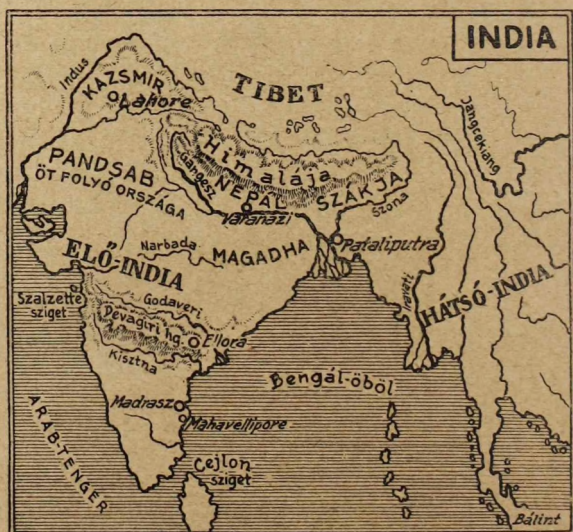
istenség elhatározta, hogy meg fogja látogatni a *csing-lok-kvok* népet. Ennek a népnek a királynéja egy napon azt érezte, hogy megszállta őt a nap szelleme, akitől megtermékenyült. Tizennégy hónap múlva gyermeket szült és ez a gyermek volt Pak-táj megtestesülése. Abban az órában, amikor megszületett, az egész ország felett csodálatos színekben ragyogó, gyönyörű felhő lebegett. A levegő megtelt a legkedvesebb illatokkal s a föld önmagától a felszínére hozta a legdrágább drágaköveket. A gyermek már kevéssel a születése után nagy bölcseségnek és bámulatos lelki tisztaságnak adta jeleit. Hétéves korában már jártas volt a tudományoknak minden ágában. Tizenöt éves korában pedig szülei minden kérése ellenére (mert apjának a királyt gondolták) odahagyta otthonát, elment a hegyek közé és ott „vándor”-rá, vagyis remetévé lett. Ott jelent meg neki egy „isteni tanítómester”, névszerint *Juk-cing-sing-cu*, aki megtanította a szent törvényekre. Ötszáz évig járt így emberi testben és tanított a földön Pak-táj. Ekkor ragyogó, kilencféle színben pompázó kocsi szállt le az égből. Mennyei szellemek húzták és csodálatosan szép asszonyok vették körül. Ebbe a kocsiba ült bele Pak-táj, amire a szellemek felmentek vele a mennyországba és az istenség örökre eltűnt az emberek szeme elől.

Jóformán csak ez az egyetlen istenlegendája van a kínaiaknak, akik ünnepet is csak egyet ismernek egy esztendőben, az újév napját. Ezt azonban három napon keresztül ünnepelek nagy vidámságok között, sárkányeregetéssel, lampionos kivilágítással és egyéb, szinte gyermek s vigasságok között.

India története.

A csodáknak, a meséknek, gazdagságnak, kincseknek és rejtelmeknek az országa : ez *India*. Ez a régés föld az, amely már az ősi korokban is a legnagyobb mértékben fölkeltette az emberek érdeklődését különösen titkaival, mesékben magasztalt gazdagságával és rendkívüli, pompás és páratlan természeti adományaival. Már a Szentírás is említi

a „tejjel folyó Pizon folyam által öntözött Khavilah földjét, ahol az arany terem, ahol a bedóra (gyapotfa) díszlik és ahol a sóhámot (vagyis lazurkövet) lehet találni.” Khavilah földje nem más, mint India. A tejjel folyó Pizon pedig a szent Gangesz folyam. Későbbi népek azután *Ofir*-nak is nevezték Indiát és annak a földnek ismerték, amely az aranyat, a fűszereket és a balzsamokat termi.

India a buddhizmus előtt.

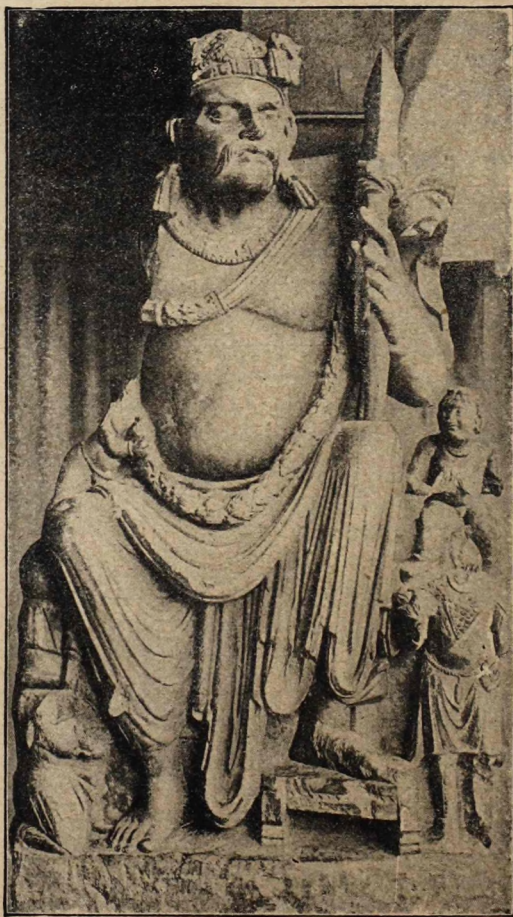
Indiának, ennek a pompás földnek a legősibb története mélyszécs homályba van burkolva. Csak annyit tudunk bizonyosan, hogy mintegy kétezer esztendővel Krisztus születése előtt északnyugatról, az *Indus* folyó mentén egy addig ismeretlen törzs nyomult be India földjére, amelyet a tudósok „indogermán” néven neveznek, bár ők magukat nem így hívták. Hosszas harcok után elűzték az ország őslakóit, a fekete-bőrű *daszin*-eket és letelepedtek azok termékeny, istenáldotta országában.

Ezek a világosbőrű bevándorlók úgy hívták magukat: *árja*. Ez a szó pedig annyit jelent, mint „méltóságos” vagy pedig „parancsló.” Idők múltán új nevet vettek fel és *hindu*-knak nevezték magukat és ezen a néven ismerte meg őket a világ többi része is.

Amikor bevándoroltak Indiába, itt különböző sötét arc bőrű, vastag, lompos hajú, széles, lapos orrú és apró, ferde szemű törzsekre találtak, akiket azonban ők közös névvel csak *daszin*-nak, vagyis ellenségnek neveztek. Hosszú harcok után lerombolták váraikat és a legyőzötteket elkergették, aztán pedig letelepedtek *Pandsabban*, az *Öt folyó országá*-ban. Itt főfoglalkozásuk a földművelés és baromfitenyésztés lett. Voltak kecskéik, teheneik, juhaik és lovaik is, amelyeket azonban csak hámba fogva használtak. Falvakban laktak, de amikor a számuk úgy megszorodott, hogy kénytelenek voltak délebbre is előrenyomulni és újabb harcokat kezdeni, akkor nagyobb helységeket is építettek és ezeket leginkább földsáncokkal erősítették meg. Nem éltek egységes államszervezetben, hanem apróbb törzsekre voltak oszolva és egy-egy ilyen törzsnek a főnökét *rádzsa*-nak nevezték. A rádzsa uralkodói hatalmat gyakorolt a saját törzsében, volt udvara is, amelyet leginkább papok és énekesek alkottak. Mindegyik ráczsa isteni eredettel dicsekedett és a törzs tagjai vallásos tiszteletet tanúsítottak irántuk. Az élet ezekben a falvakban és nagyobb helységeekben renkívül mozgalmassá volt, mert a hinduk az ellenséges törzsekkel folytonos harcban éltek és a rablókalandok, zsákmányoló utak napirenden voltak náluk.

Később, mikor a számuk még inkább elszaporodott, a hinduk előbbre nyomultak újból kelet felé és a *Pandsabot* határoló nagy sivatagon keresztül eljutottak végre a *Gangesz* folyó áldott vidékére. De ez az előrenyomulás is örökös harcok közt folyt, mert az új föld birtokáért nemcsak a bennszülöttekkel, hanem más, észak felől benyomult és szintén árja

eredetű lörzsekkel is meg kellett küzdeniök. Ezek a háborúskodások évszázadokon keresztül tartottak. Ezeket a harcokat énekl meg a hinduk két nagy, híres hőskölteménye, a *Rámájána* és a *Mahábháratá*.

Indiai királyszobor.

Az ókori hindu szobrászatnak egyik korai alkotása. A lahorei múzeum műkínesei között őrzik.

hamar különbeknek tartották magukat más polgári foglalkozásúakat.

Igy alakultak ki Indiában a *kasztok*, a nép különböző osztályai.

Végül sikerült elfoglalniok a Gangesz áldott vidékét és megtelepedhettek ott is. A mesésen termékeny föld itt ezerszeresen adta vissza azt, amit beléje vetettek. Az emberek kevés munkával is bőségben éltek s ezért a nép a további harc és háborúskodás helyett átengedte magát a kényelmes életnek. Azonban az elűzött őslakók gyakran tettek kísérletet arra, hogy visszafoglalják volt országukat. Háborúskodásban volt részük továbbra is, de többé nem az egész nép ment harcba, hanem külön rend alakult ki, a *harcosok rendje*, vagyis *kasztja*. A harcok a fejedelmek kíséretében éltek és csupán hadviseléssel foglalkoztak. Ezek, mivel az énekesek folyton az ő dicsőségüket énekeltek és munka nélkül is nagy jólétben úsztak, csak embereknél és lenézték

Ezek közül természetesen első volt a harcosoké, akikhez a fejedelem is tartozott és akik magukat *ksátriá*-knak, azaz vöröseknek nevezték. Az utánuk következő kaszt volt a polgári nép, akiknek a neve *vaiszia* volt, vagyis sárga, ezek után pedig következett a harmadik kaszt, amelynek tagjai a legyőzött őslakók voltak, akiket *szudrá*-knak, feketéknek nevezték el. Később azonban, amikor a Gangesz vidékén való letelepülés után a hinduk vallási élete is nagy változáson ment át és megszületett a *brahmán hitvallás*, akkor mind e kasztok közé még egy negyedik is kialakult, mindegyiknél felsőbb és hatalmasabb, a *brahminok kasztja*, a papi osztály. A különböző kasztok között csakhamar igen éles és merev ellentét fejlődött ki, az alacsonyabb kasztból magasabb kasztba jutni nem lehetett.

A brahmánizmus.

Amíg béke nem lett a Gangesz vidékén, amíg az ellenséget mind el nem űzték vagy rabigába nem hajtották, addig természetesen a ksátriák, a harcosok kasztja örvendett a legnagyobb tiszteletnek a hinduk között. De amikor beálltak a békés idők és az embereknek lelki dolgokra is volt ideje gondolni, az első rangot csakhamar kivívták maguknak az immár tétlenségre kárhozottatott ksátriák előtt a papok, vagyis a *brahminok* (imádkozók). Ezek zárkóztak el azután csak igazán a többi kaszttól. Külön ruhát viseltek és csak egymás között házasodtak. Hogy hatalmukat megerősítsék, összegyűjtötték és írásba foglalták a hinduk régi vallási hagyományait, de átalakították őket a maguk érdekei szerint, úgyhogy minden vallási parancs a papi osztályra nézve volt kedvező. A szent könyveket, amelyeket így összeírtak, *Védák*-nak nevezték. A hinduk a sok istene között a legfőbb *Indra* volt, aki mellett még igen nagy tiszteletben tartották *Varuna* istent is, az égnek és a titokzatos sorsnak az istenségét. A brahminok azonban a maguk hatalmának az erősítésére kitaláltak egy új istent, akit azután *Brahmán*-nak nevezték el. Hogy ennek az istenségnek a hite nem az ősi népvallásban gyökeresedett, hanem tisztán csak a papok találmánya, annak kétségtelen bizonyítéka az is, hogy a régebbi Védákban még nem fordul elő és csak a később írt Védákban kezd szerepelni.

Ezt a Brahmán istent a papok úgy képzelték el, mint az ős szentséget, mindennek a szülőökát, akinek a lényében egyesülnek a többi istenek is mind. Ő a forrás, amelyből minden származik és amelyre min-

den visszatér, hogy azután örökre boldog legyen. Brahmán testéből származtak az emberek is, mégpedig a brahmán papok a *lehelletéből* vagyis lelkéből, a harcias ksátriák a *karjából*, a polgári foglalkozású vaisziák a *combjából*, a rabszolga szudrák pedig a *lábából*. Amint már ebből is látható, a papok már ezzel is biztosították maguknak a legelső rangot. De vallási törvénybe foglalták azt is, hogy a papok iránt mindenki a legnagyobb tisztelettel tartozik viselkedni és hogy nekik nem parancsol még a fejedelem sem. Ők kenik fel a fejedelmeket a nép uralkodójává, de ezekkel a szavakkal: „Ez a ti királyotok, ti emberek, de nekünk, brahminoknak a királyunk *Szoma* isten.” A maguk testi épségéről is jól

Brahmán isten és felesége Szarasvati.

Brahmán a főisten a brahmán vallás szerint, belőle származik minden földi lét. Nagy hatalmát négy feje és négy karja fejezi ki. Mindegyik kezében a vallásnak egy-egy jelvényét tartja. Felesége hosszú kormány-pálcát tart, a hatalom jelképét.

gondoskodtak a brahminok. Törvénybe foglalták, hogy aki egy brahmin ellen fölemeli a kezét, az száz esztendőt veszít el a túlvilági üdvösségéből. Aki megüti, az ezer esztendőt. Aki a vérét ontja, az annyi esztendőt, amennyi por-szemet a kiontott vér felszívni képes. Aki pedig egy brahmin megöl, az életében a bűnét soha le nem vezekelheti és *abiszaszta*, azaz kiátkozott lesz. Ezeknek a kiátkozottaknak a sorsa pedig rettenetes volt. Kilökték őket minden kasztlból, bármelyikhez tartoztak is és száműzték őket az erdőbe. Mászt nem viselhettek, csak csipőtől térdig érő vászonkendőt. A kunyhójuk elé pedig hosszú karóra kitűzték annak a brahminnak a koponyáját, akit megöltek. Az országúton minden hindu elől alázatosan ki kellett térniök. Csak rossz, törött bőgrével volt szabad bemenniök a falvakba, hogy ott kolduljanak. Az alamizsnát így kellett kérniök:

„Ki ad alamizsnát az elátkozottnak?”

Naponta csak hét háznál koldulhattak és ha mind a hét helyen elkergették őket, akkor aznap koplalniok kellett. Tizenkét évi vezeklés után felüthetik kunyhójukat az út mentén és ott leselkedhetnek a tolvajokra, akik a brahminok teheneit el akarják lopni. Így kellett élniök

gondoskodtak a brahminok. Törvénybe foglalták, hogy aki egy brahmin ellen fölemeli a kezét, az száz esztendőt veszít el a túlvilági üdvösségéből. Aki megüti, az ezer esztendőt. Aki a vérét ontja, az annyi esztendőt, amennyi por-szemet a kiontott vér felszívni képes. Aki pedig egy brahmin megöl, az életében a bűnét soha le nem vezekelheti és *abiszaszta*, azaz kiátkozott lesz. Ezeknek a kiátkozottaknak a sorsa pedig rettenetes

halálukig, mígnem az utolsó lélekzetvételükkel levezekelték a bűnüket.

Viszont a brahmin bármily nagy bűnt követ is el, nem büntethető sem halállal, sem fogsággal, még csak a vagyona elkobzásával sem.

Látható ezekből, hogy a brahminok törvényeikkel az egész hindu népet a hatalmukba kerítették és zsarnoki módon uralkodtak nemcsak a népen, hanem még magán a rádzsán is. Igaz azonban, hogy saját magukra is nagy kötelességeket róttak a brahminok, hogy méltók legyenek papi hivatásukhoz. Így uralkodniok kellett minden érzéki vágyakozásuk felett. Amikor pedig megöregedtek, a legrettenetesebb vezeklésnek kellett alávetni magukat. Saját kezükkel ütöttek magukon sebet, azután pedig gyalog kellett zarándokolniok a szent *Meru* hegye felé, mindaddig, míg az úton a fáradságtól holtan össze nem roskadtak. Ekkor azután egyesül lelkük a többi, már elköltözött brahminéval.

Buddha és tanítása.

A hinduk nagy reformátora *Buddha* volt, az *ébredő*, a *megismerő*. Személyét idők múltán fantasztikus mesék hálójával fonták körül tanítványai. Ha a mesékből a valóságot kihámozzuk, ez a kép tárul elénk.

A Himalája déli lejtőin terült el a *Szakja* állam, egy azok közül a kis államok közül, amelyek a nagy hindu birodalom határán voltak. Itt született a Krisztus előtti hatodik század közepétáján *Sziddhatta Gólána*, a Szakja törzs egyik gazdag, nemes földesurának a fia. Anyja, *Mája* szintén a Szakja nemzetségből való volt. Fia születése után pár napra meghalt s a fiút *Mája* huga nevelte föl. A kis *Sziddhatta* harcias testgyakorlások közepette serdült fel. Ifjan meg is nősült s fia is született, *Ráhula*, aki később a papirend tagja lett. Egyszer, amint a legenda mondja, séta közben egy gyámoltalan aggastyán, egy kiüléssel beteg és egy féregrágtá holttest akadt az útjába. Az emberi sors nyomorúságainak ezen látványai úgy megrendítették a 29 esztendő S*ziddhattát*, hogy lemondott az élet örömeiről s visszavonult a magányosságba, ahol a lét s az emberi élet céljáról, a bajok okairól és gyógyításáról kezdett elmélkedni.

Hat évet töltött el már szigcrú bűnbánatban, amikor egy fügefafa alatt megvilágosodott az elméje s *Buddhává*, vagyis megvilágosodottá lett. Először is *Varanaziba* vonult, a mai *Benarezbe*, hogy tanait hirdesse. Ott keletkezett az első *Buddha* közösség (*szangha*). *Buddhával*

élt együtt az ifjú közösség Benarezből tanuló és másokat oktató a törvényre. Ekkor aztán a mester szétküldte tanítványait hírnökök gyanánt az ég minden tája felé és felhatalmazta őket arra, hogy ők maguk is érvényesen fölavathassanak másokat a közösség tagjaivá.

És tanítványai útnak indultak, barátságuk öltve, egyik kezükben vándorbottal, a másik kezükben egy fazékkal, hogy házról-házra járva összekoldulják mindennapi eledelüket. Ezért nevezik őket *bhiksuk*-nak vagy kolduló barátoknak. Buddha maga pedig néhány tanítványa kíséretében szintén bejárta koldulva Indiát és prédikált a népnek az

Mája fiával, a kis Buddhával.

Buddha, a hinduk legnagyobb vallásos bölcselője a Szakja törzs egy gazdag, nemes földesurának a fia volt. Anyja Mája, fia születése után pár napra meghalt s a gyermeket a képünkön látható nagynénje, Mahapajapati nevelte föl.

uccákon és a tereken, mégpedig nem szanszkrit nyelven, amely a tudósok nyelve volt, hanem *páli* nyelven, a nép nyelvén. A tekintélye nőttön-nőtt és egyre gyarapodott híveinek a tábora is.

A brahminok eleinte nem igen vetettek rá ügyet s amikor észrevetették, milyen veszedelemmel fenyegeti uralmukat Buddha tanítása, már késő volt. A siker árját nem lehetett többé gátak közé szorítani. Népszerűségét főleg annak köszönhetette *Buddha*, akit immár nem is neveztek másképpen, hogy nem ismerte el a kasztkülönbségeket. Szeretretreméltó volt az egyénisége és szelid volt a tanítása. Világ-felfogásának, tanításának ez volt a lényege.

A világ itt van előttünk, de hogy honnan eredt, azt nem magyarázhatjuk meg. Csak azt tudhatjuk, hogy az élet csupa bajoskodás. Minden élő kínokban vergődik, amíg a halál rabjává nem lesz. Minden ember különbség nélkül négy főbajnak van alávetve. Ez a négy főbaj: a születés, az öregség, a betegség és a halál. Ehhez járul még az élet többi gondja és nyugösködése. Csupa baj és nyomor minden. Baj az egész lét. A világon minden semmitérő és hívságos. Nem tehetünk róla, hogy élünk. Oly szerencsétlenség ez, amelyet el kell viselnünk. De megismétlődését és folytatását a halál után tőlünk telhetően meg kell akadályoznunk. Minden szenvedésünk forrása a test. Ennélfogva arra kell törekednie minden embernek, hogy a testi vágyak hatalma alól fölszabadul-

jon. A halálból, amely naponként megjelenik szemünk előtt, látjuk, hogy a test nem lényeg, nem maga a lélek. Amíg a lélek el nem jut ahhoz a megismeréshez, hogy ő nem különálló valami, hanem csak egy paránya a végtelen világléleknek, addig nem találhat megnyugvást, hanem a halál után új testet kell öltenie. Ez a lélekvándorlás. Addig kell tehát az élet kinjait tűrnie, amíg nem sikerül neki az egyéni lét érzésétől megszabadulnia s beleolvadnia a nagy egységbe, a *Nirvánába*, az enyészetbe. Mennél inkább megszabadul tehát az ember minden érzéstől, amely a világhoz köti, annál közelebb jut a megváltáshoz, az óhajtott célhoz, a *Nirvánához*, az örökkévaló helyhez, ahol az, aki oda eljutott, nem tud többé semmiféle szenvedésről. A Nirvána a szenvedések megszűnését, a föltétlen nyugalom állapotát jelenti.

Az istenek létezéséről szóló tanít, a Védákban foglalt kinyilatkoztatást s ezzel együtt a brahmán-vallás egész mesterkéltszövevényét Buddha teljesen elvetette. A pokol büntetéseit, amelyeket a régi vallás oly izzó színekkel fest le, Buddha ostobaságnak jelentette ki, valamint a túlzott vezeklést és a sok ezer előírt apróságot is, amelynek megszegését ezerféleképpen büntették. Szóval Buddha fellépése Indiában Krisztus előtt néhány száz évvel nagy vallási reformáció kezdetét jelentette.

Minthogy minden, ami van, csupa baj, Buddha azt tanítja, hogy a bölcs tőle telhetően kerüljön minden érintkezést a világgal. Fékezze meg vágyait és ösztöneit, fojtsa el a vér szenvedélyeit s ne legyen rabja a világ semmitörő örömeinek. Mértékletesség, egyszerűség, a vétkektől való tartózkodás, tisztaság oly főerények, amelyek a célhoz közelebb visznek. Minden szeretetlen, önző és rideg cselekedet szaporítja a világ bajait. Kerülni kell tehát az ilyesmit, türelmes szeretettel kell elviselni mások gonoszságát s jó cselekedetekkel kell csökkenteni az emberiség nagy nyomorúságát. Betegeket kell ápolni, árnyas

Buddha szobra.

A nagy vallásalapító 44 évi tanítás után halt meg. Vallásának három alapelve van: tisztaság, türelem és könyörületeség. Híveinek rajongása később istenné magasztosította Buddhát.

fákat ültetni, kutakat ásni. Különösen szeliden kell bánni az állatokkal és semmiféle élőlényt nem szabad megölni, mert Buddha tanítása csökkeneni akarja a fájdalmakat és szenvedéseket, nem pedig szaporítani.

Buddha erkölestánának tehát három alapelve van: *tisztaság,*

türelem és könyörületesség. Ha valaki gondolatban vagy cselekedettel vétkezett, akkor nyilvánosan vallomást kell tennie bűnéről hívőtársai vagy közülük a legszentebbek előtt és bűnét nem hiábavaló vezeklő gyakorlatokkal, hanem *bűnbánattal* és *javulással* kell jóvátennie.

A nép gyorsan felkarolta Buddha tanait, de azért a régi szokásoktól nem tudott épp oly gyorsan megszabadulni s továbbra is tisztelte istenségeit. Buddha ezt elnézte, mert ez a szertartáskodás nem ártott az ő általa megszabott köteleességek teljesítésének. Buddha ugyanis nem volt fanatikus, hanem szelidlelkű, böles ember volt, aki szenvedő felebarátainak a javát akarta elsősorban. Véres áldozatokat azonban nem engedett meg, csak virág és gyümölcsáldozatot.

Miután negyvennégy esztendeig járt tanítva Indiában a brahminok gyűlölködő üldöztetésének kitéve, Krisztus előtt 480-ban meghalt Kuzinarában, tanítványai körében.

„Küzdjetek szakadatlanul!”

— ezek voltak utolsó szavai. Királyi pompával égették el testét Kuzinara kapuja előtt.

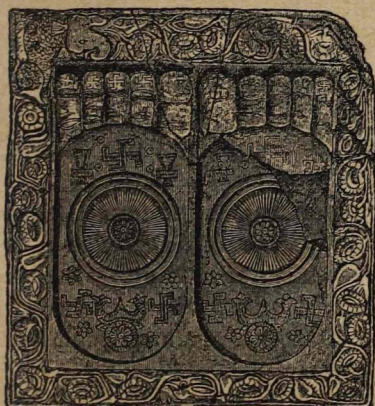
Híveinek rajongása istenné magasztosította Buddhát, aki bölcseségével és csodatévő erejével legyőzte az összes brahmán isteneket.

Buddha imádása.

Az adszuntai templom egyik oszlopát díszítő festmény.

Minden templomban elhelyezték a képmását és valósággal harcoltak a testéből való ereklyékért, amelyeknek csodatévő hatást tulajdonítottak. Hamvait — állítólag 84.000 részletben — széthordták egész Indiában. Hogy mennyire tisztelték ezeket az ereklyéket, kitészik abból is, hogy Buddha egy fogáért, amely valószínűleg sohasem volt Buddha szájában,

Buddha két talpának a mása.

Az amravati templomban lévő dombormű.

évekig tartó véres háború volt Cejlonban. Istenítéséről az indiai templomokban elhelyezett ezer és ezer hatalmas szobormű és szentkép tanuskodik.

Buddha tanítása gyorsan elterjedt s csakhamar ezt vallotta Elő-India és Cejlon lakosságának túlnyomó része. Különösen a dravida népesség csatlakozott az új tanhoz.

Magadha. A perzsák és Nagy Sándor Indiában.

A hindu államok közül leghatalmasabb *Magadha* volt, délre a Gangesztől. Százharminc király uralkodott már Magadhában míg végül Krisztus előtt 665-ben a *Szaisznaga*-dinasztia következett. A dinasztia harmadik uralkodója *Bimbizára* lett. Ennek az uralkodása alatt történt, hogy Buddha megjelent Magadhában is, hogy tanait hirdesse. A király sok ezer alattvalójával együtt híve lett Buddhának s a mester engedélyével a bhiksuknak ajándékozta királyi parkját.

A következő uralkodók közül a legnevezetesebb *Kalaszoka* volt, aki új fővárost épített birodalmának: *Pataliputrát*, ott, ahol a Szona beleszakad a Gangeszba. Ez a város volt India legnagyobb és leghíresebb városa. Öt mérföld volt a kerülete, téglalap volt az alakja s falát, amelynek 64 kapuja és 570 tornya volt, 20 méter széles és 20 méter mély vízárók védelmezte.

A hatalmas Kalaszoka utolsó fiát, *Pindszamakát* egy *Nanda* nevű lázadó megfosztotta a tróntól. Nanda utódai körülbelül száz évig uralkodtak. Az utolsó Nanda-ivadékot, *Daszaziddhikát* egy *Indradatta* nevű, szép arcú borbély gyilkolta meg, aki szeretője volt a király feleségének, Szunandának. A borbély fia, *Dhanunanda* India Krözusa volt és 25 éven át uralkodott.

A sok trónviszály nem gyöngítette meg Magadha hatalmát, úgyhogy sem a perzsa királyok, sem Nagy Sándor nem merték a hatalmas államot megtámadni, hanem beérték azzal, hogy az Indus völgyében lakó népeket igázták le. A kelet felé is terjeszkedő perzsa királyok több kis államot meghódítottak és a hindu szatrapia évi 360 talentum adót fizetett a perzsa birodalomnak.

Az apró hindu államok folytonosan vetélkedtek és viszálykodtak egymással, de a világhódító *Nagy Sándor*, mikor Kr. e. 327-ben Indiába nyomult, heves ellenállásra talált. A kisebb rádzsák azonban sorban meghódítottak előtte. Csak Pórosz, a pauravák királya nem akart hódolni, aki háromszáz városnak volt az ura.

Nagy Sándor felszólította őt, hogy jöjjön eleje országa határára. A király el is jött, csak hogy nem azért, hogy hódoljon, hanem nagy sereggel, harci szekerekkel, lovasokkal és kétszerannyi gyalogsággal, mint Nagy Sándoré volt. De a hinduk bátorsága és túlnyomó ereje nem bírt a macedónok fejlettebb haditudományával. Vitaszta közelében *Pórosz* király csatát veszített, sőt ő maga is foglyul esett. Nagy Sándor, akinek megtetszett a királyi hindu, visszahelyezte őt birodalmába, sőt azt annyira meg is növelte, hogy hét néptörzs és több ezer város, meg falu tartozott hozzája.

A Vitaszta és Iravati mellett élő népekkel vívott harcokban egy ízben majdnem életét veszítette Nagy Sándor. Megverte a malavákat, akik egy erősített városba menekültek az Iravati partján. Megostromolta a várost s ő maga kapaszkodott fel elsőnek a falra. Háta mögött eltört az ostromlólétra és Nagy Sándor pajzshordozójával egyedül maradt a falon az ellenség nyilzáporában. Merészen leugrott a falról a vár belsejébe s néhány utána merészkedő katonájával addig tartotta magát,

amíg a macedónok benyomultak a városba és szorongatott uralkodójukat megszabadították.

A macedón világalomnak hamarosan ütött a végórája s Nagy Sándor uralmának minden külső jele eltűnt Indiából.

Nagy Sándor egész indiai hadjáratáról azonban az ind történetírás nem emlékszik meg.

Szandrakottosz és Aszoka.

Indiát a hős *Szandrakottosz* szabadította meg a macedón uralomtól. Szandrakottosz eredetileg Dhanananda magadhái király szolgálatában volt, de a király, akit egy ízben megsértett, halálra ítélte őt. Szandrakottosz az ítélet végrehajtása elől megszökött és szülőföldjén, az Indus mentén nagy sereget gyűjtött. Népét megszabadította az idegen uralomtól s ő maga lett népe uralkodójává körülbelül 317-ben Krisztus előtt.

Csakhamar elhatározta, hogy bosszút áll Dhananandán. El is foglalta egész Magadhát fővárosával együtt. Dhanananda király elesett a háborúban. Szandrakottosz ezzel a hódítással nem érte be. Elfoglalta az egész Gangesz mellékét is és leghatalmasabb királya lett az egész nagy Indiának s megvédte birodalmát *Szeleukosz* ellen is, aki vissza akarta állítani Nagy Sándor indiai hatalmát. Amikor meghalt, fia lett az utóda, majd unokája, *Aszoka* került a trónra, aki ennek a kornak egyik legnevezetesebb alakja volt.

Alig volt húszesztendő, mikor atyja meghalt. Halála hírére hazasietett abból a tartományból, amelynek helytartója volt. Összes mostoha-testvérét megölette, csak egy édestestvérét hagyta meg életben s így jutott hozzá a koronához. Három álló esztendeig a brahminokat halmozta el kegyeivel és roppant kegyetlenül uralkodott. Ekkor azonban egyik meggyilkolt fivérének a fia megtérítette őt a buddhizmus számára.

A monda szerint ennek a megtérésnek egy csoda volt az előzménye. Egy Szamudrá nevű buddhista kereskedőt Aszoka parancsára forró zsírba és forró vízbe dobtak anélkül, hogy Szamudra fájdalmat érzett volna. Sőt az történt, hogy az üst alatt kialudt a tűz és sehogy sem lehetett újra meggyújtani. Ez a csoda volt az, amelynek segítségével Szamudra megtérítette Aszokát, aki a bhiksuk számára fővárosában nagy kolostort építtetett és megparancsolta helytartóinak is, hogy minden városban építsenek vihárákat (kolostorokat). Ő volt az, aki Buddha ereklyéit 84.000 darabra osztatta s drága edényekbe foglaltan szétküldte biro-

dalma városaiba és falvaiba. Minden egyes creklye fölé egy kupolás tornyot emeltetett, úgynevezett topét. A birodalomban Aszoka király nevében mindenütt kihirdették Buddha törvényét. A király gyermekeivel és egész rokonságával együtt tagja lett a bhiksuk (koldusok) rendjének.

Ezek a bhiksuk eleinte erdőkben, odvas fákbán, barlangokban, bozótokban laktak a szabad ég alatt. Kora hajnalban, miután elvégezték a kötelező mosakodásokat és az ájtatos gyakorlatokat, elindultak lesütött szemmel, kimért léptekkel és méltóságos tartással a falvakba, hogy alamizsnát gyűjtsenek.

Később aztán az emberi lakóhelyek közelében telepedtek le s az esős időszakban földel alá vonultak, házakba és kunyhókba. Csakhamar akadtak jámbor, vagyonos hívők, akik a kolduló szerzeteseknek földet és rendházakat, úgynevezett *vihárákat* ajándékoztak, hogy ott élhessenek csendes szemlélődésben. Így keletkeztek a buddhista kolostorok, amelyek körül később templomok és pagodák épültek, hatalmas oszlopcsarnokos építmények, amelyeknek romjai ma is sok helyütt megvannak még egész Indiában.

Aszoka király emlékét számos emlékkőnek a felirata őrzi mindmáig egykori birodalma legtávolabbi részeiben is. A felírások közül a leghíresebb az, amely Aszoka tizennégy vallási rendeletét tartalmazza. Sima sziklalapokra és kőoszlopokra vésette a király ökölnyi betűkkel ezt a rendeletet birodalma számos helyén, hogy mindenkinek a szeme előtt legyenek örök időkre.

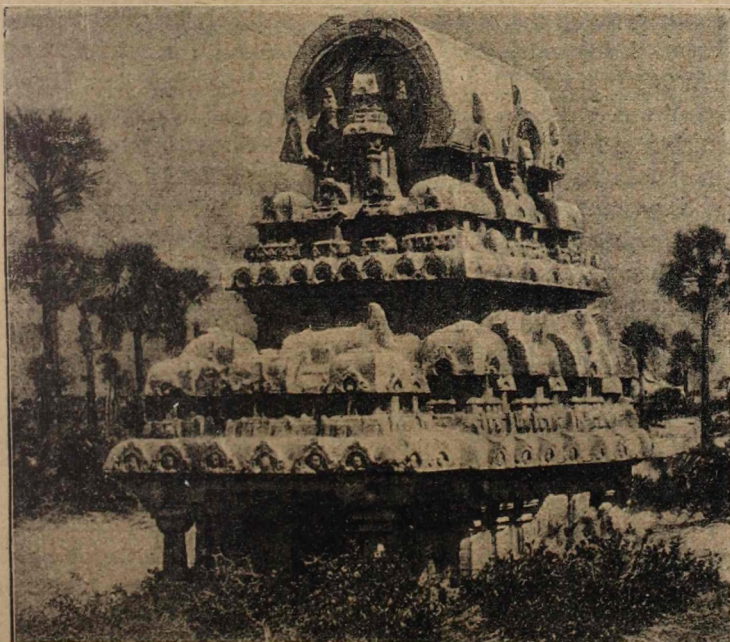
Az egyik rendelettel *vallásszabadságot* biztosított a nagy király birodalmában mindenkinek. Ez a rendelet így hangzik: „Mindenkinek tisztelje saját hitét és ne szidja másnak a hitét. Ha minden ember tisztelettel van egymás törvényei iránt, akkor minden hitvallás hívője böles lehet és erényes, ami boldogságot ad. A különböző tanok hívői ismételjék: az istenek kedvelte király nem törődik annyira az alamizsnával és a tiszteletadással, mint azzal, ami a jó hírnév és minden vallás előmozdítására szolgál.”

A magadhai királyságban annyi kolostort építtetett Aszoka, hogy a kolostorok országának nevezték Magadhát. A király megtérése a buddhizmusra nagyon enyhítette a brahminok kényuralmát. A halálbüntetést eltörölte Aszoka és elrendelte, hogy „a halálra ítélték halálukig a túlvilágra vonatkozó adományokat tegyenek és bőjtöljenek.” Buddha szellemében tett intézkedéseket egész birodalmában. Tanítókat, törvénybírákat nevezett ki mindenfelé s minden öt évben gyűléseket hivatott össze, amelyeken az erkölcs főbb parancsait fejtegették.

Aszoka dinasztiája csak száz esztendeig uralkodott még. Utána a Szanga s ezután az Andhra-dinasztia következett. Nemsokára hanyatlásnak indul Indiában a buddhizmus. A brahminok eszes engedékenysége folytán a buddhizmus Indiában háttérbe kezdett szorulni s újra hatalomhoz jutott a régi brahmánizmus.

Buddha tanainak fejlődése.

Buddha halála után tanítványai összegyűltek, hogy írásba foglalják Buddha főtételeit. Ezen az első buddhista zsinaton írták össze Buddha tantételeit és parancsait, a szutrákat.

A mahavelli-porei buddhista templom.

Ez a szeszélyes formájú épület egyetlen, hatalmas sziklából van kifaragva.

A buddhista kolostorokban, amelyeknek a szerzetesei letették a tisztaság, engedelmesség és szegénység fogadalmát, csakhamar rendetlenségek támadtak, amelyek nem fértek össze Buddha parancsaival. Külö-

nösen egy vaizsalai kolostor tagjai ellen hangzott el sok panasz, hogy bujálkodó és iszákos életet folytatnak. Minthogy hiába volt minden intelem, 433-ban összehívták a buddhisták egy *második nagy zsinatot* *Vaiszaliba*, ahol reformálták a fegyelmi szabályokat és nagy sereg eretneket, állítólag tízezret kiközösítettek.

Ezen a zsinaton megállapították egyrészt a kolostorlakók rangsorát, másrészt a különböző fokokat, amelyek a tökéletességhez vezetnek.

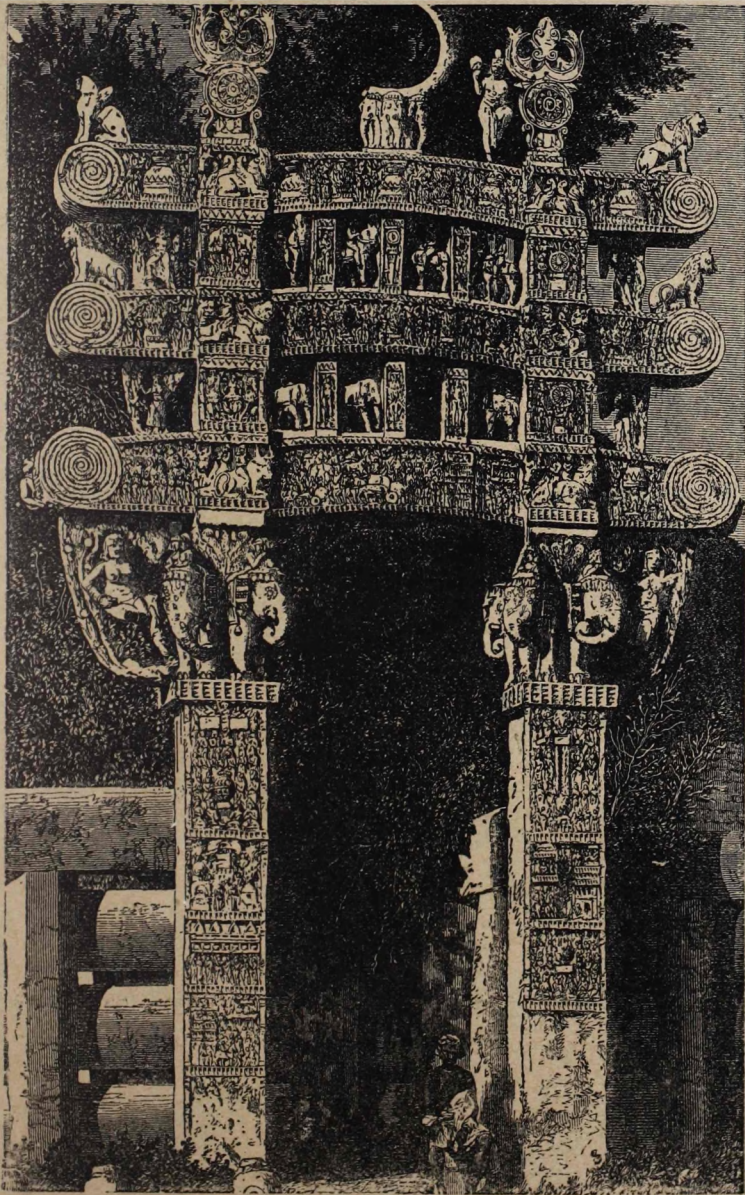
A legalacsonyabb fokot a Nirvána felé vezető úton a *szrolaapana* érte el. Ez nem születhetik többé újra, mint gonosz szellem vagy mint állat s mindössze csak nyolcszor kell újjászületnie. A második fokot elérte a *sakridagamin*, akinek csak egyszer kell még újjászületnie. Az *anagamin* örökre búcsút mondott a földnek és csak magasabb régiókban születhetik újra. A csúsponton az *arhat* áll, oly magaslaton, amelyet az istenek is irigyelnek, mert elérte a legfőbb célt: megérkezett a *Nirvánába* és természetfölötti ereje van. Meghalhat, amikor akar, hogy soha többé újra ne szülessen. Az *arhat* „mentes a tudatlanságtól, mentes az *eredendő bűntől*, vagyis a léthez való ragaszkodástól. Mentés a testi létezés korlátoltsága alól, nem kötik őt a létezés föltételei sem. Ereje van arra, hogy csodákat műveljen, képessége van rá, hogy egy pillantással áttekinthesse az összes lényeket és világokat, meghallja az összes világokban hangzó hangokat és szavakat. Ismer minden teremtményt és emlékszik a régebbi lakásokra, vagyis minden múlt létezéseire.”

A tévelygés és a visszaélés korán elharapóztak a buddhisták között, ami aztán szakadásokat idézett elő. Aszoka király, hogy a tévelygéseket megvizsgálta és megállapítsa a hitvallást, Kr. e. 247-ben összehívta a *harmadik nagy buddhista zsinatot* Palibothrába. Ezt a zsinatot a főváros nagy kolostoráról *aszokaramai zsinatnak* nevezik. A zsinat elnöke maga Aszoka király volt.

Ez a zsinat újabb hitszakadásokat hozott létre a buddhista egyházban. A második zsinaton kiközösítettek tábora külön felekezetté alakult s enyhébb fegyelmi szabályaik folytán nagyon sok volt a hívük. Idők folytán még két eretnekfelekezet támadt.

Aszoka bölcs uralma alatt azonban nem üldözték az eretnekeket, mert ez a hatalmas uralkodó a vallás teljes szabadságát hirdette.

Buddha vallása nem egy meghatározott népek vagy osztálynak a vallása volt, mert Buddha minden embert egyenlőnek ismert el. Hogy a világ minden népei részesülhessenek Buddha tanításának a jótéteményeiben, az aszokaramai zsinat elhatározta, hogy apostolokat küld

A szankhii buddhista templom kapuja.
Minden bizarrsága mellett is a hindu építézet egyik remeke.

ki az idegen népekhez. A szomszédos országok uralkodói támogatták az új vallás elterjedését és a *buddha-vallásnak Kazmír és Cejlon lett a főszékhelye és az is maradt mindmáig.*

A monda szerint Aszoka a cejloni királynak elküldte Buddha jobb vállsontját és alamizsnás fazekát, továbbá küldött neki a szent fügefáról egy ágat. Mert ahova átültették a Buddha vallást, ott mindenütt elültették a bodhit, az *ismeret fáját* is. Később Cejlonba került Buddha vizesböggréje és százötven év múlva bal szemfoga is, amelyért évekig folyt a háború s amely ma is a legszentebb buddhista ereklye Cejlonban.

Kazmírból áterjedt a buddhizmus *Nepálba és Tíbelbe, továbbá Kinába és Japánba.* Cejlonból pedig *Hátsó-Indiába.* Előmozdították a buddhizmus terjedését a keleti népek fantáziájához mért szertartások, amelyek, bárha a régebbi buddhizmusban nem voltak meg, az idők során lassan kifejlődtek. Az istentisztelet középpontja Buddha, akinek ereklyéi fölé templomokat építettek s akinek szobrait tisztelték. Buddha a dharmával (törvény) és a szanghával (közösség) egy szentháromsággá olvadt össze. Buddha apostolait és utódait is nagy tiszteletben részesítették. Véres áldozatokat nem ismert a buddhizmus; de voltak virágfüzérékkel és szobrokkal ékesített oltárai, amelyeken tömjénáldozatot mutattak be zenekíséret mellett.

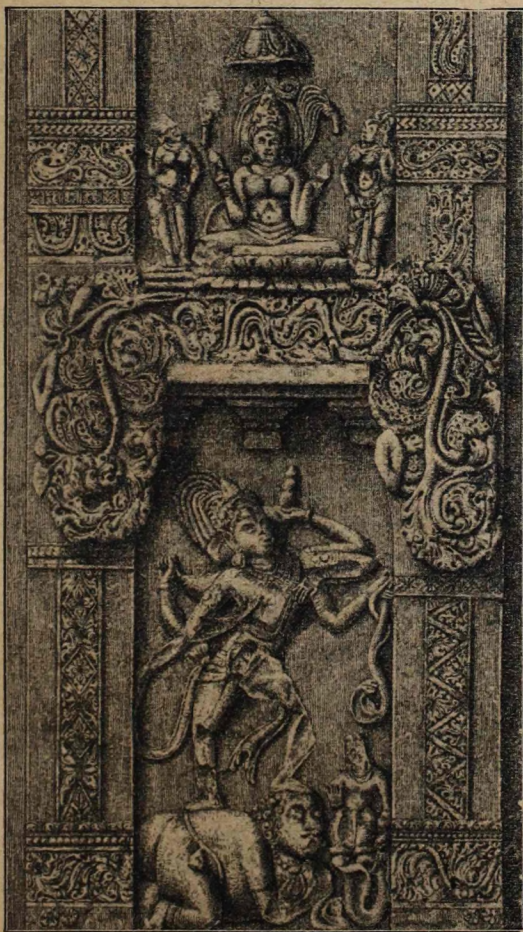
Aszoka állandó összeköttetésben volt több európai és észak-ázsiai uralkodóval és a hagyományok hangsúlyozzák, hogy ezek az uralkodók nem gördítettek semmi akadályt Buddha tanainak hirdetése és elterjesztése elé. Így történt azután, hogy a buddhizmus istentiszteleti szertartásaiból sok minden áterjedt a nyugati országokba is. Legalább sok a hasonlatosság az istentisztelet buddhista és keresztény szertartásai között. Ilyen hasonlóság például: a szerzetesi fogadalmak, a tonzura, a harang és az olvasó használása, ereklyék tisztelete, szentképek, körmenetek, tömjénezés, litániák, böjtök, szenteltvíz.

Az újabb brahmánizmus.

Otthon Indiában azonban később megint diadalmaskodott a brahmánizmus. Mert az árja népek férfias szelleme nem nyugodhatott bele abba tartósan, hogy az ember főcélja az, hogy mondjon le a világról és a tevékeny életről. Életerős népnek életerős istenségre és életerős-derűs világfelfogásra van szüksége. Ennek jobban megfelelt a brahmá;

nizmus, mint Buddha vallása. Ellenben a gondolkozásra renyhe nomádoknak, általában a mongol fajnak megfelelt a buddhizmus, amely azt hirdeti, hogy a világ dolgaival szemben közönyösek legyünk és szeressük felebarátainkat. Kelet-Ázsia népei, amelyek kezdetől fogva hajlottak az engedelmességre és a hódolásra, sokáig tartós vigaszt leltek Buddha tanításában.

Buddha tanítása eredeti alakjában nem ismert sem istentiszteletet, sem szertartást, hanem csak erkölcsi szabályok megtartását, erényes gyakorlatokat kívánt. A brahmánizmus, amely tudatában volt annak, hogyha uralkodni akar, ellentétességét a Buddha vallással szemben ki kell éleznie, a Kr. e. negyedik és harmadik században *lényegesen átalakult*. Hogy közeledjék a hindu nép hagyományos képzelődési módjához, a megfoghatatlanul felséges brahmát kézzelfogható istenalakokban testesítette meg. Ő lett a világ teremtője, *Bráhma*, a világ fentartója, *Visnu*, aki számtalanszor testet öltve leszáll az emberiséghez és ő lett világmegbolygató, de egyben az életet megújító *Siva* is. Ez a

Siva islen.

A romboló, de egyben teremtő istent diadalmos helyzetben s több karral ábrázolja az ellorai templomnak ez a gazdag díszítésű domborműve.

Ő lett a világ teremtője, *Bráhma*, a világ fentartója, *Visnu*, aki számtalanszor testet öltve leszáll az emberiséghez és ő lett világmegbolygató, de egyben az életet megújító *Siva* is. Ez a

hármasság hármas egységbe olvadt össze, a *Trimurti*-ban. A Trimurtinak az volt a célja, hogy közvetítő kapocs legyen az ősi brahmán

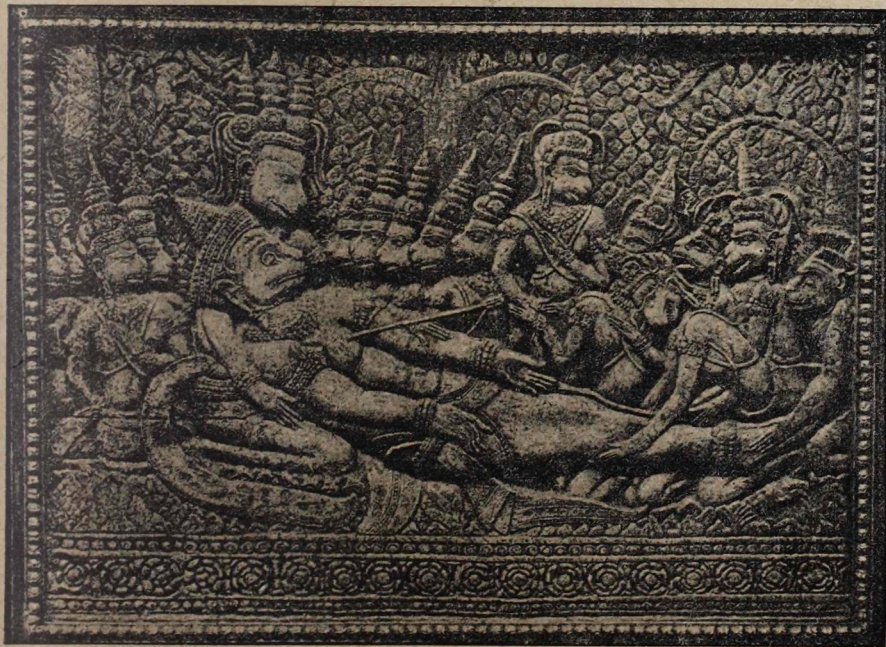
Kali istennő.

Síva isten rettegett felesége, a kolera istennője. A szingazari templomból való szobor.

egyistenség és a sokistenség között, amely után a nagy tömeg sóvárgott. Visnut és Sívát ugyanis régóta nagyon tisztelte már a nép. Visnu eredetileg vízi istenség volt, a föld termő ereje volt benne meg személyesítve, mely tavasszal az eső után fejt ki hatalmát. Visnut az igazi férfiasság mintaképeként ábrázolták. Síva ellenben dravida istenség volt, akit romboló és teremtő istennek tisztelték. Hogy az istenséget közelebb hozzák az emberhez, azt hirdették, hogy Visnu több ízben mint ember vagy állat leszállt a földre. Tíz ilyen megtestesülésről

tudtak. Tisztelték ezeken kívül a főistenek feleségeit is. *Szaraszvati*, Bráhma felesége minden szépművészet istennője volt. *Láksmi*, Visnu felesége, a szerelem és házasság, továbbá a termékenység istennője, *Kali*, Sívának a felesége a pusztító kolera istennője.

A buddhizmus felé az *elmélyedés* (joga) tanával próbálta meg a brahmánizmus a közeledést. Azt hirdette, hogy az ember az elmélyedés révén felolvadhat a világlélekbe. Aki elszántan átengedi magát az elmélyedésnek, az tartsa a magányosságban mozdulatlanul a nyakát és a testét. Csak az orrlyukain át szedje egyenletesen a lélekzetet, ne tekintsen körül, szemeit igazítsa orrának hegyé felé és mondja folyton az istenség nevét: Aum!

A nyíttal átlőtt Hanumán majomisten halála.

A hinduk nagy hősköteményéből, a Ramajánából való jelenet, amely Ráma hős szövetségeseinek, a szélisten fiának, Hanumánnak a halálát örökíti meg. Dombormű az angarvati templomban.

A brahmánizmus győzelmében benne rejlett a hinduság egész jövője. A buddhizmus nagy sikerét főleg a kasztrendszer megsemmisítésének köszönhetette. Mihelyt a reformált brahmánizmus kiszorította Indiából a buddhizmust, a brahminok megint teljes erejükkel rajta voltak, hogy felújtsák a kasztokat. Ezeken nyugodott az ő állami és társadalmi érvényesülésük. Így hát, bár egy kissé enyhébb formában, rárakták a nép nyakára megint a régi ígát, amely a brahmánizmus val-

lasi teteleiből kovácsoltan mindennél jobban megbénította a nép ellenálló erejét az idegen hódítókkal szemben és megakadályozta, hogy Indiában cröteljes állami élet fejlődjék ki.

A hinduk hadi dolgairól az indiai hőskötemények és a görögök adnak hírt. Az indiai harcos főfegyvere az íj volt. Nádból készült és ember nagyságú volt. A nyílveendő két méter hosszú és átfúrta a pajzsot és páncélt is. Más fegyverük a dárda és a két méter hosszú kard. A pajzsuk cserzett ökörbőből készült. Nem volt széles, de szintén ember nagyságú. A lovasságnak nem volt nyerge, a pajzsa kisebb volt, mint a gyalogságé és két dárdája volt minden lovasnak. Nagy volt a szerepe a hadi szekérnek. Menetelés közben ökrök húzták a hadi szekereket, mert a lovakat kimélni akarták. Minden szekéren hárman voltak: a kcc is és két harcos.

A legrégebb időben nem használtak még elefántokat. Először a perzsák elleni harcokban említik az elefántokat, amelyeknek csak Kr. e. 400 körül lett általánossá a használata. Később már az elefántok száma szerint becsülték meg a hadsereg erejét, körülbelül úgy, mint manapság az ágyúk és tankok száma szerint.

Ósi törvénykönyvükben voltak utasítások a hadviselés számára is, mégpedig nagyon értelmesek és emberségesek. Így például mérgezett nyíllal vagy gyújtónyíllal nem volt szabad harcolni. Aki szekéren vagy lovon ült, annak nem volt szabad gyalogos katonát megtámadnia. Azt az ellenfelet, aki már harcban állt valakivel, megsebesült vagy a fegyverét elvesztette, nem volt szabad megtámadni. Aki összetett kézzel könyörgött az életéért vagy súlyos sebesült volt, azt nem volt szabad megölni. Ki nélni kellett a földműveleteket és a szántóföldeket is. A görögök csodálkozva említik, hogy a földművelők nyugodtan végezhettek a dolgukat, mialatt a közelben hatalmas hadseregek harcoltak egymással.

A népszokásokról kell még egyet-mást elmondanunk, mielőtt befejezzük Indiának e korbéli történetét. A középsztály, a kereskedők és iparosok kasztja, kényelmes életet folytatott, de mértékletes volt az élvezeteiben. Többnyire rizsből és más növényi eledelből éltek, csak a hegylakók táplálkoztak a vadászsákmányból. A síkföldi hinduk nem ittak bort, csak áldozás közben s ez a bor sem szőlőből készült, hanem rizsből, mint mai napig az arak. A gazdagok lakomáin minden vendég elé külön asztalt állítottak aranycsészével, amelyben először mindig a rizst találta fel.

A jómódúak sohasem mentek el hazulról szolga nélkül, aki a nap-

ernyőt és a légyescapót vitte. Szerették a táncot és az éneket, sokat törődtek a test ápolásával és a ruházkodással. Illatos kenőcsökkel gyakran bedörzsöltették a testüket. Ha a király bírói széket ült, nem ritkán négy ember is dörzsölte a testét. A hajukat befonták és perzsa módra mitrával takarták le. Legjobban szerették a hinduk a szép fehér ruhát. A comb közepéig erő gypajuínget viseltek s fölötte a jobb vállon kapcsolódó köpönyeget. Vászoninget és virághímzésű tarka ruhát is sokan viseltek. Fehér bőrből volt a cipőjük. Jól ápolt, hosszú szakállukat fehérre, zöldre, sötétkékre vagy bíborpirosra festették. Szerették a drága ékszer s a gazdagok arany vagy elefántesont fülönfüggőt viseltek, drágakövel kirakott övet s más effélet.

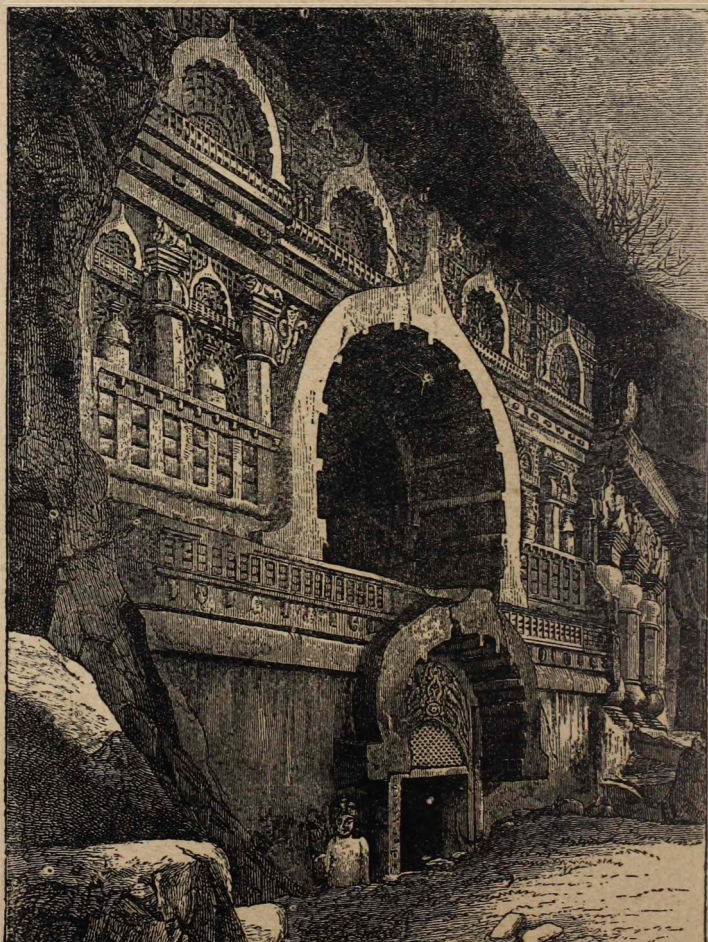
A nők szintén cicomázták magukat. Lakkal vagy szantálfával festették a szemöldöküket, a kezüket és lábukat. Lábesatokat, drága nyakékeket viseltek és virágfüzérrel ékesítették magukat.

A vallási ünnepeknek fontos része volt a tánc. Ebből a szokásból alakult ki a nyilvános táncosnők osztálya, akik áldozások és körmenetek alkalmával a templomok előcsarnokaiban táncoltak. Európában bajadéroknak nevezik őket. Indiában a táncosnőknek, színészeknek és szemfényvesztőknek *nata* a nevük. A táncot *nataká*-nak nevezik.

Végül az *özvegyek máglyahaláláról* akarunk még egyet-mást elmondani. A brahminok törvénykönyve nem teszi az özvegy kötelességévé, hogy férje holttestével együtt megégettesse magát, bárha már a régi időben is szokás volt ez hébe-korba önkéntes elhatározásból. Mikor a görögök bevonultak Indiába, akkor sem volt törvény ez a szokás, de gyakorivá vált annak a brahmán tantételnek a következtében, hogy csak az az özvegy juthat be a jobb világba, aki elégetti magát a férjével. Ez a szokás megmaradt a legújabb időkig. A tűzhalál ilyenformán történik. Miután a halott özvegye megfürdött, kenetekkel bekente és szantálfával befestette magát s felrakta az ékszereit, különösen a drágaköveit, kezében vajjal és a szent füvekkel imát rebeg az istenekhez arról, hogy az ő élete semmi, ura és parancsolója mindene neki. Azután körüljárja a máglyát, odaadja a brahminoknak a drágaköveit, vigasztalja a rokonokat és köszönti a barátokat. Majd az előírt imának hangos elmondása után felmegy a máglyára, amelyet fiának és legközelebbi rokonának kell meggyújtani. Aztán átöleli férje holttestét és átengedi magát a lángoknak így kiáltva: Sztatja, Sztatja, Sztatja!

Az indiai művészet.

A művészetek közül Indiában is éppúgy, mint Egyiptomban, az építészet fejlődött ki legjobban. Óriási utat tett meg az építészet, amíg az indiai lakás legősibb formájától eljutott a templomépitményekhez.

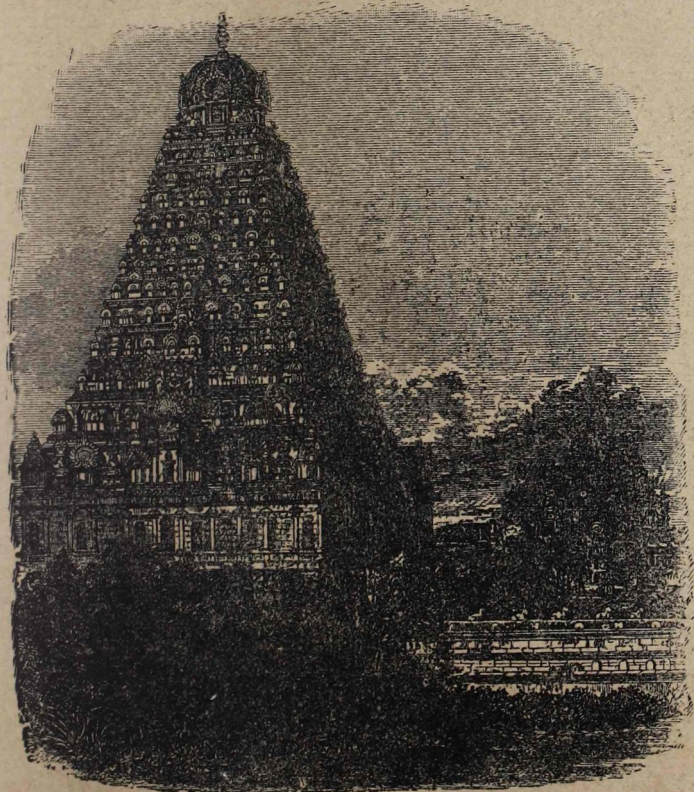

Az ellorai sziklatemplom egyik bejárata.

A barlangtemplom egymás fölött húzódó folyosókból áll, amelyek tele vannak különös szobrokkal, oszlopokkal.

Egész India tele van óriási építményekkel, amelyek a történelem legkülönbözőbb korából erednek s pompára és méretekre vetekednek az egyiptomi építkezésekkel.

Mint mindenütt, Indiában is a vallás szabta meg az építészet

A tanjorei nagy pagoda.

Ez a nagyszerű buddhista templom 70 méter magas és 15 emeletes. A külseje is túlságosan el van halmozva díszítéssel.

fejlődésének irányát és jellegét. A templomok mindenütt a nép hitvallásának megkövesedett kifejezései. Mások voltak tehát természetesen a brahmánok és a buddhisták templomai is, amint más volt a vallásuk.

A brahmánok templomai többnyire a föld alatt voltak. Sziklából vágott, megnagyobbított barlangok és üregek ezek, amelyekben eredetileg a monda szerint jámbor brahminok vezekeltek. Ezeket a szikla-

templomokat főleg Kelet-India nyugati partmellékén találjuk, különösen a *Szalzette* és az *Elefanta* szigeteken. Az elefantai barlangtemplom esupa sziklába vágott, földalatti csarnokból áll. A főbarlang 42 méter széles, ugyanolyan hosszú és mennyezetét 26 oszlop emeli. A háttérben az indiai hármas istenségnek óriási szobra van. A falakat is szoborművek díszítik. E szoborművekből megállapítható, hogy a csarnokban főként a romboló Sívát tisztelték.

India belsejében a legnevezetesebb effajta építmény az *ellorai* csodás sziklatemplom, amely azonban földfeletti.

Egy kemény, vörös gránitból álló egész hegyet, a *Devagiri* istenhegyet vájták itt ki templomokká, lakásokká, folyosókká, amelyek emeletesen vannak egymás fölött. Ennek az istenhegynek számos templomsorozatja között legnagyobb a *Kailáza* (az üdvözültek székhelye). E sziklatemplomok bejárásai előtt tornácos pitvarok, folyosók és mosakodásra szánt víztartók vannak. A belső helyiségek ablaktalanok és ennél fogva sötétek. De azért a lapos falak és mennyezetek mindig tele vannak fantasztikus szoborművekkel, szabálytalan tömegű oszlopokkal, elefántokkal és más állatokkal.

Az ellorai sziklatemplomok hosszúsága jó félórányi. Határozott építészeti stílust hiába keresnénk bennük. Fantasztikusak, bonyolultak, kalandosak a brahmánok építkezései is éppúgy, mint az istenségeik. Hogy hány esztendeig dolgozhattak az ellorai óriási épületeken, az kiszámíthatatlan. Ahol nincsenek feliratok Indiában, ott sohasem lehet még évszázadra terjedő pontossággal sem megállapítani a műalkotások keletkezésének az idejét.

Az építészet és a szobrászat hatalmas lendületet kapott a *buddhizmustól*. A buddhisták Buddha ereklyéi és az apostolok ereklyéi fölé építettek eredetileg sírdombokat, amelyek idővel teraszosan emelkedő, védőfedeles *kupolaépítményekké* fejlődtek ki. Ezeket *topéknak*, ereklyekamráknak nevezték. A legrégebb buddhista építkezések azok a topék, amelyeket Aszoka király építtetett Buddha ereklyéi fölé s amelyek közül némelyek a feliratokkal együtt máig megmaradtak. A buddhizmus hozta létre Indiában mindenfelé a legnagyobbyszerű templomokat és kolostorokat.

Az igazi, tiszta buddhista épületek lényegesen különböznek a brahmánok építményeitől: mindig *szabadon* állnak és kívülről díszesebbek, mint belülről.

Mint ahogy a reformáció korában megesezt igen gyakran, hogy katolikus templomokat átalakítottak az új istentisztelet számára, úgy

történt Indiában is nem egyszer Buddha hitújításának az idejében. Van-
nak ennél fogva *buddhista sziklatemplomok* is, amelyek eredetileg a brahmá-
nok templomai voltak. Persze a célnak megfelelően át vannak alakítva.

Ganéza, az okosság és tudomány istene a brahmán vallásban.
Az elefántfejű isten óriási szobrát emberi koponyák faragványai díszítik.

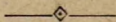
Később a budhisták pirámis alakú, magas templomokat is
emeltek. *Bhagpati* volt a nevük s ebből eredt az európai *pagoda* szó.
A négyszögletes építményen emelkedő toronyszerű épületek ezek

számos, egyre keskenyedő emelettel, amelyek kívülről tele vannak kaeskaringós díszítményekkel, párkányokkal, fülkéekkel és szobrokkal. Híres köztük a *tanjorei* nagy pagoda, amelynek tizenöt emelete van és hetven méter magas. Később utánozták ezeket a pagodákat a brahmánok is. A *mahavelliporei* monolit-templom Madrasz mellett egyetlen hatalmas kősziklából van kifaragva.

Az indiai építkezésekben is megnyilatkozik a népjellem alapvonása : az érzelem nagy lágysága és a fantázia eleven tüze. A képzelet féktelensége nem igen tűri a harmónikus alkotáshoz szükséges nyugalmat. Formát formára halmoz s csaknem kaotikus zürzavarral fejeződik be. Tipikus példája ennek a híres szankhii tope, amelynek északi kapuja minden bizarrsága mellett is a hindu építészet egyik remeke.

Az indiai építészet virágzása a buddhizmus és brahmánizmus vetélkedésének az idejére esik, amikor a két vallás nem győzött egymással e téren is versenyezni. Tetőpontját a Kr. e. első században éri el.

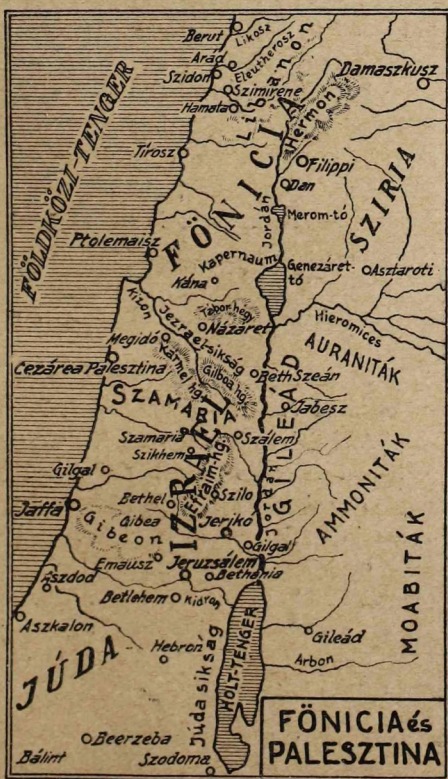
A *szoborművek* szintén különösek s a legszemléltetőbb kifejezői a hindu képzelet féktelenségének, korlátlan csapongásának. Az emberi alak ábrázolása mellékes. A gondolat kifejezése a fő, tekintet nélkül a reális igazságra. Ennélfogva isteneiket nagyságuknak megfelelően óriási méretűeknek csinálják. Erejüket úgy ábrázolják, hogy megsokszorozzák a karjaikat. Okosságukat úgy, hogy többfejűeknek képzelik el őket. A rajz helyes, de a mi fogalmaink szerint való szépséget hiába keresnénk bennük. A szobrok és domborművek formái lágyságuk oly óriási szobroknál, aminők az elefantaiaiak, szinte kellemetlen hatást kelt már. Az istenszobrok tele vannak dísszel és gyakoriak az állati és emberi formák (különösen emberi testek és állatfejek) fantasztikus összekapcsolásai.

A föníciaiak.

Az ókori kultúrának két középpontja Egyiptom és Mezopotámia volt. A két ország között a közvetítő szerep helyzeténél fogva Szíriának jutott. Szíriának kellett a két nagy ország szellemi eredményeit az egész világon elterjeszteni. Szírián át vonultak a nagy kereskedelmi országutak s a kultúra a kereskedelem útjait követi.

A történelemnek ebben a korszakában a világ legvállalkozóbb kereskedő népe a föníciai volt. A szíriai hegyek és a Földközi-tenger közti keskeny partmelléken laktak. Eredetileg halászáttal foglalkoztak, de lassan olyan kereskedő és tengerjáró néppé fejlődtek, amely uralkodott az egész világon. Ők voltak ennek a korszaknak az angoljai, az iparcikkek gyártói és szállítói a szárazon, de legfőképpen a tengeren. Terjesztették és közvetítették a kultúrát is s e tekintetben ők voltak a korai ókor legfontosabb népe.

A nevük eredetére vonatkozólag sokféle hagyomány van. A görögök szerint ősatyjuk *Fönix* volt, Agenor egyik fia. Mások szerint a nevük *vörös népet* jelent, mert vörös volt a bőrük, vagy a bibor gyáraktól származott, amelyeket minden gyarmatukban alapítottak. Mind e magya-

rázat hamis. Az egyiptomiak *fenkhu*-nak hívták őket s ebből eredt a föníciai elnevezés. Másik nevük, amelyet a rómaiak használtak: *pőnick* vagy *punok*.

Herodotosz szerint a Vörös-tenger felől vándoroltak be, de erről szó sincs. Keletről jöttek be a partmellékre, valószínűleg más törzsek tolták őket előbbre. Az eredetileg nem-szemita nép, mikor Kánaánban megtelepedett, elfogadta az ottani nyelvet és vallásuk is kánaáni vallás. Már Kr. e. 1650 körül igen fejlett kultúrájuk volt. Mert mikor I. Totmesz Egyiptomból betört Szíriába, a föníciaiaknak már nagy és virágzó kereskedelmi városaik voltak. Nem álltak ellen Totmesznek, hanem nyugodtan vállalták az adófizetést, mert így olcsóbban szabadultak, mintha véres háborúba keverednek, ami kereskedelmüknek is nagyon ártott volna.

III. Totmesz idejében (Kr. e. 1590 körül) *Arád* és *Szmirna* lakói résztvettek a rutenek harcaiban az egyiptomi főhatóság ellen. Ezért keservesen meg is bűnhődtek, míg az Egyiptomhoz szító többi föníciai város megkapta azt a privilégiumot, hogy Egyiptom és a többi ország között közvetíthette a kereskedelmet.

A föníciai városok.

Fönícia tulajdonképpen nem volt ország, hanem kikötővárosok sorozatából állott.

A föníciai városok apró, független állami közösségek voltak. Eleinte a leghatalmasabb város *Gebal* volt, pár órányira a tengertől. De később az Adonisz folyóhoz közel, a tenger partján új várost építettek s ezt szintén Gebalnak nevezték. Az ősi Gebalt állítólag Il isten alapította.

Ugyanezzel dicsekedett *Berut* is, a Likosz folyó torkolatához közel. Ezekon kívül szerepelt még *Szimirene* és *Hamath*. De ezek az apró királyságok és városok az idők során szinte nyomtalanul elenyésztek.

Egyre hatalmasabb lett *Szidon*, egy kis hegyfok északi lejtőjén. Eredetileg halászfalu volt és sokáig jelentéktelen helység maradt az előbbiekhöz képest. De Szidonnak pompás kikötője volt. A várost folyótól öntözött síkság vette körül, amely csupa kert volt. Ezért nevezték Szidont a *virágos* Szidonnak. Szidon temetőjének közelében, a tengerparton kagylóhéjdombok vannak ma is, amelyek a biborgyártásból eredtek. A szidoni üveggyártás székhelye *Szaopta* volt, Szidontól délre.

Északon *Arád* és délen *Tirosz* volt Szidonnak két legfontosabb versenytársa.

Arád egy kis sziklaszigeten feküdt, az *Eleutherosz* torkolatával szemben. Ma is vannak még régi föníciai falmaradványok a parti sziklákon. A szigeten szűk volt a hely s a házak zsúfolva álltak egymás mellett és több emelet magasak voltak. Bár ez a fekvés sok tekintetben előnyökkel járt, volt egy nagy fogyatkozása is: a szigetnek nem volt ivóvize, csak amit víztartókban gyűjtöttek össze. Szükség idején azonban, amint beszélték, forrásvizet is tudtak szerezni, de nagy fáradtsággal. A tenger tükre alatt ugyanis, a sziget és a part között volt egy

Föníciai bánya.

A bányákban rabszolgákat dolgoztattak a föníciaiak kegyetlen munkahajcsárok felügyelete mellett. A bányák mindenütt állami üzemek voltak.

forrás. Búvárok szálltak a víz alá, nehéz ólomharangot borítottak a forrás fölé, a harangba bőrtömlő volt illesztve, amelyen keresztül magasba szökkent a forrás vize.

A híres *Tirosz* is voltaképp szigetváros. *Tiroszt* Szidon alapította vagy legalább is Szidon gyarmatosította később újjá. A város két részből állt. A kettős szigeten, ahol a vásártér volt, emelkedett a királyi vár, a templomok és az arzenál, míg az ó-város a szárazföldön volt. A szigetvárosnak csak víztartókban gyűjtött vize volt, vagy pedig clyan vize, amelyet bárkákon szállítottak a szárazföldről.

Szidon csak akkor vesztette el tekintélyét, mikor flottáját a filiszteusok flottája megverte és a várost magát is elfoglalta. Szidon gazdag kalmárait annyira megrémítette ez az eset, amely bármikor megismétlődhetett, hogy sokan kivándoroltak Tiroz szigetére s ott építettek maguknak pompásnál pompásabb házakat. Velük együtt átvándorolt a kereskedelem és a hatalom is Tirozba és Szidon évszázadokra háttérbe szorult.

A főníciaiak utazásai és gyarmatai.

A főníciaiak régi mondái szerint *Melkart*, Tiroz alapítója nagy flottát és hadsereget gyűjtött, hogy meghódítsa *Ibériát* (Spanyolországot). Utközben meghódította *Melkart* Afrika északi partmellékét, ahol meghonosította a földművelést és megalapította a mesés *Hekatompilosz* városát. Azután átkelt a tengerszoroson, amelyet a saját nevével nevezett el, *Ibériába*, amelyet meghódított s ahol *Gadez-t* alapította. Majd Gallián, Itálián, Szardinián és Szicilián keresztül visszatért *Ázsiába*.

Ezek a mondák későbbi keletűek, de azt bizonyítják, hogy a főníciaiak már igen régi időben elkalandoztak kereskedelmi és rabló utaikra a Földközi-tenger határáig és mindenütt ott találjuk még ma is nyomaikat. Gyarmatosításuk virágkora különösen a görög szigeteken, Itália déli részén és Szíria partjain Kr. e. 1600 és 1400 között lehetett.

Gebal lakói, akik az ősi időkben az elsők voltak a főníciaiak között, alapítottak már kereskedelmi állomásokat és telepeket a közeli *Ciprus* szigetén is.

Ez a 9600 négyzetkilométer nagyságú sziget, amelynek hossza 60 kilométer, szélessége 20 kilométer, északkelet felé hosszú földnyelvben végződik. Hegyek vonulnak rajta keresztül, amelyeknek legmagasabb csúcsa 2000 méter a tenger színe fölött s amelyeknek mélyében értékes ásványok vannak. Rézbányái híresek voltak. A réz, latinul *kuprum*, Ciprus szigetétől kapta a nevét. Ezüst és vas is sok volt a szigeten.

Ciprusban töméntelen maradványát találták meg a kutatók a főníciaiaknak. A déli parton Di Cesnola felfedezett egy kincstárat több földalatti teremmel, amelyben rengeteg értékű kincs volt. Valószínűleg háborús időben rejtették el oda. A kincseket a newyorki Metropolitan-múzeumban helyezték el. Ezüst, arany, bronz, drágakő, alabástrom és agyagmívű, drága, műipari tárgyak ezek, amelyeket a főníciaiak készítettek egyiptomi és asszíriai stílusban.

Dél felé a szíriai partmelléken beérték a föníciaiak megerősített kereskedelmi állomásokkal egészen az egyiptomi határig. Egyiptomban magában azonban nem túrték a fáraók sem erődöket, sem gyarmatokat és a föníciaiak, akik nagyon is jól meg tudták becsülni az egyiptomi kereskedelem előnyeit, örültek annak is, hogy szabad volt nekik az egyiptomi kikötőkben raktárakat berendezniök. A legnagyobb raktáraik *Memfiszen* voltak, ahol a föníciai városrész beillett külön városnak is.

Kis-Ázsia belsejébe nem próbáltak behatolni a föníciaiak. Inkább az Égei-tenger felé fordultak és a görög szigeteket szállták meg. E szigetek közül némelyik igen dús volt fémekben, mások közelében pedig biborkagylókat lehetett fogni, amiket szövetfestésre használtak.

A görögökre nézve, akik akkor (Kr. e. 1500) még nagyon kezdetleges fokán álltak a műveltségnek, de nagyon fogékonyak voltak minden idegen elem befogadására, mérhetetlen fontossága volt ennek az érintkezésnek. Nemesak az történt, hogy az évszázados föníciai kultúra művészi és ipari termékeit megismerték és utánozták, hanem megtanulták a súlyokat és a mértékeket használni és átvették a föníciaiaiktól a műveltség legfontosabb eszközét, az *írást* is. És a vallás terén is sokat vettek át a föníciaiaiktól. Föníciai eredetű *Ajrodite* (Astoreth) és *Dionizosz* tisztelete, továbbá a Heraklesz, Perzeusz és Andromeda-monda. Még a görög nyelven is megérzik a föníciai hatás. Ennyi mindent vittek magukkal Palesztina partjairól a szemitizálódott idegenek nyugatra (Ereb = Európa), megvetve gyártelepeikkel a nyugati kultúra alapjait.

A káriaiak segítségével gyarmatosították *Déloszt* és *Pároszt*, *Rodoszt*, *Krétát*, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

A szidoniak számára — nemsokára így nevezték az összes föníciaikat — rendkívül fontosak voltak ezek a szigetek, mert biztosabbak voltak, mint a szárazföldi gyarmatosítások. Innen aztán ki-kirándultak a szárazföldre is, ahol különösen a bányák kihasználására törekedtek, amelyeket a bennszülöttek tudatlanságukban elhanyagoltak. A trák partmelléken például a *Pangeosz*-hegység aranybányáit művelték.

A merész szidoniak messze bemerészkedtek Dél-Oroszország nagy síkságaira is. Onnan hoztak magukkal aranyat, ezüstöt, ólmot és cinket, amelyet azelőtt szárazföldön szállítottak Arménián és Szírián keresztül a bronzgyártáshoz.

A *tírosziak* vezetése alatt a föníciaiak gyarmatosító és tengeri vállalkozásai még jobban fellendültek. A hazai keskeny partmellék szűk lett az odaszorult nagy néptömegek számára s a tírosziak politikája az

volt, hogy a népfölösleget távoli gyarmatokba telepítették át, ahol gazdagon és elégedetten élhettek s a tírosziak terveit is előmozdították.

Szardinia, Szicilia és Malta szigetén is korán gyökeret vertek a tírosziak.

Legjelentősebbekké váltak az Afrika északi partmellékén és a Dél-Spanyolországban lévő gyarmatok.

Észak-Afrikában egy egészen sajátos libiai-föníciai keverék-faj keletkezett.

Afrika északi, sőt északnyugati partján is eleven élet nyüzsgött. A földet mindenütt pompásan megművelték. A gabona százszorosan fizetett, a szőlő kétszer termett évente és gyönyörű gyümölcsfák és olajfák pompáztak mindenfelé. Gyárakat és különösen bíborfestő-gyárakat alapítottak, szóval a föníciai nép kereskedelmi és ipari tevékenysége meghódított a kultúrának egy rengeteg nagy területet, amely nélkülük valószínűleg még vagy ezer esztendeig barbárságban synlódott volna.

Dél-Spanyolországban *Gadez* lett a fő kikötőváros. Volt egy folyója is: *Belisz*. Ennek a partmellékén óriási mennyiségben volt ezüst és arany. A félvad bennszülöttek nem tulajdonítottak különösebb értéket a nemes ércnek és a föníciaiak üvegyöngyökért és más értéktelen csecsebecsékért könnyű szerrel cseréltek be ezer annyi értéket. Az ezüst nagy tömege nagy hatással volt az akkori piaci viszonyokra, mert az ezüst ára rohamosan csökkent s végül az aranynak csak egytizedét érte. Aranyon és ezüsten kívül más értékes fémek is voltak itt a bányákban. A talaj maga termékeny volt és bőségesen termelt gabonát, olajat, bort, viaszkot, mézet, szurkot. Spanyolország keleti partjain is számos föníciai kereskedelmi hely támadt, valamint a folyók torkolatánál és partjain, ameddig hajózhatók voltak.

Heraklesz oszlopaitól elhajóztak a föníciaiak északra és cinket hoztak a *Kassziterida* szigetektől, amelyek Britannia délnyugati csúcsa mellett terültek el. Eljutottak Britanniába is. Hogy a Keleti-tengerbe eljutottak-e, nem bizonyos, de valószínű, mert borostyánkővel megvakították a tért vissza ezekről az északi vidékekről. Lehet azonban az is, hogy délebre lakó parti lakóktól cserélték be a bosotyánkövet. Már Homérosz idejében kereskedtek „elektron”-ból, borostyánkőből való disztárgyakkal, amiknek igen nagy volt az értéke.

A föníciai gyarmatok nemcsak a kultúrát terjesztették, hanem hatással voltak a megszállott földek növény- és állatvilágának fejlődésére is. Elmondhatjuk, hogy a Földközi-tenger országainak növényvilágát, különösen Itáliáét a föníciaiak teljesen megváltoztatták. Egész

csomó pompás gyümölcsfát és hasznos növényt, forró égővit is, meghonosítottak az északi tájakon. A *ciprust*, a *gránátalmát*, a *babért*, a *mirtuszt* az *olajfát*, a *fügefát*, a *szőlőt*, amely eredetileg arméniai növény volt, a *cédrust*, a *kókuszt* és számos más örökzöld növényt a föníciai kalmárok vittek el magukkal nyugatra és északra. Állatokat is vittek magukkal a tengerentúlra, így például a *szamarat*, amely azóta Dél-Európában valósággal nélkülözhetetlen teherhordó állattá lett.

Tirosz hatalma. Hiram király.

Amíg *Tirosz* Szidontól függött, két *szofetim* vagy *szufféta* kormányozta, akiket az anyaváros nevezett ki. De a XI. században *Abibál* szufféta fölvette a királyi címet, elszakadt Szidontól és Tiroszt tette a föníciai világ első városává. Valószínű, hogy a föníciai városok, úgy mint később, már akkor is szövetségre léptek egymással és a szövetségnek Tirosz állt az élén.

Abibál és különösen fia, *Hiram* alatt (Kr. e. 969—936) a tirosziak vállalkozásai egyre messzebb terjedtek és Hiram király dicsősége betöltötte a földet. Baráti szerződéseket kötött a szomszédos népekkel, különösen az izraelitákkal, akiknek most már szintén királyaik voltak és megfékezte a krétaiakat, akik nem akartak tovább adót fizetni. Salamonnal együtt *Ailában*, a Vörös-tenger mellett kereskedelmi hajókat építtetett, hogy Dél-Arábia (Ofir) termékeit egyenes úton kaphassa meg. Támogatta Salamont a jeruzsálemi templom építésében is. Hálából Salamon lemondott Hiram javára húsz határfalu birtokáról.

Az izraeliták, akik betörték Kánaánba, nem voltak tengerészek. A partmellék nem csábította őket és csak ritkán ellenségeskedtek a föníciaiakkal. A szidoniak, akik a békét mindig inkább választották a háborúnál, hacsak lehetett, megengedték, hogy egyes izraelita törzsek letelepedjenek országukban és a letelepült izraeliták nemsokára beszegődtek bérért munkásoknak a föníciaiak kereskedelmi vállalataihoz.

Hiram megnagyobbította és megszepítette Tiroszt. A *régi Melkart-templom* legmagasabb pontján állt egy kis sziklaszigetnek, amelyet keskeny tengerszoros választott el attól a szigettől, ahol maga a vár épült. A király ezt a szorost betömte. Óriási munka volt ez. A feltöltött területen nemcsak a külváros volt nagy vásártérrel, hanem egy szent kertvárosrész is. A két kikötőt erős falakkal vétette körül (az északi kikötőben ma is láthatók még a régi nagy kőcokás romok) és a közelben nagy

raktárat és más épületeket emeltetett. *Melkart*, *Bál* és *Asztarte* templomait restauráltatta és ragyogóan felékesíttette. Vajjon az egész szigetet védő erődöket is Hiram építtette-e már, az nem bizonyos. Szikladarabokból rakott falak voltak ezek, amelyek közvetlenül a tengerből emelkedtek a magasba, a keleti oldalon 50 méternyire. A déli oldalon, ahol a király palotája állt és a hajóműhelyek, a falak nem voltak ilyen magasak.

A szigetváros voltaképpen citadella volt, mert az igazi város a szigettel szemben a szárazföldön terült el két kilométernyire húzódvá a parton s ennek a parti városnak a fénye és pompája megfelelt lakói gazdagságának.

Hiram halála után fia, *Baleasztartosz* lett a király, aki csak két esztendeig uralkodott. Utóda fia, *Abdasztartosz* lett. De dajkájának négy fia, akik az udvarban nevelkedtek és anyjuk befolyása folytán nagy állásokhoz jutottak, lázadást szítottak s a királyt meggyilkolták. A négy összeesküvő közül a legidősebb lett a király s minthogy a zsoldos katonákat és a vagyontalan kalandorokat a főníciai városokban megnyerték a maguk számára, tizenkét esztendeig az övék maradt a hatalom.

Ez az áldatlan állapot megrendítette és gyöngítette a főníciai uralmat. Az elégedetlen patriciusok kivándoroltak és sok gyarmat arra használta fel az anyaváros zavaros helyzetét, hogy függetlenítette magát.

Végre megunták Tiroszban is ezt a gazdálkodást. A bitorlót elkergették és *Baleasztartosz* fiát, *Asztartoszt* ültették a trónra, amelyen azonban gyors egymásutánban öccsei követték őt: *Asztarim* és *Feli*. Ezeknek uralma alatt egy csöppet sem javultak Tiroszban az állapotok. A királyi háznak egyik rokona, *Itubál*, *Asztarte* főpapja, Kr. e. 855-ben meggyilkolta *Felit* és maga ült a trónra, amelyen harmincegy esztendeig meg is maradt.

Itubál erélyes ember volt. A rendet helyreállította és befolyásra tett szert az izraeliták szomszédos királyságaiban is, amennyiben leányát, *Jezabell* feleségül adta *Ahab* királyhoz.

Karthágó alapítása.

Amíg *Itubál* élt, sikerült neki elfojtania az ellenségeskedést az ó-szidoni arisztokrácia és a néppárt között, de mihelyt meghalt, ismétlődtek megint azok a zavarok, amelyek I. Hiram király halálakor támadtak. Fia, *Baleaszor* csak nyolc esztendeig uralkodott. Maradt egy

nyolcesztendő fia, *Mattan*, aki képtelen volt a néppárttal szembe-
helyezkedni.

Mikor *Mattan* meghalt, egy leánya maradt: *Elissza* és egy kis
fia: *Pigmálion*. *Elissza* feleségül ment nagybátyjához, *Sziharbál*-hoz, aki
Melkart főpapja volt s mint ilyen, első ember volt a király után az
országban. *Mattan* akarata szerint reá szállt a gyámság *Pigmálion*
fölött. Miután néhány évig betöltötte tisztét, a néppárt megbuktatta és
unokaöccse, *Pigmálion* megölte őt.

Elissza, aki ura halálát meg akarta bosszulni, összeesküdött az
arisztokrata párttal. Mikor az összeesküvést fölfedezték, *Elissza*nak és
híveinek sikerült hatalmukba keríteni egy dúsan megrakott flottát,
amely indulásra készen állt a kikötőben és elvitorláztak Afrikába.
Zeugotániában kötöttek ki, ahol a szidoniak több száz évvel előbb *Kambe*
városát alapították. *Elissza* az ott uralkodó libiai-föníciai királytól föl-
det vásárolt s a régi *Kambe* romjain új várost építtetett, amelynek a
neve *Kart khadasz*, vagyis új város volt. Ebből csinálták a görögök a
Karkhedon és a rómaiak a *Karthágó*-nevet.

Pontosan nem lehet megállapítani az esztendőt, amikor *Karthágó*t
megalapították. Valószínűleg Kr. e. 813-ban történt ez a nevezetes
városalapítás, amelyet a monda dúsan felvirágozott. Minthogy *Elissza*
Aszarte istennő védelme alatt vándorolt ki, akinek egyik mellékeve
Didó volt, *Elissza* neve idővel összeolvadt a *Didó* névvel és őt tisztelték
Karthágó védő istennője gyanánt.

A monda szerint *Elissza* akkora területet vásárolt az ország libiai-
föníciai királyától, amennyit be tud keríteni egy ökör bőrével. Ravaszul
vékony szíjakra vágatta szét a bőrt és akkora területet kerített be vele,
amikorán *Karthágó*t megalapíthatta. Valószínű, hogy ez a monda
Karthágó legelső városrészének nevéből keletkezett. Birza volt ez a név,
amely a föníciai nyelvben *váral* jelent, görögül azonban *bőrt*. A görögök
rendkívül leleményesek voltak az ilyen mesék kitalálásában. Azt is
mesélték, hogy mikor egy szomszédos király feleségül kérte *Elisszát*,
ez vagy azért, mert tagadó válaszával nem akarta fiatal államát ve-
szélybe dönteni, vagy azért, mert undorodott feleségül menni egy bar-
bárhoz, máglyán elégette magát.

Mint ahogy annak idején *Szidon* hatalma megtört, mikor a szidoni
arisztokraták kivándoroltak *Tiroszba*, éppúgy hanyatlásnak indult
most *Tirosz*, mikor előkelő nemzetségei, amelyek nem akarták alávetni
magukat a néppártnak, kivándoroltak és megalapították *Karthágó*t.
Utánozták ezt a példát más gyarmatvárosok is és szintén megtagadták

az engedelmességet a tíroszi néppártnak. Így aztán Tírosz hatalma egyre jobban sorvadt. A belviszályok és az asszírok betörése szintén hozzájárultak Tírosz hatalmának a gyöngítéséhez. A város tekintélye annyira megfogyatkozott Föníciában, hogy a nyolcadik század közepén egy kis időre megint Szidonra szállt át a vezető szerep.

Fönícia kultúrája.

Állami szervezet.

A föníciai városok politikai szervezetéről nem sokat tudunk. Csak analógia útján következtethetünk rá a gyarmatok szervezetéből, amelyek bizonyára utánozták az anyavárost, továbbá az oly közösségek szervezetéből, amelyek nem katonai erőszaknak, hanem inkább az iparnak és a kereskedelemnek köszönhették virágzásukat és hatalmukat.

Természetes, hogy az ősi bevándorlók, akik a partmelléken városokat alapítottak és hajózást űztek, tekintélyesebbek voltak a később bevándorlóknál. Ezt a tekintélyt örökölték utódaik is és ilyenformán a föníciai városokban *arisztokrácia* fejlődött ki, amelynek tekintélye egyre jobban megszilárdult, mennél gazdagabbak lettek az egyes családok. Természetes volt, hogy ezek a régi nemzetségek rendezték a város ügyeit és ők kormányoztak. A későbbi bevándorlók, akiket szívesen láttak, mert szükségük volt a munkaerejükre, sokáig belenyugodtak az adott helyzetbe, hiszen az arisztokraták foglalkoztatták őket. A kormányzó hatalom örökössé vált tehát az arisztokraták között s közülök a leggazdagabbak és legértelmesebbek töltötték be a legfőbb állásokat. Minthogy a Szíriában lakó összes népek fejei királyoknak nevezték magukat, érthető, hogy a föníciai városok ideiglenes kormányzói is, akik sokkal hatalmasabbak voltak, használták a királyi címet és a királyi méltóság külső jelvényeit. Már azért is szükség volt erre, hogy legyen a tekintélyük a többi nép előtt, amelyekkel érintkezniük kellett.

Minthogy azonban a többi régi nemzetség is éppoly gazdag és tekintélyes volt, mint a király nemzetsége, az alkotmány voltaképpen arisztokratikus köztársaság volt, élén a királynak nevezett arisztokratával, akinek hatalmát a nemesség köréből való törvényhozók korlátozták. Később, mikor a nép is meggazdagodott, ő is részt kért a közügyek intézéséből és kapott is.

A király a hadsereg és a flotta vezére volt és a legfőbb bíró, de önkényuralmát korlátozták a nemesi tanács tagjai és a *főpapok*. A kirá-

lyok mellett a főpapoknak volt legnagyobb tekintélyük s ezért többnyire a királyi család tagjai közül választották őket. A királyt keleti pompa vette körül. A bíborköntös Szidon és Tiroz királyainak az előjoga lett. Ez a szokás átterjedt lassan más népekre és megvan a mai napig is.

A városok külső területe vagy az államé volt, vagy egyes nemesi nemzetségeké, esetleg a templomoké. A bevándorlók a földet, amelyen megtelepedtek, csak bérbevehették, sőt nagyobb részüik kénytelen volt napszámból tengetni az életét. Ha ez a mezei népesség nagyon elszaporodott, a nemesség — néha a nép akarata ellenére is — távoli gyarmatokba telepítette át a népfölösleget.

A bevándorlóknak nem voltak jogaik. Az olyan szerződések, amiket Szidon kötött a neki szolgáló izraelita törzsekkel, kivételek voltak.

A föníciai városok, bár egymástól függetlenek voltak, célszerűnek találták, hogy bizonyos esetekre, különösen külső ellenségek ellen szövetszenek egymással. Természetes, hogy a nagyobb városoknak nagyobb súlyuk volt a szövetséges tanácsban, sőt úgyszólván főhatalmat gyakoroltak a többi város fölött, mint ezt különösen Szidon és Tiroz története mutatja.

Vallas.

A föníciaiak vallási képzetei, mint a szemitáké általában, nagyon józanok voltak. Hitték jó és rossz szellemek létezésében, akiket áldozatokkal és más mindenfélével befolyásolni lehet.

Ezeket a szellemeket rendszerint egyszerűen *úrnak* és *úrnőnek* nevezték (*Bál* és *Bálat*). Tisztelték a napistent és a holdistent is. Ezek mögött és ezek fölött állt, mint főnök, a legfőbb isten: *Il*, a végzet, akinek határozatai megváltoztathatatlanok, úgyhogy *Il* istent nem is tisztelték túlságosan. *Il* felesége *Ilát* volt.

Bál a nap teremtő férfierejének a megszemélyesítése, a teremtés ura volt. *Bálat* a lét és elmulás, a legfőbb gyönyör és legfőbb fájdalom istennője. Bálatnak a mellékneve *Athar* volt, amelyből a görögök *Asztartét* csináltak. Szent állata az oroszlán. A görögöknél oroszlánoktól vont kocsin ábrázolják. Neki szentelt állatok: kos, kecskebak, galambok és halak. Ezért voltak templomaiban galambdúcok, templomai udvarán halastavak. Ő a védője a falgyűrűnek, fején a falkoronával és gyakran a sors istennőjévé válik.

A föníciaiak véleménye szerint az istenség főleg kövekben és fak-

ban nyilatkozott meg. Ezért úgy Bál, mint Athar oltára mellé szokás volt egy *masszebát* (kőoszlopot) emelni és egy *aserát* (szent fát) ültetni.

Athar.

A legfőbb gyönyör s a legnagyobb fájlalom istennője a föníciaiaknál. Ez az égetett agyagszobor galambbal a kezében ábrázolja.

zül feláldoztak, háromszáz pedig önként áldozta fel magát. Molokh volt egyébként a föníciai hadisten.

Bál és a világ között a közvetítő *Melkart*, aki a rombolásból új életet teremt. Elhárítja a tizenkét állatkör káros hatásait, mérsékli a tél hidegét, a nap perzselő hevét és megöli az oroszlánt. Ő az az isten, aki bejárja a földet, megalapítja a föníciai gyarmatokat és megszabadítja az embereket a kártékony hatalmaktól. Ő viselt először bíort és ő irányította a népek sorsát.

A nagy istenek szeszélyesek voltak és elleneséges érzülettel viseltettek az emberek iránt. Azt hitték, hogy csak véres áldozattal lehet őket kiengesztelni. Ebből eredt a körülmetélés szokása is, mint véres Bál-áldozat. A szűzek szüzességüket áldozták fel Atharnak. Emberáldozat is előfordultak.

Bálnak egyik formája *Molokh*, aki a Nap perzselő hevét személyesíti. Bikafejjel vagy egészen bikának ábrázolják. A vadkan Molokhnak szentelt állat. Abból a gondolatból kiindulva, hogy a haragvó istenségnek engesztelésül a legkedvesebbet kell feláldozni, Molokh tiszteletére gyermekeket szoktak elégetni, még királyok gyermekeit is. Ez a szörnyű örület igen sokáig szokásban volt a föníciaiaknál nagy műveltségük ellenére is, még Karthágóban is. Mikor egy ízben egy vesztett csata után (így meséli Diodorosz, a görög történetíró) rájöttek Karthágóban, hogy sok előkelő ember saját gyermeke helyett vásárolt rabszolga-gyermekeket áldozott fel, a csatavesztést ennek a csalásnak tulajdonították és kétszáz fiút a legelőkelőbbek közül feláldoztak, háromszáz pedig önként áldozta fel magát. Molokh volt egyébként a föníciai hadisten.

Melkart.

A kártékony hatalmakat elhárító föníciai isten. Mindig oroszlánál ábrázolták. Ez a mészkőszobor a newyorki múzeumban van.

Bibloszban *Adonisz*t tisztelték, a tavasz istenét, egy szép ifjút, akit Athar szeretett, de az irigy istenek megölték. A tavasz és a nyár elmúltával, mikor az eső és az őszi vihar a lemosott földdel vérvörösre festette az *Adonisz* folyó vizét, akkor gyászolták a szép ifjút (a tavaszt), a szerelem istennőjének kegyencét, akit a vadkan (a tél) megölt. Hét napig tartott a gyász. A lányok lenyírták tövig a hajukat. A papok meglépték a ruhájukat, lenyírták a hajukat és a szakállukat. Általános gyász volt országszerte, amely azzal végződött, hogy a fűszeres kenetekkel illatosá tett *Adonisz*-szobrot eltemették. A szobrot előbb körülhordozták és a nők így siratták:

„Jaj, vége *Adonisz*nak és vége az ő ragyogásának!”

De tavasszal kicsapongó örömmünnepekkel ülték meg *Adonisz* (*Adonai*) feltámadását.

Művészet.

Kereskedő népeknél rendszerint csak olyan művészetek virágnak, amelyek kapcsolatban vannak a kereskedelemmel. Így volt ez a föníciaiaknál is. Minthogy bejárták az egész világot, mintáikat onnan szedték, ahol találtak valamit, ami megfelelt szükségleteiknek. Babilonia és Egyiptom volt rájuk a legnagyobb hatással. Még építkezéseiknek sincs nemzeti jellege, bárha a kivitelben mesterek voltak és a szomszéd népeknél, például az izraelitáknál tökéletesebbet alkottak. Szobrászatuk meg sem közelíti az egyiptomi szobrászatot. Istenszobraikat vagy Egyiptomban készítették, vagy ha otthon csináltatták, egyiptomi stílusban alkották, de ízléstelenül túlterhelték mindenféle cicomával. Ércből, elefántcsontból és kőből való cifrázatokat szépen tudtak csinálni s ezeknek a díszét és tömegét többre becsülték az építmények belső szerkezeténél.

Azt a szokásukat, hogy istenszobraikat szárnyakkal készítették, a babiloniaktól sajátították el. Voltaképpen különböző nemzetek motívumainak az összekeverése jellemzi a föníciai művészetet.

Ipar és kereskedelem.

Amíg voltak föníciaiak, hajósok voltak s kereskedelemmel és kalózkodással foglalkoztak. Ez az utóbbi mesterség a régi időkben egészen tisztességes foglalkozás volt épügy, mint a szárazföldi háborúskodás, amely többnyire szintén csak szervezett rablás volt. Azok a félvad népek,

amelyekkel a föníciaiaknak dolguk volt, szintén megrabolták őket, ha szerét ejthették. A föníciaiak szívesebben értek el bármit csellel, mint erőszakkal és híresek is voltak az egész ókorban a ravaszágukról.

Miközben a föníciaiak behajózták az akkor ismert világ összes partmellékeit, mindenütt gyarmatokat alapítva és összeköttetéseket szervezve oly népekkel, amelyeknek létezéséről csak az ő révükön értesült a világ, nem mulasztották el a *szárazföldi kereskedelmet* sem. Minden nagy kereskedelmi országút, amely a távoli kelet nagy piacairól indult ki, Indiából, Baktriából, Babiloniából és Arábiából vagy a Kaukázus vidékeiről Szidonban és Tiroszban végződött. Érthető, hogy a föníciaiak maguk nem mentek el karavánjaikkal ezekre a távoli piacokra, hanem a Gangesz területeit és az Altai-hegység aranyát elhozatták közbenső állomásaikra, Babiloniába és Arábiába s ott vették át. De azért ezeken a nagy országutakon is megszállták a folyók gázlóit és a szorosok bejárásait. A városokban, amelyek a kereskedelmi utak mentén voltak, nagy áru-raktárakat rendeztek be, amelyekből ellátták az ott élő népeket. A szárazföldön, úgymint Egyiptomban, az ottani fejedelmek fenhatósága alatt állottak, ellenben partmelléki gyarmataikban a maguk urai voltak. Bár nagy hadseregeket nem is tartottak, mint a fáraók vagy az asszír királyok, birodalmuk, amely kiterjedt szerte az egész világon, hatalmas és befolyásos volt, mint akármelyik más nagy birodalom. Tengeri hatalmuk a legnagyobb volt az egész világon és Tirosz négyszáz évnél tovább a világ legtekintélyesebb és leghíresebb városa volt.

A világkereskedelem egészen a föníciaiak kezében volt. A barbár országok nyersterményeit ők cserélték be föníciai iparcikkéért s azután elszállították olyan országokba, ahol szükség volt azokra s a közvetítő kereskedelemről nagy nyereségre tettek szert. Tarzisz nemes ércei, az Eliza szigetek bíbora, a pontuszi tartományból való réz és vas, a Nyugat-Arméniából való lovak és kocsik mind együtt voltak Tirosz vásárterén. A szíriai belföld ide küldte el ősterményeit, olaját és gabonáját, iparának termékeit s a karavánok ide szállították el a sivatagi törzsek barmait.

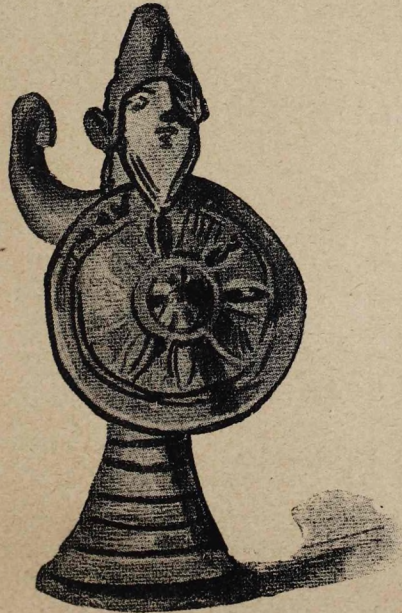
A föníciaiak nemesak terményekkel és iparcikkokkal kereskedtek, hanem rabszolgákkal is, akiknek mindig nagy volt a kereslete. Többnyire a pontuszi hegyek törzseitől vásárolták őket össze. De ha a szárazföld lakóit, ifjakat vagy nőket hajókra csábíthatták, elrabolták és lelki-furdalás nélkül eladták őket.

Nemesak Egyiptommal és Babiloniával voltak a föníciaiak élénk kereskedelmi összeköttetésben, hanem *Arábiával* és *Indiával* is, az ókor

mesés csodaországaiával, amelyeket egy szóval *Ofir*-nak szoktak akkor nevezni. Ezekből az országokból, vagy ezeken keresztül kapták mindazt, amit még ma is onnan kapunk: elefántcsontot, drága fűszereket, finom fát és tömjént, aranyat, drágaköveket, majmokat és szép tollazatú madarakat. Rendszerint a Vörös-tenger mellett lakó népek, például az edomiták közvetítették ezt a forgalmat, akik az *Ofirból* való árukat a kikötőkben átvették és elszállították Tíruszba. Csak Hiram idejében indult meg ezen országokkal a rendes közvetlen forgalom, mikor Salamon, a zsidók királya, aki Hiramnak szövetséges barátja volt, megszerzett egy kikötőt a Vörös-tenger partján.

A föníciaiak kereskedelmi utairól és összeköttetéseiről azért hiányosak a feljegyzések, mert ők maguk tőlük telhetőleg titkolóztak és a legkalandosabb hazugságokat terjesztették, hogy elriasszák a versenytársakat, akik a jó piacokat veszélyeztethették volna. A föníciai tengerjáróktól ered a legtöbb csodálatos mese, amelyet a hiszékeny görögök a távoli országok népeiről elterjesztettek.

A föníciaiak kereskedelmének legjövödelmezőbb ága a fémkereskedelem volt. Bárhová jutottak el, első gondjuk mindig az volt, hogy kikutassák az érc tartalmú hegyeket és az aranyfövenyű folyókat. Nagyön ügyesek voltak az ércerek föllelésében és a bányászatban. A föld egyik népe sem versenyezhetett velük ezen a téren. Már ősidőkben a Libanonból és Ciprus szigetéről szereztek a rezet. Aranyat és ezüstöt nagy mennyiségben találtak Hiszpaniában. Csaknem éppoly keresett cikk volt, mint a nemes fémek, a cink is, amelyre a bronz előállításához volt szükség. Bronzból készültek a fegyverek és az edények ebben a korban. A föníciaiak nemesak megszerezni tudták a fémeket, hanem igen ügyesek voltak a fémek feldolgozásában is. Ezt a mesterséget az egyiptomiaktól sajátították el. Nemesak csodás, nagy, öntött munká-

Festett agyagszobrocska Ciprus szigetéről.

kat dolgoztak ki, hanem csinos és izléses kovácsolt munkát is készítettek. Habár a szobrászat terén semmit sem produkáltak, pompásan értettek mindenhez, ami iparművészet volt. Ezüst és aranyedényeket készítettek, elefántcsont és drágaköves holmikat, finomformájú, szépen festett agyageszéküket és korsókat. Értettek a babiloni kémetszéshez is. Vert érméik is nagy ügyességről tanuskodtak.

A fémkereskedés után a *bíborfesték* gyártása jövedelmezett leg-
többet a föníciaiaknak. A Földközi-tengerben található kagylók ned-

Égetett agyagból készült zománcos dísz tárgy, ősrégi föníciai műemlék.

véből nyerték ezt a festéket. Azt mesélik, hogy ezt a találmányt egy kutyanak köszönhették. A kutya szétharapott egy ilyen kagylót és a gazdája ámulva látta, hogy a kutya szájának szőre szép piros lett a kagylótól. A különböző kagylókból nyert nedv nem volt mindig piros. Néha sötét, csaknem fekete volt, máskor meg ibolyaszín vagy skarlátpiros. Keveréssel állították elő a legkülönbözőbb festékeket, amelyek közül legértékesebb volt a vérpáros és az amethystszínű. A föníciaiaknak tulajdonított a világ sok olyan találmányt is,

amelynek ők csak terjesztői és kihasználói voltak. A bíborfestést is állítólag az assziroktól tanulták el. De a tíroszi bíborfesték volt a leghíresebb és az ezzel festett szövetek voltak a legdrágábbak, mert 50 kilogramm gyapjú megfestéséhez 300 kilogramm csiganedvre volt szükség. Ezzel a festékekkel egyiptomi vásznat és gyapjút szoktak megfesteni. A bíbor-köntös viselése a fejedelmek és főpapok privilégiuma lett, bár ünnepi alkalmakkal gazdag nők és férfiak is hordták a bíborruhát vagy legalább is bíborral szegélyezték a ruhájukat. Tíroszban és számos gyarmatvárosban is voltak bíborfestő gyárak rendszerint szövőgyárakkal kapcsolatban.

Az üveg feltalálását is a föníciaiaknak tulajdonítják. Állítólag a véletlenség vezette őket rá. Egyszer föníciai hajósok tüzet raktak a parton s minthogy kő nem volt a közelben, salétromdarabokat raktak a tűzhöz, hogy a bográcsokban főzhessenek. Mikor a salétrom összeolvadt a fővennyel, üveges anyag jött létre. Bizonyos azonban, hogy a föníciaiak az üvegyártást az egyiptomiaktól tanulták el, akik már akkor ismerték ezt, mikor a föníciaiaknak még hárúk-hamvuk sem volt. Tőlük vették át ezt az iparágat körülbelül III. Totmesz és a Ramzeszidák korában a legfontosabb gyártási eljárásokkal egyetemben s ők maguk nem is javították meg lényegesen az eljárást soha. De ez az ipar Föniciában rendkívül fontos lett. Termékei Szidonból és Tiroszból elkerültek a világ minden országába. Nemcsak számra nézve készült ott a legtöbb üvegből való tárgy, hanem a legszebb üvegtárgyak is Szidon és Tirosz híres műhelyeiből kerültek ki. A középkorban, sőt napjainkig is virágzott ott az üvegyártás.

Tudtak készíteni áttetsző, színes üveget és a sötét, átláthatatlan, porcellánszerű üveget is.

Tökéletesen tudtak utánozni üvegből drágaköveket és féldrágaköveket is.

A *zománcos agyagedények* készítését is az egyiptomiaktól tanulták el a föníciaiak. De talán Mezopotámia hatása alatt meghonosítottak olyanfajta agyagedényeket is, amelyeket Egyiptomban nem ismertek. *Festett* agyagedények voltak ezek, amelyekben a diszt ecsettel festették rá az agyagra. Különösen Ciprus szigetén fejlődött ki ez az iparág.

Végül meg kell említenünk még azt is, hogy a hajózásban és a *hajóépítésben* a föníciaiak voltak a Földközi-tenger összes népeinek a tanítómesterei.

Mindennél fontosabb azonban az *ábécés írás*, amelyet a föníciaiak találtak fel annyiban, hogy a másoktól átvett írásból kiküszöböltek mindent, ami a képirásra emlékeztetett. Így támadt a hangokat jelző *huszonkét jel*, az *ábécé*, amely az egész világot meghódította. A világon ma használatos összes ábécék legtöbbjét közvetve vagy közvetlenül a föníciai ábécére lehet visszavezetni. Azt azonban nem tudjuk még ma sem bizonyosan, hogy a föníciaiak maguk kiktől tanulták meg az írást: a babilónoktól vagy az egyiptomiaktól-e. Valószínű, hogy a babilónok írásából indultak ki.

Világos mindebből, hogy kultúrtörténeti szempontból a föníciai nép volt a világ legjelentősebb népe abban az időben, amely a görög nép virágzását megelőzte.

Izrael.

Az a föld, amelyen Izrael népének a története lejátszódott, nagyon kis darab föld, de roppant érdekes és tele van a legrikítóbb ellentétekkel. Északon a Libanon alpesi tája határolja, nyugaton a Földközi-tenger, keleten és délen a sivatag, amely elválasztja az Eufrátesz és a Tigris mellett elterülő ősi kultúrországoktól s a Nilus mellett elterülő Egyiptomtól. Izrael népének földjét *Palesztinának* nevezzük. Ezt a nevet a görögök adták neki a *Filiszlina* névből (a filiszteusok országának nevéből) átgyúrva. Területe alig 26.000 négyzetkilométer. Egy mély völgyjárat és az ebben folyó *Jordán*, amely északról, keletről és nyugatról összegyűjti a vizeket, két részre választja szét az országot.

A Jordán a Hermon tövében ered és a Holttengerbe ömlik.

A *Holttenger* jobbra és balra 480—600 méter magasságba emelkedő meredek hegyek szegélyezik, csak keskeny sávot hagynak a tó és maguk között. A hegyek sziklafalairól lepattanó napsugarak hatása alatt e földszakadéokban oly óriási hőség támad, amely sokkal több vizet elpárologtat, mint amennyivel a Jordán szaporítja a tó vizét. Ennélfogva a Holttenger tükre lassan, de állandóan süllyed. Évezredek óta magába olvasztotta a közelében lévő sótelepeket s összegyűjtötte a Jordán vizének ásványalkotórészeit is, miközben vízmennyisége állandóan csökkent. A Holttenger vizének átlag 25 százaléka szilárd alkotórész, főleg konyhasó. Hatszor sósabb ez a víz, mint az óceán vize. Fajsúlya nehezebb, mint az emberi testé, úgyhogy az ember nem süllyed le benne. Ilyen sós vízben azonban még a tengeri halak sem tudnak megélni. Nincs is benne semmiféle élőlény.

Úgy a keleti, mint a nyugati Jordán-völgynek főtömege szakadékos, számos völgygel megszagatott mészhegység, amelynek egyik-másik csúcsa 1200 méter magas. A hegyek csúcsáig mivelhető a talaj, ennélfogva Palesztina számos helysége igen magasán fekszik a tenger színe fölött. Jeruzsálem például 720 méter, Hebron 885 méter magasságban van. De a keleti Jordán-völgy, amelyet a régi izraeliták *Gilead*-nak neveztek, sokkal vízdúsabb és ennélfogva sokkal termékenyebb is, mint a

nyugati völgy. A nyugati országrésznek is van egy termékeny síksága, amelyet a *Kizon* patakja öntöz. Az izraeliták *Megido* síkjának nevezték, később egyszerűen a nagy síkságnak vagy *Ezdrelon* síkjának. Ez a sík volt Palesztina csatamezője.

Megido síkjától délre van az *Efraim*-hegység, amely valaha erdős volt, ma azonban már kopár. Az Efraim-hegység déli részét nevezik *Judá*-nak. Még délebbre is hegyek húzódnak végig Palesztinán. Ez a hegyes vidék — Megido síkjától a Holttenger déli csúcsáig — volt Izrael történetének az igazi színhelye.

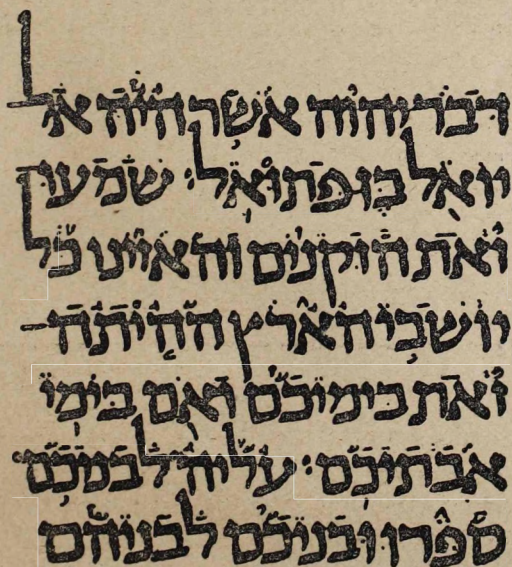
Az izraeliták története.

Izrael népének a történetét nagyon nehéz hitelesen megállapítani, mert az izraeliták hagyományai, amelyek az ótestamentumban szálltak ránk, voltaképpen nem az ősi történetet tükrözik vissza, hanem az ősi történetnek későbbi, papi felfogását, amint az a tiszta Jehova-tisztelet meghonosodása után kialakult.

A bibliai felfogás ismertetésétől eltekintünk, mert azt minden művelt ember ismeri s csak az igazi, hiteles történelem előadására fogunk szoritkozni.

A héberek igazi történetírása voltaképpen csak a királyok idejében kezdődik meg, amikor általánossá lett az érdeklődés a nagy emberek személye és tettei iránt s amikor rendezett kormányzás is támogatta már ezt az érdeklődést. Izrael és Juda országaiban ugyanis ekkor rendszeres évkönyveket, annaleszeket vezettek.

Megbecsülhetetlenek az *asszír-babiloniai feliratok* is, mert sok minderről hírt adnak, amiről a héber források hallgatnak s ugyanazon

Részlet a szent-pétervári próféta-kódexből.
Ez a legrégebb Európában lévő héber bibliaszöveg.

dolgokat teljesen más szempontból nézve adják elő. Ezek a feliratok teszik kizárólag lehetővé, hogy az ótestamentum eseményeinek történeti idejét hitelesen megállapíthassuk.

Az őstörténet.

Az izraeliták őstörténetét mélységes homály takarja. A pátriárkák korában a nomád, állattenyésztő törzsek életét élhették az iraeliták a Babilonia és Egyiptom között elterülő füves térségeken.

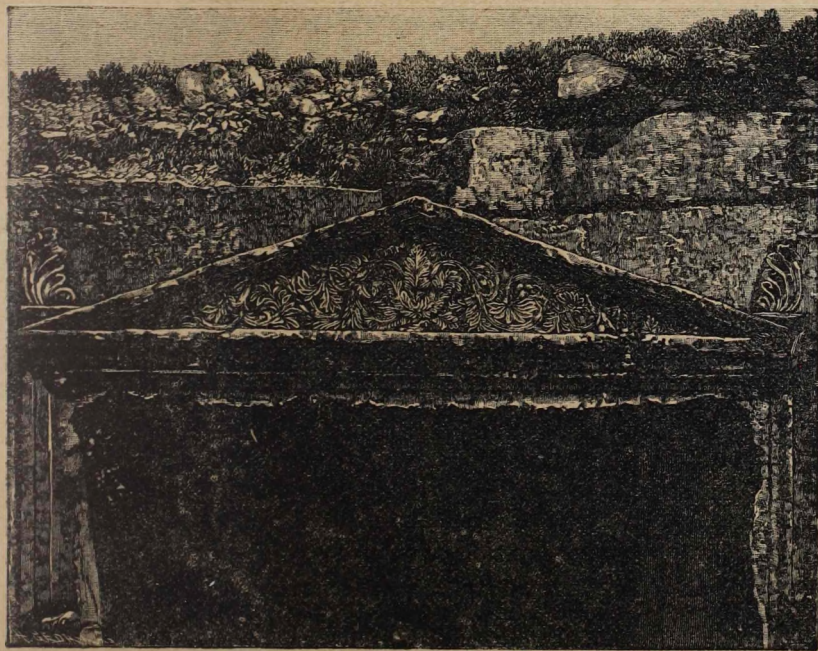
Egyiptom történeténél megemlítettük már, hogy az egész egyiptomi korszak a mondák világába tartozik. Mikor először szerepelnek a történelemben, a Jordántól keletre lagnak, *Gilead* erdős, mezős fennsíkján. Valószínű, hogy akkor már hosszabb idő óta ott laktak s mikor elszaporodtak, megpróbálták megszállni a Jordán túlsó völgyét is. Az ország, amelyet ma Palesztinának hívunk, akkor Kánaán földje volt s a kánaániták, a föníciaiakkal rokon szemita törzsek lakták. A Jordán nyugati völgyét semmiesetre sem foglalták el egyszerre *Józsue* vezérélete alatt, mert Kánaán lakói, ha államilag nem is voltak egyesülve, sokkal hatalmasabbak voltak a benyomuló izraelitáknál. Voltak erődeik és vas hadiszekereik. A bevándorlás tehát lassan és békés úton történt. Csak mikor már sok izraelita nemzetség lakott Kánaán erdős vidékein, akkor jöhettek utánuk mások, akik erőszakosan telepedtek meg Kánaánban.

Kánaán népe és az izraeliták sokhelyütt összekeveredtek egymással. Bár az izraeliták a vallás kivételével a kultúra minden ágában a kánaániták tanítványai voltak, egyre jobban túlsúlyra vergődtek és Kánaán ősi lakóit sokhelyütt leigázták vagy ki is irtották.

Az izraelita törzsek eleinte külön-külön jártak el és sokáig nem olvadtak még össze egységes néppé. Nagy időbe került, míg megszállták a hegyvidékeket és a Jordán völgyének nagy részét, egy csomó jordánvölgyi fontos várost nem is foglaltak el. A partmellék is jórészt a régi kánaániták kezében maradt s a hatalmas föníciai kereskedő városok területét soha meg sem támadták az izraeliták.

A Jordántól nyugatra fekvő területet Izrael népének sohasem sikerült egészen elfoglalnia s ez a körülmény lehetetlenné tette, hogy Izrael népe nagy nemzetté és egységes, erős állammá alakuljon ki. Kezdetől fogva benne lappangott az állam testében a romlás csirája, mert Izrael népének ereje kimerült a Jordán nyugati völgyéért folytatott harcokban.

A legnagyobb és leghatalmasabb izraelita törzs *József*-nek a törzse volt. Ezé a törzsé volt Efraim egész hegyvidéke. A héber nemzet kialakulása ehhez a törzshöz kapcsolódik. Hozzácsatlakoznak lassan a többi törzsek is. Jehova *betheli* oltárait és *sziloi* templomát nemzeti szentélyeknek tekintették. S mikor a kánaániták a Kizon völgyének városaiban egyesültek az izraeliták ellen és elvágták kereskedelmi utáikat, az izraelita törzsek fegyverfogható férfiai *Barak* vezetése alatt a Kizon partján

Sziklasír-omzat a bírák egyikének a sírján.

egyesült erővel megverték a kánaániták főkirályát, *Siserát*, akit menekülése közben *Jaelt*, a kenita Heber felesége meggyilkolt. Deborah éneke a Bírák könyvének ötödik fejezetében ezt a hőstettet magasztalja s az izraeliták ébredő nemzeti önérzetének ez az első emléke. Míg Jaelt lelkesedve dicsőíti ez az ének, azokat a törzseket, amelyek nem vettek részt a harcban, korholja.

A Jordán nyugati völgyében az izraeliták teljesen a földművelésre vetették magukat. Megtelepedtek, gabonát, bort és olajat termeltek, de politikailag sokáig nem fejlődtek tovább. A törzsek függetlenek marad-

tak egymástól, itt-ott *bírák* vagy hadvezérek vezetése alatt éltek, de külön-külön tanácskoztak. Természetes, hogy ilyen egyenetlenségben és szaggatottságban élve a szomszédos sivatagbeli törzsek betörései ellen nem védekezhettek elég erélyesen. Judát állandóan háborgatták. Az amalekiták és a midianiták rabolva és pusztítva évenként betörték még területeikre.

A manasszei királyság.

Szorongatott helyzetükben szabadítójuk támadt az izraelitáknak *Jerubbál*-ban (akit később *Gideon*-nak neveztek el), a Manassze-törzs egyik tekintélyes nemzetségének fejében. Két midianita király megölte egy rablóhadjárat alkalmával *Jerubbál* két öccsét. *Jerubbál* erre összegyűjtötte nemzetsége 300 fegyveres férfiát, átkelt a Jordánon a midianiták után. Megtámadta és legyőzte őket. A két királyt is foglyul ejtette. Miután *Gilead* két városát is megbüntette, mert nem támogatták őt, visszatért szülőföldjére, *Ofrába*, ahol a midianitáktól zsákmányolt aranygyűrűkből szobrot emelt *Jehovának*.

E győzelem következtében *József* törzsei kikiáltották *Jerubbált királynak*. Ő volt az izraeliták első királya.

De ez a manasszei királyság nem tartott sokáig. *Jerubbál* halála után egy kanaáni asszonytól való fia, *Abimelek* foglalta el a trónt. *Abimeleket* anyja kanaáni nemzetsége támogatta. Az új királynak állítólag hetven öccse volt, *Jerubbál* feleségeinek gyermekei. Mind a hetvenet megölette, csak *Jotam*, a legfiatalabb menekült meg. Csakhamar viszálykodás támadt a király és a szikhemita nemzetség között. Mikor nyílt zendülés lett a dolog vége, *Abimelek* a királyi parancsnoknak, *Szebu'nak* a segítségével elfoglalta *Szikhem* városát és lerombolta a vártemplommal együtt. Ostrom közben azonban *Abimelek* is meghalt s ezzel véget ért az egész királyság.

Mindezek az események csak epizódok a héberek őstörténetéből és körülbelül Kr. e. a tizenegyedik században történtek. Nemsokára a *filiszteusok* szorongatták, sőt végül le is igázták az izraelitákat. A *filiszteusok* maguk is jövevények voltak itt, valószínűleg a tengerjáró krétaikkal álltak rokonságban. A déli termékeny rónaságot tartották megszállva s a tengerparti városok egész sorát lakták. A harc úgy kezdődött bizonyára, hogy a héberek el akarták foglalni a partmelléket. Évekig tartott a küzdelem, amelybe belefűződik a zsidók hagyományai szerint *Sámson* és *Delila* története is. Végül azonban a *filiszteusok* tönkrevér-

ték az izraelitákat. Hatalmukba kerítették Jehova ládáját, a frigy-szekrényt is, amely a hadisten régi jelképe volt s benne két szent kődarabot őriztek a szilói templomból. A filiszteusok a frigyládát Aszdodba vitték Dagon isten templomába. Az izraeliták le voltak igazva és Gibeába bevonult Benjámin, a filiszteusok helytartója. Ezidőtől fogva vannak összefüggő adataink a héberek történetéről.

Saul népkirálysága.

A filiszteusok uralma körülbelül két nemzedéken át tartott. Ez a nemzeti szerencsétlenség azonban áldása lett Izraelnek, mert ebből fakadt Saul népkirálysága. A nemzet részeiben felébredt az együvértartozás érzése, egyre jobban szervezkedtek s végül megalakították az izraelita államot.

Saul, aki Benjámin nemzetségéből való nemes volt, kitűnt az ammoniták ellen folyt harcban, akik Jabesz városát ostromolták. Saul legyőzte az ellenséget és a várost felszabadította. Erre a nép Gilgalban királlyá választotta. A filiszteusok ellen Saul fia, *Jonathán* kezdte meg a harcot, mert agyonütötte Gibeában a filiszteusok helytartóját. Saul Gibeá közelében legyőzte a filiszteusokat és Efraimot felszabadította az iga alól. Saul jó hadvezér volt. Uralmát kiterjesztette délre és északra is. Legyőzte az amalekitákat, királyukat, Agagot elfogta és az ősi Gilgalban feláldozta. De a filiszteusokkal állandóan tartott a kemény harc és végül Saul maga is ottveszett a harcban. Izrael felszabadítását csak Dávid fejezhette be.

Saul halála így történt. A filiszteusok döntő mérkőzésre szánták el magukat és északon támadták meg az izraeliták zömét. Jezrael mezején volt az ütközet. Az izraelita sereget megverték és visszakergették *Gilboa* hegyére. Saul idősebb fiai, Jonathán, Abinadab, Malkiszua elesetek. Maga a király pedig kardjába dőlt, hogy az ellenség elevenen el ne foghassa.

Másnap, mikor a filiszteusok megtalálták Saulnak és fiainak a holttestét, levágták Saul fejét és győzelmi jelül hazaküldték, a testét pedig kiakasztották Beth-Szeán falaira. Mikor Jabesz polgárai halották ezt, felkerekedtek, éjszaka ellopták Saulnak és fiainak a holttestét és Jabeszbe vitték, ahol elégették, esontjaikat pedig elásták. Azután hét napig gyászoltak és bőjtöltek. Így rótták le hálájukat a halott Saul iránt, mert valaha megszabadította őket az ammonitáktól.

Saul gonosz örökséget hagyott kiskorú fiára, *Iszbal*-ra. Még a Kizon völgye is a filiszteusok hatalmában volt a Gilboa-hegységtől

keletre fekvő jordánvölgyi városokkal együtt. Saul vitéz nagybátyja és hadvezére, *Abiner* mentette meg Saul fia számára atyja birodalmát. Összegyűjtötte az összes haderőt és több esztendei vitéz háborúskodás után helyreállította Izlál királyságát. De nagy baja akadt egy másik ellenséggel, amely délen támadt Saul királysága ellen. Egy judai hős volt ez, *Dávid*, aki ott a filiszteusok fősége alatt külön országot alapított.

Dávid, a bethlehemi *Izai* fia nemes nemzetségből származott és korán kitűnt vitézségével, szépségével és ékes beszédével. Saul udvarában élt Gibeában és Saul annyira megbecsülte őt, hogy leányát, *Mikhall* feleségül adta hozzá. De később gyanakodni kezdett Saul Dávidra, hogy életére leselkedik. Dávidnak menekülnie kellett. Délre menekült egy hegyi erősségbe. Ott családja és egy csomó elégedetlen, mindössze vagy négyszáz ember gyűlt össze körülötte, akikkel együtt a filiszteusok védőszárnyai alá helyezkedett. *Gath* királya, *Akisz*, Juda határán Dávidnak adta hűbérül *Sziklag* városát, ahonnan Dávid dicsőségesen harcolt az amalekita beduin hordák ellen.

Abban a hadjáratban, amelyben Saul és fiai életüket veszítették, Dávid nem vett részt, mert ennyire mégsem bíztak benne a filiszteusok. Saul és Jonathán halála hírére azonban Dávid, aki időközben elvette egy gazdag kalebita embernek, *Nabálnak* szép és okos özvegyét, *Abigailt*, *Hebronba* sietett, ahol Juda és a déli törzsek, amelyeket eredetileg nem számítottak a „Jákob fiai” közé, megválasztották őt törzskirálynak. De Dávid még a filiszteusok hűbérese maradt, akik támogatták is őt.

Abiner hiába próbálta leigázni a felzendült törzseket. Dávid és vezére, *Joab* szívósan ellenálltak. Mikor családi viszály tört ki az udvarban és *Abiner* maga is átpártolt Dávidhoz, a Benjámintörzsi királyságának vége lett. Izlált két vezére megölte és Izrael nemesei Hebronba vonultak Dávidhoz, akivel szövetséget kötöttek s azután felkenték őt egész Izrael királyává. Dávid visszakivánta nyomban első feleségét, *Mikhallt*, Saul leányát.

Dávid király.

Dávid, mikor elfogadta a választást, tudta, hogy szakítania kell a filiszteusokkal, akik nyomban meg is kezdték ellene a háborút. De Dávid megverte őket és elrabolta az istenüket is. A filiszteusok több ízben megújították a háborút, de súlyos és eredménytelen harcok után végül lemondtak Palesztina meghódításáról és ezután békés kereskedelmi összeköttetésben éltek Izraellel úgy, mint a szidoniak.

A filiszteusok legyőzésével egyenrangú eredmény volt a kánaáni *Jebus*-nak és sziklavárának, *Zion*-nak az elfoglalása, ami még a filiszteusokkal vívott harcok során történt meg. *Zion* vára Jaffából a keleti Jordán-völgybe és Észak-Palesztinából Egyiptomba vezető utak kereszteződési pontjában volt s fontos hadállást biztosított Dávidnak a filiszteusok ellen. Dávid áthelyezte székhelyét Jeruzsálembe, így nevezte el *Jebust*, minthogy az ősi *Szalem* szent területén feküdt és beköltözött *Zion* várába, melyet megnagyobbított és Dávid várának nevezett el.

Királysír Jeruzsálem mellett.

A hagyományok szerint Dávid király sírja.

Jehova visszaszerzett frigidládáját is itt helyezte el ünnepélyesen. Ezzel Izraelnek igazi fővárosa támadt, erős középpontja az egységes állam megalapításához.

Az új királyság mindenfelé érezte hatalmát. A filiszteusok és amalekiták legyőzése után sorra kerültek a moabiták, ammoniták és edomiták is és a velük szövetséges szíriaiak, köztük a hatalmas araméus király. Valamennyit legyőzte Dávid. A kánaáni városok, amelyek eddig elé megőrizték függetlenségüket a héber területen, mind meghódítottak Dávid királynak. Birodalma délen a Vörös-tengerig, északon pedig a Libanon és Hermon-hegységekig terjedt.

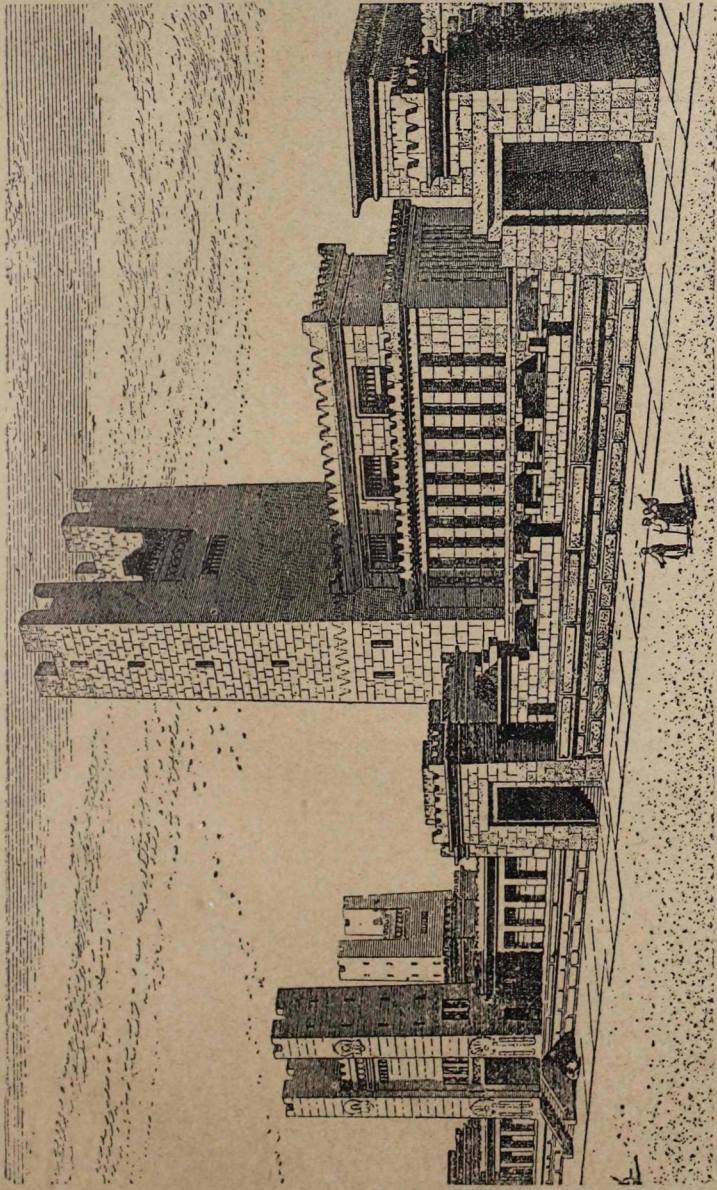
Mind e harcoknak igazi hőse Dávid hadvezére, *Joab* volt. A legyőzöttekkel szemita szokás szerint a legnagyobb kegyetlenséggel bántak el. Dávid király maga nem vett részt többé a harcokban. Ő most 600 főnyi, többnyire filiszteusokból toborzott testőrséggel vette magát körül és fényes udvartartással iparkodott a királyság hatalmának külső kifejezést is adni. *Zion* hegyén palotát építtetett, amelyhez a tirozi *Hiram* küldte neki a cédrusfát, az ácsokat és a kőfaragókat. Háremét előkelő családokból való nőkkel szaporította, köztük az araméus királynak, *Talmainak* a leányával is. Nemesak *Hiram*mal volt jó barátságban, hanem *Touval*, *Hamath* királyával is és így nemesak fegyveres erővel, hanem baráti összeköttetések ápolásával is emelte államának a tekintélyét. Országának belső rendjét is biztosította, bárha a meglévő ellentéteket nem sikerült neki teljesen elsimitania. Hosszú uralkodásának végefelé néha nyugtalankodni kezdett a nép, *Absalom* felzendült, az északi törzsek fellázadtak a *Benjám*in törzséből való *Seba* alatt, mert Dávid, amint öregebb lett, egyre jobban hajlott a zsrnokság felé.

Hetvenegy éves korában, uralkodásának negyvenedik évében halt meg.

Salamon.

Dávid utóda *Salamon* volt. Bár nem ő volt a törvényes utód, hanem Dávid harmadik fia, *Adonia*, miután elsőszülött fiát *Absalom* meggyilkolta és *Absalom* maga is szerencsétlen véget ért. De *Bathszeba*, Dávid kedvence felesége, mindenféle intrikával rábirta az agg Dávidot, hogy halála előtt *Salamont* jelentse ki a trón örökösének. *Salamonnak* az volt trónralépése után a legelső dolga, hogy *Adoniát* összes híveivel meggyilkoltatta, köztük az öreg *Joabot* is, aki annyi érdemet szerzett Dávid királyságának megszilárdítása körül.

Salamon nem bírta együtt tartani atyja minden hódítását. *Edom* elszakadt és *Hadad* alatt függetlenítette magát. *Hadad*, a régi királyi nemzetség sarja Egyiptomban nevelkedett fel és úgy, mint *Salamon* a fáraó egyik leányát vette feleségül. Északon erős katonai állam alakult, amelynek *Damaszkusz* lett a fővárosa. *Salamon* egyik csapást sem tudta megakadályozni. Az új araméus királyság megalapítása *Damaszkuszban* később végzete lett *Izrael* népének. Ekképp *Salamon* uralkodása alatt, bárha külső pompában nem volt hiány, jelentkezett már a hanyatlás, amelyet elősegített az is, hogy a király vonzódott mindenhez, ami idegen volt. Felesége az egyiptomi király leánya volt. A fáraó visszaadta

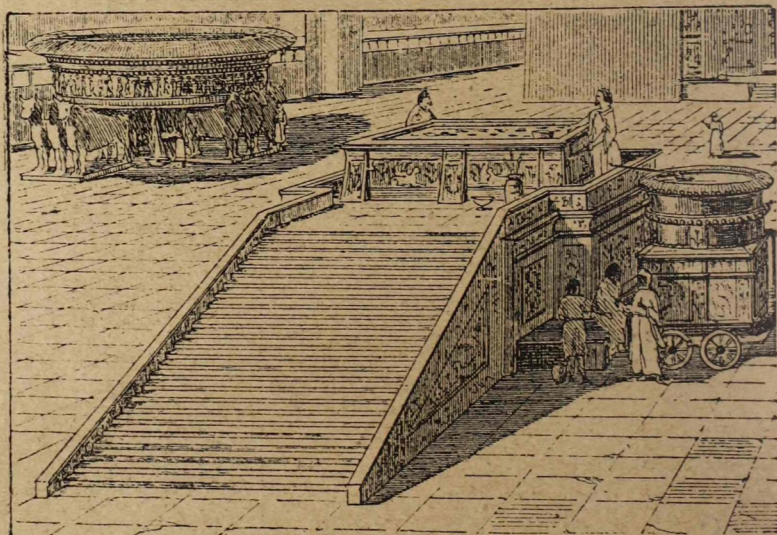
Salomon temploma.

Israel népének legnagyobb büszkesége volt ez a templom. Itt trónolt a királyság és a szent egénycsok. Ma romjai sícsenek a temp'omrak. Chipier francia régiségstudós rajzolta meg ilyenek az adatok útmutatása szeriut.

ezért Salamonnak a kánaáni várost, Gazert, amelyet elfoglalt volt. Barátja volt továbbá Salamon a tíroszi Hiramnak is, akivel Ofir földjére utazott egy hajórajjal.

A pompakedvelő Salamon főgondját az építkezéseknek szentelte, mindenekelőtt a királyi palotának és az ország főtemplomának Jeruzsálemben.

Salamon híres temploma valószínűleg csak a királyi várnak egy része volt. De később a templom felé irányult a kizárólagos érdeklődés, úgyhogy csak a templomról maradtak ránk részletes leírások. A várban

Salamon templomának a pítvara.

Ez volt az ünnepi helyiség, amelyben az istentisztelet lefolyt.

nemcsak lakoszobák voltak, hanem közcélokra szolgáló termek és épületek is. A várban volt Salamon lakóháza és egy külön épület első feleisége, a fáraó leánya számára.

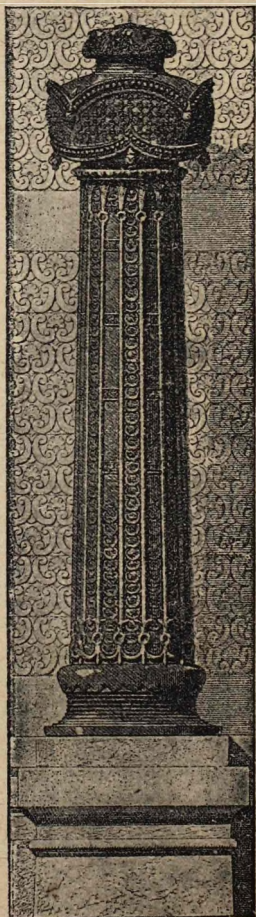
E lakóházak berendezéséből csak Salamon trónjáról tudunk részletesebbet. Hat lépcsőn állt ez a csodamű. A lépcsőtől jobbra-balra tizenkét oroszlán pompázott és a karosszék karjain is egy-egy oroszlán ült. A szék hátán bikafejek voltak. Az egész trónus, amely fönt kerek koronában végződött, elefántcsontból volt arannyal berakva.

A vártól északra és a várnál magasabban állt a *templom*, amelyet külön fal vett körül. Ez a templom, Izrael népének későbbi büszkesége

Áldozat bemutatása a jeruzsálemi templomban.

esetlen, komor épület volt, de a céljának nagyon megfelelt. Mert nem arra szolgált, mint a mai templomok, hogy összegyűljenek benne az imádkozó hívők, hanem az Isten titokzatos homályba burkolt lakása volt a hozzávaló helyiségekkel, amelyekben az istentisztelethez szükséges edényeket és az istennek szentelt kincseket őrizték.

A bronzszlopok egyike, amelyek a jeruzsálemi templom kapuját díszítették.

Az ünnepi helyiség, amelyben csaknem az összes istentiszteleti cselekmények lejátszódtak, a templomot környező *pítvar* volt. Ennek közepén volt, a bejárással szemben a 7 méter magas és 14 méter kerületű, négyszögletes, bronz *tűzáldozati oltár*, amelyet *Khuramabi*, a híres tíroszi bronzművész öntött. Ennek a művésznek főműve: az *érelenger* szintén ott állt a pítvarban. Egy 3 méter magas és 6 méter átmérőjű liliumkehely alakú vízmedence volt ez. Az egész medence 12 bronz-ökrön állt, amelyek hármásával voltak csoportosítva.

A templom *főépülete* Jehova háza volt. Itt, ebben a legszentebb teremben volt elhelyezve két magas, olajfából faragott és aranyozott kerubim szárnyai alatt a *frigyláda*.

Körülbelül hét esztendeig tartott a templom építése. Salamon nagy pompával szállította át a frigyládát a Dávid-vár sátorából új hajlékába és Izrael nemeseinek a jelenlétében ünnepélyesen szentelték fel a templomot.

Salamon temploma már korán oly jelentőségre tett szert Izrael népére nézve, aminőről maga Salamon, mikor építtette, nem is álmodott. Ez a templom ruházta fel Salamon király nevét később annyi fényvel, amennyi voltaképpen ezt az uralkodót a történelem ítélőszéke előtt meg sem illeti.

Salamon egy sereg erődöt is emeltetett a határok védelmére.

Ez a sok építkezés temérdek pénzbe került. A ragogó udvartartás is sok pénzt emésztett föl. A zsidó történeti könyvek szerint Salamonnak 700 hercegő és 300 ágyas volt a háremében. Az építkezésekhez termé-

szetesen munkaerőre is szükség volt. Salamon ennél fogva robotmunkára kényszerítette az alattvalóit és súlyosan meg is adóztatta őket. Evégből tizenhárom kerületre osztotta be az országot. Mindazáltal húsz esztendő építkezés után oly sokkal volt adósa Hiram királynak, hogy adósságai födözésére húsz izraelita határvárosról le kellett mondania.

A nép súlyosan érezte az adók terhét, amelyhez nem volt hozzá szokva. Már Salamon alatt is nyílt zendülés támadt. *Jerobeam*, akit Salamon robotórré nevezett ki József törzse fölé, lázadást szított. A lázadást elfojtották és Jerobeam Egyiptomba menekült, ahol Sesenk király, a huszonkettedik dinasztia megalapítója szívesen fogadta. Az elégtelenségnek nemsokára nagyon szomorú következményei lettek.

Izrael országát felosztják.

Salamon harminchárom esztendeig uralkodott. Utóda fia, *Rehabeam* lett, akit azonban csak Jeruzsálem ismert el simán. Az izraeliták törzsfői összegyűltek Szikhemben királyválasztásra és kijelentették, hogy Rehabeamot csak akkor ismerik el, ha Salamon zsarnokságát megszünteti. Minthogy Rehabeam nem akart megígérni semmit, a gyülekezet elszakadt tőle és Kr. e. 925-ben megválasztotta *Jerobeamot* a zsidók királyának, aki nyomban haza is sietett Egyiptomból.

Ezzel újra kiélesedett dél és észak között a régi ellentét. Jeruzsálem és a Juda törzs, amely sok idegennel keveredett, kitartott Rehabeam mellett s ez a terület felvette a *Juda királysága* nevét. Az egész észak, a tiszta izraelita törzsek, *Izrael országa* néven Jerobeamot ismerte el. A két király köicsönösen trónbitorlónak tekintette egymást és két emberöltőn át elkeseredett polgárháború dúlt a birodalom két fele között.

A szakadás végzetes következményekkel járt az egész nemzetre nézve. A két részre szakadt Izraelnek nem volt elég ereje tartósan védekezni az araméusok ellen. Hűbértartományok lemorzsolódtak az ország testéről s a pusztulás kikerülhetlenné lett.

A két országfél fejlődése természetesen nagyon különböző volt. *Juda*, amely távolabb volt a föníciai befolyástól s amelynek Jeruzsálem volt a vallásos középpontja, hűségesen megőrizte az ó-izraelita állapotokat. Izraelben ellenben Jehova mellett idegen isteneket is kezdtek tisztelni, különösen Bált és Asztartét. Izrael hatása ennél fogva nagyobb volt a nép vallási fejlődésére, különösen a prófétai mozgalom megerősö-

dése óta. Izrael azonban azt a hivatását, hogy nemzetének előharccsa volt politikai és vallási dolgokban, állami létének korai megsemmisülésével fizette meg.

A trónvillongások Izrael bukásáig.

(Kr. e. 925—722.)

Az elszakadás után nemsokára mind a két országlelet megtámadta *Sesonk* egyiptomi király. Jeruzsálemet elfoglalta s a királyi várat és a templomot kifosztotta. Végigfosztogatta Izrael városait is. Politikai következése azonban nem volt a tisztára rablóhadjáratnak. *Jerobeam* 22, *Rehabeam* 27 évig uralkodott folytonos harcban állva egymással.

Sesonk visszavonulása után Izrael és Juda egyre jobban belekeveredtek a polgárháborúba. A következő három évszázad a zsidók történetének véres korszaka. A trón birtokáért elkövetett testvérgyilkosságok, rettentő vérengzések, szerencsétlen belső és külső háborúk szakadatlan sorozata ez a korszak. Izrael háborút visel *Judeával* és a szomszédos országokkal s hol egyikkel, hol másikkal szövetségek. Az ázsiai háttérből pedig egyre fenyegetőbbben meredeznek az asszír világbirodalom karjai a kis ország felé. Végül ezek a hatalmas karok összeroppantják a zsidók két részre szakadt országát, Izraelt is, Judát is.

Jerobeam fiát, *Nadabot* alig két esztendei uralkodás után, mikor a filiszteusok ellen hadakozott, *Bésa* agyonütötte és *Jerobeam* egész családját kiirtotta ősi keleti szokás szerint. *Bésa* nyomtatékosan megújította a háborút *Juda* ellen, ahol *Rehabeam* után legidősebb fia, *Abijam*, majd ennek öccse, *Asa* következett a trónon. *Jeruzsálem* tőszomszédságában erődöt emeltetett, *Ramát*, hogy elvágja a várost a világtól.

Asa szorongatott helyzetében utolsó kincseit elküldte *I. Benhadad* damaszkuszi királynak, hogy segítse meg őt. Ez aztán kényszerítette *Bésát*, hogy hagyja abba a háborút *Juda* ellen. *Izrael* és *Damaszkusz* közt azonban elkeseredett háború támadt, amely apró megszakításokkal addig tartott, amíg mind a két állam tönkre nem ment.

Bésa utódát, *Elát*, aki fia volt, egyik lovaslisttje, *Simri* egy lakoma közben meggyilkolta s megölte *Ela* összes férfirokonait is. De azért *Simrinek* mégsem sikerült a koronát megszereznie, mert a filiszteusok ellen hadban táborozó sereg *Omri* kapitányt kiállította ki királlyá. *Omri* nyomban ostrom alá fogta *Simrit* *Thirzában*. Mikor *Simri* látta, hogy veszve van, rágyújtotta saját fejére a királyi palotát. A tűzvész

úgy elpusztította Thirzát, hogy Omri új székváros építésére szánta el magát. Szikhemtől északnyugatra megvett egy dombot a tulajdonosától, aki Semer volt s az új várost *Simron*-nak (Szamariának) nevezte el. A várost mindenfelől hosszú, mély völgy vette körül, amelyet a természet maga jól megvédett és vízzel bőven ellátott. *Simron* lett Izraelnek a Jeruzsáleme: az a középpont, amely köré veszedelem idején az egész nép sorakozott.

Mikor Omri dicsőséges uralkodás után meghalt, fia, *Ahab* követte őt a trónon.

Ahab gyógyítani iparkodott a sebeket, amiket a hosszú polgárháború ütött az ország testén. Előmozdította új városok alapításával a kereskedelmet, nagy palotát építtetett. Sikeresen harcolt Damaszkusz ellen is.

Fia csak két esztendeig uralkodott s most öccse, *Joram* lett Izrael királya. Miközben *Joram* Juda királyával egyesülten Damaszkusz ellen harcolt, *Éliza* próféta összeesküvést szőtt ellene a Jehova pártiakkal, mert *Joram* megtúrte Izraelben Bál oltáraít is. *Joram*, aki háborúban megsebesült, visszavonult palotájába gyógyulni. Ott volt nála Juda királya, *Ahazja* is és nagyanyja, *Jezabel*, akiket szintén gyűlölték a próféták, mert pártolták a Bál-tiszteletet.

Éliza próféta egyik hívét elküldte ezalatt a táborba, hogy kenje királlyá *Jehu* kapitányt és Jehova nevében bizza meg őt az Omri-dinasztia minden élő tagjának a kiűrésével. *Jehu* vállalta a méltóságot és a megbízást. A hadsereg melléje is állt, mire *Jehu* nyomban megindult Izrael felé s a gyanútlan *Joramot*, *Ahazját* és *Jezabeit* megölte. Azután fejét vétette *Joram* király mind a hetven fiának. Végül *Ahazja* 42 rokonát mészároltatta le. Ez volt a jezraeli vérfürdő, amelyről *Hozea* még száz évvel később is utálattal beszélt.

Nemesak politikai forradalom volt ez, hanem a vallási reformmozgalom eredménye. Kitűnt ez nyomban, mikor *Jehu* elfoglalta a trónt. Mihelyt Szamariába ért, kijelentette, hogy sokkal nagyobb híve Bálnak, mint elődei voltak. Azután nagy áldozati ünnepet rendezett Bál templomában, ahová meghívta Bál összes papjait. Mikor ezek összegyűltek, valamennyit meggyilkoltatta. A templomot lerontotta s nyilvános illemhelyet csináltatott a helyére. Ilyen véres módon irtotta ki *Jehu* a Bál-tiszteletet, de meghagyta az istenszobrokat, mert a nép azt hitte, hogy hozzátartoznak Jehova kultuszához.

Jehu vérengzésének különös hatása volt Juda fővárosában, Jeruzsálemben. Mikor *Athalja*, *Ahazjának* az anyja, értesült a jezraeli véres

eseményekről és a szamariai vérfürdőről, elkeseredésében megölette unokáit és Dávid házának összes férfirokonait. Ő maga lett a király. Föníciai testőrökkel vétette körül magát és visszaállította Bál isten tiszteletét. A helyzet most fölcserélődött: a jehovás Jeruzsálemben uralkodott Bál és a bálos Szamariában Jehova.

Ahazja húga azonban, *Jehojada* főpap felesége kilopta meggyilkolt öccsének legkisebb fiát, *Joaszt* a gyermekszobából. Ez megmenekült a vérfürdőből s mikor Joasz hétéves lett, Jehojada a maga pártjára édesgette a királynő testőreinek vezéreit. Megmutatta nekik a gyermekkirályfit és királlyá kente föl. Athalja a templomba sietett, de elfogták és a templomon kívül megölték. Hét esztendeig uralkodott s ő volt a héberek egyetlen nőkirálya.

Azután Bál templomába vonultak s az oltár előtt megölték Bál főpapját, Mattant. A templomot lerombolták és Salamon templomában visszaállították Jehova kultuszát sokkal szigorúbban, mint amilyen valaha volt.

Amíg Jehojada élt, Juda népe hű maradt Jehovához. De mihelyt meghalt, Joasz rögtön engedett a nép előkelőinek s Bál és Asztarte kultuszát megint megengedte. E bálványimádás ellen lázongott Jehojada fia, Zakharja, de nem hallgattak rá, hanem a király parancsára megkövezték őt a templom udvarán. A megkövezett Zakharja barátai összeesküdtek erre és Joaszt ágyában meggyilkolták.

Israel még rosszabb helyzetbe jutott. Jehu dinasztíája nem sokáig maradt a trónon. A trónvillongások s a királygyilkosságok egymást követték. A szíriaiak és a filiszteusok serege rabolva, öldökölve járta be az országot. A nyomorúság betetőzésére megjelentek az asszírok is. Végül *Pekah*, aki szintén királygyilkosság árán jutott a trónra, csak úgy tudta elhárítani a damaszkuszi király fenyegető támadását, hogy vele szövetkezve Judára rontott.

Judában ekkor Ahász volt a király. Ez végső kétségbeesésében ahhoz az egyetlen uralkodóhoz fordult, aki elég erős volt őt megvédeni. Kihordatta a templomokból a kincseket és adó gyanánt elküldötte *Tiglatpilezár* asszír királynak és segítségét kérte *Jezsaiás* próféta intelmei ellenére.

Az asszír királynak kapóra jött ez a felhívás. Odasietett és először is Israel ellen fordult. Pekah gyorsan Szamariába menekült, az asszírok pedig elfoglalták Izraelt. Az egész királyságából csak Efraim törzsének területe maradt meg néhány szomszédos területtel. Ez Kr. e. 734-ben történt.

Tiglatpilezár két esztendei ellenállás után elfoglalta Damaszkuszt is és Rezon királyt megölette. Nyolcezer lakost Arméniába küldött ebből a birodalomból, amely asszír tartomány lett. *Damaszkusz szíriai királysága ezzel véget ért.*

Mikor az asszír király összehívatta vazallusait, Damaszkuszban huszonöt király jelent meg hívó szavára. Köztük *Ahasz* is, aki alázatosan hálát mondott és ajándékokat vitt neki.

Pekah, mint Asszíria vazallusa megtarthatta Efraim földjét. *Hozea* azonban meggyilkolta őt és maga lett a király. Az asszír királynak rögtön tíz talentum aranyat és ezer talentum ezüstöt küldött, hogy megszerezze a kegyét.

Mikor Tiglatpilezár meghalt, a szíriai országok és Izrael is felázadtak. De Tiglatpilezár fia, *IV. Szalmanasszár* a lázadók közé sietett és *Hozea* örült, hogy ezúttal alázatos hódolása fejében bocsánatot nyerhetett.

Hozea szövetségeseket keresett és nagy bajában az egyiptomi fáraóhoz fordult segítségért. Egyiptomban az ethiopiai *Sabaka* uralkodott. Ez szívesen fogadta *Hozea* ajándékait, de nem nyújtott segítséget.

Az asszír király értesült *Hozea* tárgyalásairól a fáraóval és maga elé rendelte *Hozeát*. Ez meg is jelent előtte, de az asszír király nyomban elcsukatta s a börtönben eltétette láb alól.

Szamaria a király távollétében is bátran védekezett. Egyiptomból nem érkezett segítség, de a város két esztendőnél tovább tartotta magát, *Szalmanasszár* haláláig. Az új király, *Szárgon*, tovább folytatta az ostromot s a harmadik esztendőben elfoglalta és kifosztotta a kimerült Szamariát. Izrael lakóit részint Arméniába és Mezopotámiába küldte, részint a méd városokba. Sok izraelita Judába, Egyiptomba és Európába menekült. Izrael földjére babiloniakat telepített az asszír király, később más tartományból valókat is. Mindezek az emberek magukkal hozták hazai isteneiket is. De hogy Izrael istene se haragudjék meg rájuk, papokat rendeltek ki a kőoszlopokhoz és a hegyi templomokhoz, ahol áldozatokat mutattak be Jehova bikás szobrainak. Minthogy azonban nem tudták, mi kedves és mi nem kedves az izraeliták istenének, az asszír király egy fogoly zsidópapot visszaküldött Izrael földjére, hogy tanítsa meg Jehova kultuszára Izrael új lakóit.

Igy ért véget *Izrael* királysága.

Juda bukása.

(Kr. e. 722—586.)

Judában *Ahasz* halála után fia, *Hiszkia* uralkodott. Ifjúságától fogva buzgó híve volt Jehovának, tisztelte a prófétáit is és hallgatott a tanácsaikra. Jezsaiás próféta volt a legmeghittebb tanácsadója.

Szamia sorsa megmutatta Szíria többi népének, mi sors vár rájuk is, ha Assíria legyőzi őket. Szövetkeztek tehát a közös ellenállásra és a szövetségbe Egyiptomot is belevonták. Hiszchia azonban Jezsaiás tanácsára nem csatlakozott a szövetséghez.

Hiszchia nem vett részt a lázadásban sem, de tárgyalt a lázadókkal s magára vonta ezzel az asszír király haragját.

Szenakherib asszír király a legelső alkalmat megragadva elfoglalta Juda városait és egyik fővezérét, Jeruzsálem ellen küldte, hogy a város átadását követelje. Hiszchia, aki Jeruzsálem erődítményeit sietve helyreállíttatta s a városon kívül az összes forrásokat eltömette s bent a városban új víztartókat készíttetett, bízva Jehovában és a fáraóban, Jezsaiás tanácsára nem adta át Jeruzsálemet. Közben Szenakherib a Jeruzsálem segítségére siető *Taharka* egyiptomi királyt megverte s míg seregének egy részével ostromzárral vétette körül Jeruzsálemet, ő maga készült Egyiptomba. De éjszaka Malak Jahve megrohanta és tönkre tette az asszír sereget, úgyhogy 185.000 ember elpusztult és Szenakherib visszasietett Ninivébe. Így mesélik a zsidók papi történetírói. Az egyiptomi papok Ptah istennek tulajdonítják a diadalt, aki nagy sereg mezei egeret küldött az asszírok táborára. Valószínűleg dögvész kényszerítette rá Szenakheribet, hogy abba hagyja terveit és Jeruzsálem ostromát is. De Hiszchia azért megküldte Szenakheribnek a 30 talentum arany és 300 talentum ezüst adót s követei útján hódolt az asszír király előtt.

Juda királysága ezzel véglegesen belépett az asszír hűbérállamok sorába. Vagy hetven esztendeig minden évben megküldték királyai az adót Ninivébe anélkül, hogy fellázadtak volna az asszírok ellen. Ez a hosszú békeidő hasznára volt az ország anyagi fejlődésének.

Hiszchia király Szenakherib elvonulása után még tizenöt esztendeig uralkodott nyugalomban és békességben (686-ig). Költő is volt és alatta virágzott a vallási költészet.

Utóda fia, a tizenkét éves *Manassze* lett (685—664.). A zsidók előkelői türelmetlenül viselték a rájuk kényszerített jámborság álarcaát.

A pogány párt hatalmába kerítette az ifjú királyt és Jehova híveinek feje fölött meggyülekeztek a felhők. A szíriai istenek kultuszát mindenütt helyreállították. Bált és Asztartét imádták és Hinnom völgyében, ahol Ahasz feláldozta már egyik gyermekét Bálnak, újra ott állt ennek a szörnyű bálványnak a szobra. Imádták ezeken kívül a babiloni isteneket is, sőt Jehova templomában is oltárokat emeltek nekik. A nép utánozta az udvari urak példáját. Jehova híveit, akik gyászruhában jártak az uccán, kinevették és nyelvet öltöttek rájuk. A prófétákat hallgatásra kárhoztatták. Többet meg is öltek közülök. Jezsaiást, az agg prófétát, aki folyton korholta a királyt, Manassze a hagyomány szerint egy odvas cédrusfába dugatta bele és kettéfűrészeltette.

Ugyanezeket írják Manassze fiáról, *Amon*-ról is, akit azonban már két esztendei uralkodás után megöltek. A nép agyonverte az összekülvöket és Amon nyolcéves fiát, *Józsia*t kiáltotta ki királlyá.

A Jehova-párt gondoskodott Józsia neveléséről és kormányzott a gyermekkirály helyett. Uralkodása első éveiben szkilhák rablécsapatai pusztították végig egész Szíriát és bejárták Judát is. A vitéz, vad lovasok elől a lakosok az erdőbe és a hegyek közé menekültek s nagy volt a rémület mindenfelé. A rémes vihar keresztülszáguldott Judán anélkül, hogy nagy károkat okozott volna s a papok azt hirdették, hogy a veszedelmet a jámbor király imájára háritotta el Jehova Juda felől.

Az idegen bálványimádást megint szigorúan elnyomták s a próféták szövetkezve a jeruzsálemi papokkal, egy hosszasan előkészített tervet valósítottak meg: a *kultusz gyökeres reformját*, Józsia uralkodásának tizenyolcadik esztendejében (Kr. e. 621-ben). *Hilkia* főpap és *Szafán* templomi írnok jelentették a királynak, hogy a főpap a templom restaurálása közben ráakadt a *törvénykönyvre*. A király felolvastatta Szafán-nal a könyvet s mikor hallotta, hogy milyen átkok sújtják az idegen istenek imádoit, megszagatta ruháját, ami a zsidóknál a szomorúság vagy a rémület jele volt. A király aztán ünnepies gyűlést hívott össze a templomba és felolvasta ott a nép füle hallatára „a Jehova templomában talált törvénykönyv minden betűjét” s a törvénykönyv alapján megkötötte „Jehova szövetségét.” Ünnepélyesen megfogadta, hogy a törvénynek megfelelően fog élni és megfogadta ugyanezt a nép is.

Nyomban hozzáláttak a Jehova-kultusz berendezéséhez, ahogy a törvénykönyv előírja egy beszédben, amelyet *Mózes* Kánaán meghódítása előtt intézett a néphez. A beszéd azt mondja, hogy más istenek tisztelete, az istenség képes ábrázolása, minden külsőség, aminő az oszlop és a szent fa, idegen, pogány eredetű. De Jehovát is csak Jeru-

zsálemben szabad tisztelni, oda kell hordani minden áldozatot és tizedet, mert Jehova ezt a helyet választotta ki avégből, hogy ott lakjék. Izrael, mint Jehova választott népe, legyen szent nép. Vallásos és erkölcsös életével különböztesse meg magát minden más néptől és *más népekkel ne keveredjék*. Izrael népének élén, mint Jehova törvényének őre és magyarázója, a leviták papirendje áll, amely független az államtól.

Jehova törvénykönyvének a felfedezése Kr. e. 621-ben oly esemény, amelyhez fogható jelentőségre nézve nem sok van az egész világtörténelemben, mert rajta nyugszik a zsidóság s vele a kereszténység és az izlám is. A törvény különben csak a babiloni fogság után érvényesült teljesen, amikor ennek alapján próbálták meg hazatértükkor ujjíateremteni a zsidók az új közösséget.

Az idegen bálványok tiszteletét azonban nyomban megszüntették. Az oltárokat és a berkeket megsemmisítették. Eltávolították az addig megtúrt Jehova-szobrokat és házi isteneket is. Az idegen bálványokat szolgáló papokat pedig saját oltáraik előtt lemészárolták.

Ez a vallási reform nyomban érezte hatását. A „kiválasztott” nép annyira bízott abban, hogy Jehova meg fogja semmisíteni a babilónokat, hogy minduntalan megpróbálta visszaszerezni függetlenségét. Pedig ezek az idők már rég elmúltak. Mint engedelmes hűbérállam fennállott volna Juda tovább is, de mint önállóságáért küzdő királyságnak tönkre kellett mennie. Tisztán leírta a helyzetet Jeremiás próféta, de intelmeire senki se hallgatott és Jeremiásnak az volt a szomorú sorsa, hogy lássa hazája pusztulásának közeledtét anélkül, hogy megakadályozhatná.

II. *Nekho* egyiptomi fáraó berontott Szíriába, mert tudta, hogy Asszíriában belső viszályok dúlnak. Józsia, aki nem akart egy másik idegen nép uralma alá kerülni, szembeszállt vele, de Megidónál 608-ban vereséget szenvedett és halálosan megsebesült. Meg is halt Jeruzsálemben és igen nagy volt érte a zsidók gyásza.

Józsia legifjabb fiát, *Joahaszt*, akit a zsidók királyukká választottak, *Nekho* táborába hívatta és elküldte Egyiptomba. Soha többé hírét sem hallotta senki Joahasznak. Azután Józsia legidősebb fiát, *Jojakimot* nevezte ki hűbéres királynak. Ez helyreállította megint az idegen bálványok tiszteletét és hű maradt Egyiptomhoz. A próféták panaszaiával és jóslásaival ugyan nem sokat törődött, de azért Uria prófétára annyira megharagudott, hogy Egyiptomból, ahová Uria elmenekült, haza hozatta és kivégeztette. Jeremiás szintén veszedelemben forgott, mert ellene volt az Egyiptommal való szövetkezésnek.

Három év múlva a legutóbbi vereség után Nekho megint szembe akart szállni Nebukadrezár babiloni királlyal és Jojakim Nekho biztatására megtagadta Nebukadrezárnak az adófizetést. Ez szíriai vazallu-

A zsidók elhurcolása a babilóni fogságba.

Mikor Nebukadrezár elfoglalta Jeruzsálemet, a babilónok 17 ezer foglyot hurcoltak el. A romokon ott ül Jeremiás próféta, akit honfitársai szidalmakkal halmoznak el, mert benn látják a szerencsétlenség egyik okát.

sait küldte Juda ellen és az ammonitákat, akik ósrégi idők óta gyűlölték Judát. Megostromolták Jeruzsálemet és az ostrom közben Jojakim is elesett.

Tizennyolc esztendő fia, *Jojakhin* lett utána a király, éppen midőn maga Nebukadrezár is megjelent az ostromlott Jeruzsálem előtt. Három hónap mulva a város kénytelen volt megadni magát. Nem rombolták le, de ami elvihető volt a templomában és a királyi palotájában, azt elvitték. Jojakhint családjával és az egész nemességgel együtt, Babiloniába szállították. Ugyanez a sors ért 17.000 harcost is egy sereg kézmívessel együtt, akiket a babiloni építkezéseknél használtak fel, továbbá egy csomó igen előkelő túszt, papot és prófétát is. Csak annyi embert hagyott Nebukadrezár Judában, amennyire szükség volt a föld megműveléséhez. Ezen árnyékkirályság királyává Józsia harmadik fiát, Mattanját nevezte ki Nebukadrezár *Zedekia* névvel.

A próféták nem akarták elhinni, hogy Jehova teljesen elfordult Izraeltől és Nebukadrezárnak a pusztulását jóslgatták. Csak Jeremiásnak volt más a véleménye és ő azt hirdette, hogy nyugodtan meg kell hódolni a babiloniak előtt. Így aztán éppúgy gyűlölték őt Jeruzsálemben, mint a Babiloniába hurcolt foglyok, akik sóvárogtak a szabadulás után és dühöngtek Jeremiásra, aki a reménységüket akarta elrabolni.

Jeruzsálem pusztulása.

Zedekia kilenc évig uralkodott, mikor a többi szíriai fejedelemmel együtt *Apriesz* egyiptomi király őt is lázadásra csábította. Nebukadrezár, aki a lázadás első hírére rögtön nagy sereggel indult a lázadók ellen, nem tudta, először Egyiptomot, Föniciát vagy Judát támadja-e meg. Csillagjósai azonban a középütt elterülő Juda mellett döntöttek. Így az asszír király főserégével egyenesen Judába nyomult. *Zedekia* bezárkózott Jeruzsálembé. Nebukadrezár a filiszteusokra és az edomitákra bízta az ország meghódítását s ő maga Jeruzsálemet kezdte ostromolni. Mikor megtudta, hogy az egyiptomi király sereggel nyomult be Dél-Palesztinába, rögtön elébe sietett. *Apriesz* azonban nem mert ütközetbe bocsátkozni. Nebukadrezár csakhamar megint ott termett Jeruzsálem előtt.

A zsidók vitézül védekeztek, bárha Jeremiás szakadatlanul azt prédikálta nekik, hogy hiábavaló minden ellenállás, Jehova elhatározta, hogy kiszolgáltatja őket a könyörtelen ellenségnek. A vezérek végül annyira felháborodtak a halálmadár jóslásain, hogy azt kívánták a királytól, aki mindaddig védelmezte Jeremiást, hogy tömessen be mindörökre Jeremiásnak a száját. A király rájuk bízta, hogy csináljanak

Jeremiással, amit akarnak. Erre lebocsátották a prófétát egy víztartóba, hogy megfulladjon. De a víztartóban csak iszap volt s mikor a király meghallotta, hogy Jeremiás még él, kihúzatta őt és börtönbe vetette.

A városban egyre nőtt a nyomorúság, mert éhség és dögvész tört

Zsidó hadifoglyok robotmunkája

Szenakherib asszír király idejében. Dombormű Kr. e. 701-ből. Kujundzsikben lelték.

ki benne, de csak másfélévi nehéz ostrom után sikerült a babiloniaknak rést verni az északi falban. Nyomban behatolt az ellenség a résen és a középső kapu mellett, nem messze a vártól foglalt állást. Zedekia a nagy zürzavarban még éjjel kimenekült a városból katonáival a délkeleti falon. De a babiloniak utána eredtek és Jerikó síkján utólérték. Az

elfogott Zedekiát elvitték Nebukadrezár elé, aki Zedekia gyermekeit szemeláttára lemészároltatta, azután kiszúratta a szerencsétlen zsidó király szemeit. Így megvakítva, kettős láncra fűzve Babilonba küldte őt a király.

Nebukadrezár egyik legelőkelőbb tisztjét, *Nabuzarhudant* bizta meg azzal, hogy Jeruzsálemet végrehajtsa az ítéletet. A palotát és a templomot földig lerombolták s a műkincseket elhurcolták belőlük. A város falait és a házakat lerombolták s a lakókat fogságba vetették. A főpapot, több más papot, sok udvari embert, hivatalnokot és hatvan tekintélyes embert láncra verve Riblába szállították s ott kivégezték, 852 más polgárt pedig családjával együtt Babilonba vittek fogságba. Az országban csak kevés embert hagytak s ezeknek adták a fogságba hurcolt gazdagok szántóföldjeit és szőlőhegyeit. Mikor a babiloniak végül elvonultak, az új tartományba helytartóul *Gedalját*, Jeremiás egyik barátját nevezték ki.

Jeremiást a város elfoglalása után kiszabadították börtönéből. Nebukadrezár megtudta ugyanis, hogy Jeremiás mennyire küzdött az Egyiptommal való szövetség ellen és mennyire kívánta, hogy hódoljanak meg Babiloniának. Ezért megengedte neki, hogy választhasson: otthon akar-e maradni hazájában vagy vele akar-e menni inkább Babilonba. Jeremiás otthon maradt és Nebukadrezár tanácsára, aki dúsan megajándékozta őt és gondoskodott az ellátásáról, *Gedalja* helytartóhoz vonult Mizpába. Érthető, hogy az országban maradt zsidók nem érezték jól magukat új uraik alatt és aki csak tehette közülök, kivándorolt Egyiptomba, bármennyire ellene volt is ennek Jeremiás.

Gedalja helytartót egy lakoma közben összeesküvők meggyilkolták, akiknek élén *Izmael* állt, Dávid király egy leszármazottja. De *Izmael* nem tudta tartani magát *Johanán* ellen és kénytelen volt az ammonitákhoz menekülni. *Johanán* és hívei is félték Nebukadrezár haragjától és Egyiptomba menekültek. Jeremiás, bármennyire idegenkedett is Egyiptomtól, szintén kénytelen volt oda menekülni.

Meg kellett még érnie Juda tragédiájának az utolsó jelenetét is. Az otthon maradt zsidók nem tanultak a saját kárakon. Jeruzsálem lerombolása után öt év múlva egyesültek a moabitákkal és fegyverrel próbálták szerencsét. A lázadást elfojtották, az egész országot kipusztították és 745 embert megint elvittek rabláncra fűzve szomorodott földjeik után a „babiloni fogságba”.

A zsidók kultúrája.

A zsidók kultúrája nem volt fejlett, sőt sokkal alacsonyabb színvonalon volt, mint szíriai szomszédaié.

A művészet és a tudomány nem virágzott náluk, hiszen még a közönséges mesterségekben is járatlanok voltak. Dávid föníciai kőfaragókkal és ácsokkal dolgoztatott éppúgy, mint Salamon, aki várának és templomának építéséhez szintén Föníciából kért építészeket és művészeket s megírta Hiram királynak, hogy az ő népe nem ért ilyesmihez.

Esetlen istenszobraik bearanyozását és beüzüstözését a kanaánitáktól tanulták meg. S minthogy tilos volt kézzel faragni az istenség mását, a képzőművészet és a művészibb ipar nem is fejlődött ki náluk soha.

A kereskedelemben sem tüntették ki magukat Izrael fiai. Már azért sem, mert az idegen népekkel való érintkezést tisztátalannak tartották.

Az izraeliták szellemi élete is teljesen egyoldalú volt. A tudományos hajlam egészen hiányzott belőlük. Nincs époszuk sem, nincs drámájuk sem. Az egyetlen ága az irodalomnak, amelyben nagyot alkottak, a *dalköltészet* volt és az ennek megfelelő zene. Dalköltészetüket még ma sem múlták felül. Tetőpontja dalköltészetüknek a *zsolttárok*, amelyek közül többet Dávidnak és Salamonnak tulajdonítanak, noha későbbi időből valók. A költészet virágkora *Hiszkia* király ideje volt, aki maga is költő volt. A lírikus tanköltészethez tartoznak a próféták könyvei is, amelyek közül a legrégebb Amosz és Hozea könyve, a legjelentősebb Jezsaiás és Jeremiás könyve.

Szellemi életének ez egyoldalúsága és különössége mellett is ez a kis nép nagyobb befolyással volt az egész emberi történelem folyására, mint a görögök és a rómaiak. Mert Izrael népe az emberi lélek egyik megnyilatkozását a legnagyobb tökéletességre fejlesztette s ez sokkal jelentősebb az emberiségre nézve a tudománynál, művészetnél, jognál és filozófiánál, mert mindezeknél sokkal általánosabb, amennyiben felöleli a nép minden rétegét a királytól a koldusig. Az emberi léleknek ez a megnyilatkozása a *vallás*.

Vallási tekintetben eredetileg nem volt különbség a zsidók és a szomszédaiak között. Jehova a nemzeti isten, mindenekelőtt a hadisten, aki diadalra vezeti népét vagy ha haragszik rá, romlásba sodorja. Jehova erős, bosszúálló isten, kinek a zsidók véres áldozatokat mutatnak be, hogy megengeszteljék. Ez a magyarázata az Egyiptomból

eredő és a kánaánitáktól kölcsönzött körülmetélés szokásának is, amely a haragvó istennek bemutatott áldozat az ember saját véréből, amely által az ember megváltja saját magát. Hegyeken, dombokon, zöld fák alatt, kövek mellett vagy szent forrásoknál emelnek Jehovának oltárokot földből vagy faragatlan kövekből. Az oltárok mellett oszlop áll (masszeba) vagy szentfa (asera). Csak nagyon gazdag és jámbor emberek építenek számára külön templomot, amelyben szobra is van Jehovának emberi vagy (mint Danban és Bethelben) bikaalakban. A régi Izrael minden tekintélyesebb községének volt külön oltára és mindenütt megvolt Jehovának a maga külön lakása. Híres szent helyek: Szilo, Bethel, Szikhem Efraimban, Dan, Pnuel és Masszeba Gileádban, Jeruzsálem, Hebron, Beerzeba Judában. Többnyire régi kánaáni szentélyek voltak ezek, amelyeket egyszerűen átruháztak Jehovára.

Jehova mellett tisztelnek más isteneket is, különösen *Bált*, a világ legfőbb urát, akinek Jeruzsálemben külön temploma van. Azután *Asztartét*, akinek Salamon Jeruzsálem mellett külön oltárt emeltetett. A moabiták istenének, *Kamosznak* és az ammonita *Milkomnak* is állított Salamon külön oltárt. Salamon templomában is tiszteltek Jehova mellett más isteneket is, még a napistent és egy rézkigyót is, amely állítólag a betegségek ellen védelmezte meg az embereket. Ezeket csak *Hiszkia* távolította el a templomból.

De ezek az istenek, amelyeket a szomszéd népek is tiszteltek, mindig háttérbe szorultak a törzs istene, Jehova mellett, aki elsősorban tette nagyvá Izraelt. Ő az első, a leghatalmasabb isten. Már korán összeolvadt *El* alakjával, a szemiták legfőbb istenével, ellenben *Bál*, az összes szomszéd népek, különösen a föníciaiak legfőbb istene oly önálló egyéniség volt, hogy ezzel azonosítani Jehovát sohasem lehetett. Bálnak külön szenthelyei is voltak a Jehováéi mellett. Ebből ellentét támadt Bál és Jehova között, hogy melyiküket illeti meg az elsőség. Mindeniknek szabad volt oltárt építeni és azon áldozni. De a jóslás és a sorsolás művészete Jehova színe előtt, továbbá a lassan fejlődő rituále különös ismereteket tételezett fel, úgyhogy csakhamar egy befolyásos papi rend fejlődött ki Izraelben.

A királyság kezdete óta háttérbe szorulnak a magánszentélyek. Jeruzsálem, Bethel, Dan és más helyek is állami szentélyekké lesznek, amelyeknek gondozása a király által odarendelt papoknak a dolga. De azért a papok még nem alkotnak külön, zárt rendet. A *levita* nevet, amely alá később összefoglalták az összes papi embereket, csak Kr. e. a VIII. században találjuk először.

A jezraeli vérfürdő, amellyel kapcsolatban a Jehu-dinasztia került trónra Izraelben Kr. e. 843-ban, nemcsak politikai, hanem vallási forradalom is volt, amely pár év múlva, 817-ben hasonló felfordulást vont maga után Judában is. Egyre erősebb lett az a mozgalom, hogy egyedül Jehovát tisztelje Izrael népe mint legfőbb istent. A mozgalom éle természetesen elsősorban Bál ellen irányul, aki a leghatalmasabb vetélytársa volt Jehovának. A mozgalom előharcosai a Jehova-próféták. Főképviselei ennek a régebbi prófétaságnak *Éliás* (Illés) és *Éliza*. Éliza próféta bírta rá Jehut a véres lázadásra, aki azután, mikor trónra jutott, teljesítette a mozgalom kívánságait: Bál templomát leromboltatta a papjait és prófétáit megölette. De akkoriban a bálványimádás vagy az alsóbbrendű istenek ellen való fellépésről szó sincs még sem Izraelben, sem Judában.

Az Omri-dinasztia bukását követő időben, a külső és belső szorongattatás idejében történik meg lassan az izraelita nép felfogásában az az átalakulás, amely megalapítja Izrael világtörténeti jelentőségét. Állandó volt a sanyargattatás mind a két kis államban. A folytonos háborúskodással járó élet és vagyonbizonytalanság, a belső felfordulás, a rossz termések, szárazság, földrengés és pusztító dögvészek mind arra vallottak, hogy Jehova nagy haragra gyulladt népe ellen. Búcsújárásal és áldozatokkal próbálták kiengesztelni. A papok és próféták tekintélye rendkívül megnövekedett. „Levi fiai”, a leviták ettől fogva zárt papi rendbe tömörülnek és a szent mondában a nép vezére, Mózes mellé helyezik öccsét, Áront, az első papot is. Buzgón elzarándokoltak a szent helyekre Bethelbe és Gilgába, Beerzebába, nagy pompával ülték meg az ünnepeket, pompás arany és ezüstsobrokat emeltek Jehovának, bőjt és vezeklőnapokat rendeltek el. Mindhiába.

Ekkor támadt az a gondolat, hogy az istentisztelet egész eddigi módja helytelen volt. A *próféták* ezt a gondolatot képviselték és álláspontjukat írásban is kifejtették.

Jehova — mondták — haragszik, mert nem tiszteljük és nem követjük a parancsait. Jehova az a mindenható isten, akinek akaratát a világos és a népek sorsát irányítja, Izrael népét kiválasztotta a saját népének. De Jehova féltékeny isten: *csak őt szabad tisztelnie a népnek*. De a nép idegen isteneket tisztel, emberi szobrokat és bika-szobrokat állít Jehova mellé. Ezért küld rá Jehova ellenséget, éhséget és dögvészt. De nem fogja népét teljesen megsemmisíteni, ha népe megbánja bűneit és visszatér a tiszta istentisztelethez.

Vallási szempontból új belátásra jutottak el, de azt úgy tüntették

fel, mint visszatérést egy régebbi, az idők során veszendőbe ment tudáshoz, amelyet csak a papok és a próféták őriztek meg. E felfogáshoz átalakították most az egész hagyományt. Jehova e szerint az átalakított hagyomány szerint már a nép ősapáival megkötötte a szövetséget, amelyben a nép szilárdan bizakodhatik. Mert a nép kezdettől fogva boldog volt, amíg Jehovának engedelmeskedett, amióta elszakadt tőle, azóta került szolgaságba. Ha újra visszatér hozzá, Jehova elküldi népének a szabadítót.

Ezt az alapgondolatot akarta kidomborítani az ismeretlen nevű történetíró a maga 750 körül szerzett történeti munkájában, mikor a hagyományt ilyen papi értelemben átdolgozta. Az új felfogásban Jehova, a nemzeti isten egyúttal az egész világnak is ura, a többi isten csak fantóm, Jehova mellett elenyésznek. Jehova az igazságos isten, akinek céljait szolgálják a pogányok is. Amikor az istenség fogalma átalakult illetően *erkölcsi* fogalommá, átalakult vele együtt természetesen az emberi erkölcs fogalma is. A vallás erkölcsi szabályait tisztán megformulálták s az izraeliták ezen a téren tanítómestereivé lettek az egész világnak. Ebből a korból való a tizparancsolat is. Minthogy a próféták az új erkölcsi és vallási szabályok életbeléptetésétől jobb idők elkövetkezését várták, a szabályok tekintélyét azzal növelték meg, hogy Jehova ki nyilatkoztatásainak mondták.

Még jobban elmélyítette a vallás problémáját *Amosz*, aki Bethlehemtől délre egy kis faluból, Tekoából való pásztor volt Judában s II. Jerobeam idejében mint prédikátor lépett fel Bethlehemben. Ő hangsúlyozta először a tisztán erkölcsi szempontokat. Jehova szent és igazságos isten, Izrael ellenben bűnös és elfajult nép. Azért haragszik Jehova, azért veti meg az áldozatokat és azért kell Izraelnek tönkremennie, mert csupa jogsértést csinál, mert a királyi hivatalnokok szövetkezve a papokkal kijátszák a jogot és megvesztegethetők, mert uzorás gazdagok szipolyozzák a szegényeket, mert a hitelező eladja az adóst rabslágának.

Teljesen új felfogás volt Izraelben, hogy Jehova elsősorban erkölcsös életet kíván az emberektől. *Amosz* a csúcspontja ennek az irány-
nak és ő az alapja a további fejlődésnek.

A második próféta, *Hozeás* továbbfejleszti Amosz gondolatait: „Szeretetet akarok, nem áldozatokat; az isten megismerését, nem égő áldozatokat.” Hozeás kárhoztatja a népies kultuszt s elveti mindenké-
előtt Jehovának bikaalakban való tiszteletét.

E törekvések mellett, amelyek a vallás átszellemítését célozták,

voltak ellenkező irányú törekvések is. Növekedett ebben a korban természetserűen az asszír-babiloni kultúra befolyása és itt-ott otthonossá lett a csillagok tisztelete is. A babiloni özönvíz-monda is ekkortájt került bele az izraeliták történeti műveibe.

A nép tömege azonban, úgy mint eddig, ezentúl is a külsőségek egyre kínosabb ápolásában kereste a menekülést. Jehovának azt a parancsát, „minden elsőszülött az enyém”, amely eredetileg csak a marhára vonatkozott, kiterjesztették az elsőszülött gyermekekre is, akit mindig külön áldozattal kellett megváltani. *Ahasz*, Juda királya Kr. e. 730-ban feláldozta saját fiát Jehovának. És a hetedik században ez a szörnyű szokás egyre jobban elterjedt: számos gyermeket áldoztak fel Jehovának az égő oltáron Jeruzsálem mellett, Benhinnon (Gyehenna) völgyében.

A reform gyökeres megvalósítása beletelt vagy nyolcvan esztendőbe. A vállalkozás sikerét a próféták és a *jeruzsálemi papság* szövetkezése biztosította. A próféták dühöngtek a kultusz ellen, amint azt országszerte üzték, mert külsőség volt s nem felelt meg Jehova lényegének, amely nem áldozatokat és zarándoklásokat kívánt, hanem lelki tisztaságot. Pogány bálványimádásnak tartották a masszebák és aserák (oszlopok és fák) tiszteletét, valamint a láthatatlan isten szobrait. Jeremiás még a frigyládát is éppúgy kárhoztatta, mint más jelképet, de a nép tömegében kifejlődött az a hit, hogy Jehovát csak Jeruzsálemben, Zion templomában szabad tisztelni. Zion istene az egyedüli igaz isten. Ez a hit döntötte el a további fejlődést. Míg régebben a papok és a próféták éles ellentétben voltak egymással, ez olyan pont volt, amelyre támaszkodva a jeruzsálemi papságot meg lehetett nyerni a reformnak, mert nyilvánvaló, hogy ez a felfogás nagy előnyökkel járt a papságra nézve. A papság közreműködésével a tisztán szellemi mozgalmat át lehetett terelni a gyakorlati reform terére. A *621-i törvénykönyv* világosan mutatja már a papság befolyását. A próféták gondolatai, amelyekben ez a könyv épül, megalkudtak már itt a nép régi gyakorlatával. Mózes ötödik könyvében maradt ránk ez a törvénykönyv. Két része van: *tételek* és *jogok*. Az előbbi a vallási szabályokat tartalmazza, az utóbbi az erkölcsi szabályokat és a szokásjogot.

Izrael Jehova kiválasztott népe. Szent nép, kultuszának és erkölcsének feddhetetlennek kell lennie. A legfontosabb parancs az volt, hogy az őslakók kultuszhelyeit le kell rombolni s minden tizedet és áldozatot Jeruzsálembé kell vinni. Ezentúl csak az a marha volt áldozat, amelyet Jeruzsálem templomában vágtak le a papok. A vidéki papokat

áttelepítették Jeruzsálembe és a próféták főtételeit parancsok alakjában formulázták meg.

A törvény csak a babiloni fogság után lépett teljesen életbe. A száműzés előtt viszálykodó, széthúzó tömeg volt a zsidóság. Véreskezű királyaik alatt nem tartotta őket össze semmi magasabb eszme. A fejlett babiloni kultúrával való érintkezés jótékony hatással volt reájuk, fellobbantotta bennük a nemzeti érzés lángját. Mikor visszatért Izrael a fogságból, az új közösség alapja a törvénykönyv lett és az az erős hit, hogy Jehova minden isten fölött álló s ők a föld egyetlen igaz istenének kiválasztott népe. Így a próféta-ság átalakult a *zsidósággá*.

Ez a tudat, a mindenek fölött álló isten tudata erőt adott az izraelita népnek, hogy túlélje az állami lét bukását, de elszigetelte Jehova szent népét minden más néptől. A népek között meglévő, de áthidalható ellentétet vallási ellentétté alakította át, amely áthidalhatatlan és megvetette az alapját annak, hogy a zsidó nemzetből *zsidó egyház* legyen.

De ez az esemény nemcsak a zsidóság további sorsára nézve volt döntő jelentőségű, hanem azokra a vallásokra nézve is, amelyek a zsidóságból virágzottak ki: a kereszténységre és az izlámra. Így még ma is érezzük annak az eseménynek hatását, amely Józsia uralkodásához fűződik.

Kis-Ázsia országai.

Kis-Ázsia 1100 kilométer hosszú és 600 kilométer széles félsziget. A területe tehát több mint 600.000 négyzetkilométer. Hegyláncok szegik körül és barázdálják keresztül-kasul. Három tenger veszi körül: a Földközi-tenger, az Égei-tenger és a Fekete-tenger.

Kis-Ázsia egész sereg államra oszlott, amelyeket a bennük lakó népről neveztek el. A tengerparton terült el Föniciához legközelebb

Kilikia, Pamfília, Likia, Kária, Lidia, Mizia, Bithynia, Paflagónia és Pontosz. A félsziget belsejében volt Kappadokia s végül legközepütt Frigya, amelynek egy részét a Propontisz (a mai Márvány-tenger) mosta.

Kis-Ázsia régi népeinek az eredete nem állapítható meg bizonyosan. Csak annyi biztos, hogy a nagykulturájú líkiaiak indogermánok voltak.

Ugy látszik ezen a nagy felföldön az óvilág összes népfajai találkoztak. Valamennyi népnek a mezőgazdaság volt a legkedvesebb foglalkozása. Termékeny földjeik, kövér legelőik híresek voltak az ókorban.

Frígia.

Kis-Ázsia népei legnagyobbrészt az indogermán népcsaládhoz tartoztak. Legnevezetesebbek közöttük a frigeek és a lídiaiak. Rokonai voltak a Balkán-félsziget népeinek, a görögöknek és elsősorban a thrákoknak.

A fríg nép zöme azt a síkságot lakta, amelynek északi folyója a Szangariosz, déli folyója a kanyargó Meander. Ezt a pompás gabonatermő és legelős földet nevezték *Frígiának*. Népe szorgalmas, békés, földművelő és baromtenyésztő nép volt. Eredeti nevük *aszkaní* lehetett, mert úgy a hazai, mint a görög mondákban *Aszkániosz* a frigeek legrégebbi fejedelme. Frígia uralkodói valaha hatalmas királyok voltak, de tetteiket csak mondák őrzik. A Szangariosz forrása körül talált ősi sírok nyujtanak róluk pontosabb felvilágosítást.

Két legrégebbi uralkodójuk *Gordiasz* és fia, *Midasz* volt.

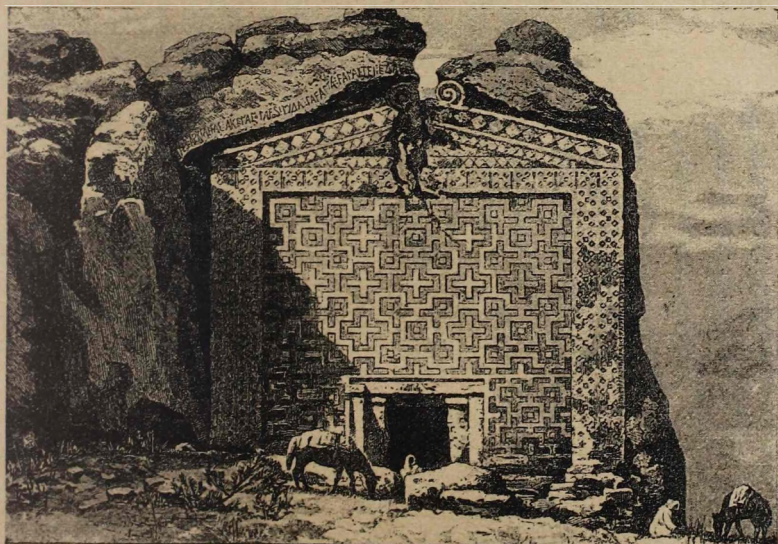
Gordiasz parasztember volt. Mikor egyszer szántott, rászállt egy sas az igájára és egész nap rajta ült. *Gordiasz* elment Telmesszoszba, hogy megkérdezze a jósoktól, mit jelent ez a sas. Mikor belépett a városba, egy szépséges leánnyal találkozott, aki értett a jóslás mesteriségéhez. Ez azt jósolta *Gordiasz*nak, hogy király lesz belőle. S annak jeléül, hogy szilárdan hisz a jóslatban, feleségül ajánlkozott *Gordiasz*nak, aki örömmel fogadta az ajánlatot.

Nemsokára zavarok támadtak a frigeek között és a jósda azt ajánlta a népnek, hogy válasszanak királyt. Mégpedig azt az embert válasszák meg, aki a jóslat után először keresi fel szekéren Zeusz templomát. Alig tudatták a követek a néppel a jóslatot, látták, hogy egy paraszt hajtát szekérép Zeusz temploma felé. *Gordiasz* volt ez. A nép örömujjongva rögtön kikiáltotta Frígia királyává. Ezen esemény emlékére *Gordiasz* szekérép Zeusz templomában helyeztette el Gordion városában és a szekér igáját somfahánccsal úgy hozzácsomózta a szekér rúdjához, hogy a jóslat annak ígérte az uralmat egész Ázsia fölött, aki a csomót megoldja. Ez volt a híres gordiuszi csomó. Tudjuk, hogy azt a csomót Nagy Sándor oldotta meg úgy, hogy a kardjával kettévágta.

A szép leánnyal, aki *Gordiasz*nak megjósolta a királyságát, *Kibe*le istennő volt, akitől *Gordiasz*nak fia született: *Midasz*. Mikor a bölcsőben feküdt, a hangyák búzaszemeket hordtak az alvó gyermek szájába. A jóslat ezt mérhetetlen gazdagságra magyarázta. Ez a gazdagság a bányászatból eredhetett, de a monda másként magyarázza. Azt meséli, hogy Dionizosz isten *Midasz* kérésére azzal a képességgel ruházta fel

őt, hogy amihez hozzáért, az menten arannyá változott. Mikor az a veszedelem fenyegette Midászt, hogy éhenhal, mert arannyá változott az ennivalója is, úgy szabadult a veszedelmes képességtől, hogy megfürdött és alámerült a *Paktolosz* folyóban, amelynek fövénye azóta aranytartalmú.

A monda azt meséli továbbá Midászról, hogy Orfeusz tanítványa volt. Mikor Midász egy izben megleste Apolló és Pán énekversenyét és hivatlanul kritikát gyakorolva Pánnak ítélte oda az elsőséget, mert

Midász sírja.

Valamelyik későbbi uralkodó vágatta ezt a sirt a sziklafalba Kumbet mellett. De a sírbolt-
nak csak a díszes homlokzata készült el.

jobban tetszett neki Pán nádsipja, mint Apolló kitharája, a haragvó isten egy pár szamárfület növesztett Midász fejére. Midász sokáig a magas frigiai föveggel rejtette el a fülét, de a borbélyá előtt mégsem titkolhatta el szégyenét. A borbélynak meg kellett ugyan fogadnia, hogy az államtitkot nem árulja el, de a fecsegő ember úgy könnyített magán, hogy egy magányos helyen lyukat ásott a földbe és a lyukba súgta bele: „Midász királynak szamárfüle van.”

Azután betömte megint a lyukat. De a földből ezen a helyen nád nőtt ki s mikor szél volt, a nád folyton ezt suttogta :

„Midász királynak szamárfüle van.”

Igy aztán nyilvánosságra került, hogy mi lett a következménye Midász király ostobaságának.

A frigelek vallása a nép jellemének megfelelően kissé lágy és érzelgős.

Egezeuszi Diana, a fríg istenanyja.

Ő a természet titokzatos istenasszonya. Ezer emlőből osztja az életet mindenüvé. A híres szobor a római kapitoliumi múzeumban van.

rajongó szemfényvesztők és koldusok kószálták be az országot, hogy alamizsnából éljenek.

A frigelek törvényei, amennyiben ismerjük őket, egyszerű, földmi-

Középpontja az „istenanya”, a természet életének nagy istenasszonya: *Má*, akit Kréta szigetén *Rheának* neveztek. Hegycsúcsokon székelt. Egy ilyen csúcsról nevezték *Kibelének* is. Ő az *egezesziak Dianája* is, aki ezer emlőből életet oszt mindenüvé. Ő irányítja a természet titokzatos munkáját, az erdő vadjai lába előtt fekszenek, de ő a kultúra teremtője és védelmezője is, ő védi a városokat és irányítja a sorsot. Papjai vad örömmel ülték meg fiának, *Szabaziosznak* (a görögöknél *Dionizosz*) a születését és éppen olyan vad fájdalommal gyászolják a halálát. Az égi isten a frigeknél *Bagaiosz*, aki mellett *Men-t*, a holdistent tisztelték. Megvan a frigeknél az *Adonisz*-legenda is, csakhogy elváltzott formában Adonisz neve *Áttisz*.

Az istenanya szerette *Áttiszt*, aki szép fiú volt s az istenek irigysége miatt elvesztette férfiasságát és az életét. Ennek emlékéül, hogy az istennő fájdalmában osztozzanak, a nagy gyászünnepek alkalmából évenként nagy csapat hívó férfiatlanította meg magát s azután mint

velő népnek mutatják őket. Halállal büntették a szántó bikának a megölését és a szántóvető eszközök ellopását. Az esküt nem fogadták el bírói bizonyító eszköznek, mert igazságtalan előnyt adott a lelkiismeretlen és hitetlen embernek a becsületes fölött. A földművelésen kívül némely iparág is virágzott náluk. Fekete gyapjából szép szöveteket tudtak csinálni és a hímzést ők találták fel. A bányászatot nagy sikerrel űzték. A négykereű kocsis és a horgony feltalálását is neki tulajdonítja a hagyomány.

Művészetükről nem sokat tudunk, de ők a *meseköltészet* feltalálói és állítólag *Ezópusz* a leghíresebb meseíró is fríg ember volt. Zenéhez is értettek és a frigiai fuvola, sip és dob nagy szerepet játszott tobzédó vallási ünnepeiken.

A trójaiak.

A frigiek nagy törzséhez a *paflagóniak* s a *trójaiak* apró népei csatlakoznak legközelebb. A paflagonok a Fekete-tenger mellett laktak, közeli rokoniak voltak a frigieknek, de ezeknél harciasabbak voltak. Volt idő, mikor 120.000 embert, többnyire lovas tudtak hadba állítani. Fonott sisakot viseltek, apró pajzsokat, dárdát, tört és csizmát, amely lábuk közepéig ért.

Az *Ida* hegység északi lejtőjén és a Szkamander völgyében laktak a *trójaiak* vagy *danaok*, fővárosuk *Trója* vagy *Ilios* volt a Szkamander partján. Ennek a népnek a története annyira összeforrt a görög ókor költészetével, hogy a monda és a történelem határai itt teljesen egybefolynak.

A monda szerint *Dardanosz*, Zeus és Elektra fia alapította az *Ida* hegy lejtőjén *Dardania* városát. Unokájának, *Trosznak* három fia volt: *Ilosz*, *Asszarakosz* és *Ganimédesz*, akit Zeus szépsége miatt az *Olimpusra* ragadott. A legidősebb fia, *Ilosz* a Szkamander völgyében megalapította *Ilios* vagy *Trója* városát, amelynek védelmére fia, *Laomedon* Pergamosz várát építtette. *Trosz* második fia, *Asszarakosz*, *Ankhizesz* nagyapja volt, akibe beleszeretett *Afrodite*, a szépség istenasszonya és *Énéaszt* szülte neki. *Laomedon* fia, *Priamosz* híres volt gazdagságáról. Ötven fia volt. Egyik felesége, *Hekabe* királyné tizenkilenc fiat szült neki, köztük *Hektort* és *Párist*. *Páris* születése előtt *Hekabe* királyné ál-mában tüzvészt látott, amely *Tróját* elpusztította. Ezért *Párist* az *Ida* hegy tövében pásztorok között neveltették. Három istennő: *Héra*, *Athéné* és *Afrodite* *Párist* választották ki bírónak, hogy döntse el, melyikük a

legszebb. Páris Afroditének ítélte Erisz almáját s ezért Afrodite kegyeibe fogadta őt. Hogy édesanyja álma miképp vált valóra és Páris miatt hogyan pusztult el Trója, ezt mondja el minden idők legnagyobb alkotása, Homérosznak *Iliász* című költeménye.

A régi Iliosz helyét sokáig nem tudták bizonyosan. Csak nemrégiben akadt rá *Schliemann* az ősi város romjaira *Hiszarlik* dombján. A trójai háborút ezek az ásások a költészet birodalmából a történeti valóságok sorába emelték, mert ezen a nevezetes helyen, ahol hat különböző korú város romjait találták egymás tetejében, alulról a második városról meg lehet állapítani, hogy ezt tűzvész pusztította el. Így tehát valószínű, hogy ennek a városnak a pusztulása volt az a történeti esemény, amely alapja volt azoknak a mondáknak, amelyekből Homérosz *Iliásza* készült.

Ha ez helyes föltevés, akkor a romokból következtethetünk a régi Trója kultúrájára. Ez a kultúra fejletlenebb volt az egyiptomi és babiloni kultúránál. Agyagedényeiket nem esztergán készítették, nem is igen díszítették, nem festették, mázzal sem vonták be, hanem egyszerűen kővel csiszolták. Kőeszközöket és kőfegyvereket is találtak a romok között. A vadkan agyarát is fegyverül használták. A vasat és az acélt nem ismerték még Trójában. A lándzsák, kardok, nyilak és pajzsok bronzból voltak. Találtak sok aranyból s arany-ezüst ötvényből való dísz tárgyat és edényt is. Ezek valószínűleg föníciai árúk voltak. Néhány durva istenszobrot is találtak az ősi Trója romjaiban.

A *tramilok* nyelve is határozottan indogermán származásuk mellett bizonyít. A tengermelléken laktak, ahonnan folytonos harcok között befelé húzódtak a szárazföld belsejébe. A görögök a napisten hazájának tartották a tramilok földjét és *Likiának* (a fény országának) nevezték, a népet pedig *likiaiaknak*. Fejlett kultúrájuk volt. A városi élet úgy fejlődött náluk, mint a görögöknél. Lehet, hogy ez utóbbiak hatása alatt. Huszonhárom városuk uralkodott éppen ennyi külön kerületben. Ezek követői az egyik városban gyűltek össze közös tanácskozásra. A legnagyobb városoknak három szavazatuk volt, a középső nagyságúaknak kettő, a többinek egy. Az adók megosztásáról tanácskoztak, megválasztották a hivatalnokokat, bíráskodtak és döntöttek béke és háború fölött. A perzsák később meghagyták ezt az alkotmányt, a rómaiak is épségben hagyták a városoknak ezt a szövetségét, csak politikai határozataik megerősítését tartották fenn maguknak. A likiaiaknál az anyai ágon való örökösödés divott és a gyermekeket anyjukról nevezték el, úgymint az etruszok. Házaik oromfalát domborművekkel díszítették, amelyek

jelentős művészi érzékről tanúskodtak. Líkia valaha messzire benyúlhatott Kis-Ázsia belsejébe, mert az asszír emlékek szerint voltak líkiaiak az Eufrátesz mellett is. Ida hegyétől délre is van egy vidék, amelyet Líkiának neveznek.

Lidiától délre van a Meander völgyében és az Égei-tenger partjain és szigetein *Kária*. A káriaiak az ország belsejében nagy paraszt községekben éltek, a partmelléken hajózással és kalózkodással foglalkoztak. Vitézségük miatt híres zsoldosok voltak. Pszantik fáraó velük verte meg vetélytársait és több zsidó királynak is káriai testőrei voltak.

Csaknem az összes kisázsiai népek különböző nevek alatt ugyanazokat az isteneket tisztelték, amelyeket a frigek. Az istenanya tiszteletébe csaknem mindenütt idegen elemek is belekeveredtek.

Míg az istennő férfi szolgálai férfiatlanították magukat, Dél-Kappadókiában s a Szarosz melletti Komanában 6000 hierodulosz, férfinak öltözött, fegyveres nő szolgálja volt az istennőnek. Ezek a fegyveres leányzók adtak okot az *amazonokról* szóló mondára, amelyben a hiszékeny görögök mint valóságban hittek. Minthogy a föld különböző helyein voltak ilyen fegyveres leányok, a görögök azt hitték, hogy ők alapították a városokat, ahol éltek s egy-egy város megalapításához aztán csodásnál csodásabb háborúk és hódító hadjáratok meséjét fűzték hozzá az amazonokról. Efezosz, Szmirna, Szinope mind amazonok által alapított városok lettek volna a görögök szerint.

Ezeket az amazonokat különbözőképpen szokták ábrázolni. A legrégebbi időben széles övvel ábrázolták őket, bő köpönyeggel, frigiai süvegvel, félhold alakú pajzsral, íjjal és csatabárdal. Későbbi műemlékeken rendszerint lovon ülnek, dór kítokban (rövid gyapjúing, többnyire ujjatlan), csupasz karokkal és combokkal, fejükön sisakkal, kezükben lándzsával.

Szandon, a lídiai napisten.
Ugy ábrázolják, amint oroszlan-
kölyköket fojt meg.

Lídia.

A világtörténelem szempontjából Kis-Ázsia legfontosabb népe a *lidiai*, az egyetlen nép, amely politikailag kiváló szerepet játszott itt. Gyönyörű területen laktak. Az Égei-tenger felől lassan emelkedő dombvidék ez, pompás erdőségekkel, gyönyörű rétekkel. Rendkívül termékeny gabona és gyümölcstermő helyeik voltak. A hegyek pázsitos rétjein híres ménesek legelésztek.

Valószínű, hogy a lídek, mint a frígek indogermánok voltak. Négy nagy törzsre oszlottak.

Lídia őstörténete csupa rege. *Manesz*-nek, a Nap istenének és a Föld fiának volt az Óceán leányától egy fia: *Kotisz*. Ennek két fia volt: *Aziosz*, akiről az egész világrészt elnevezték és *Atisz*. Ez utóbbi alapította az *Atiádok* dinasztiáját, amely Lídiában uralkodott. Az *Atiádok* dinasztiájának története csupán rege.

Atisznek egyik utódja volt a szardeszi *Melesz* király. Egyik ágyasa oroszlánt szült, amelyet a jóslat parancsára körül kellett hordozni *Szárdesz* falain, hogy a város bevehetetlenné legyen. *Kamblelesz* király vallásos örvényében feláldozta és megette a feleségét, aztán megölte magát az egész nép szemeláttára. Utóda *Jardanesz* lett, akinek volt egy *Omfále* nevű leánya. Ez megvette rabszolga gyanánt *Herákleszt*, a görög mitológia hőst és az ő egyesülésükből származott *Alkeosz*. Mikor *Omfale* királyné lett, kényszerítette a lidiai szüzeket, hogy egy meghatározott helyen megadják magukat a rabszolgáknak. Ő maga megölt minden idegent, aki kezébe került. *Alkeosznak* egyik utóda, *Agron* király lett s vele kezdődik a *Heraklidák* dinasztiája, amelyből 22 király uralkodott 505 esztendeig. Ezt a dinasztiát a *Szandonidák* dinasztiájának is nevezik, mert a lídek *Szandonnak* nevezték a napistent.

Ebben a mesében az a történeti mag, hogy a Heraklidák dinasztiája Lídiában *idegen* dinasztia volt. A *khéták*, mikor birodalmuk még virágzott, nagy hadjáratokat viseltek Kis-Ázsiában is, amelynek nagy része sokáig az övék volt. Könnyen lehetséges tehát, hogy a Heraklidák Lídiában vitéz *khéták* voltak, akik a nagy khéta birodalom bukása után is megmaradtak Lídia trónján. Ennek a dinasztiának az uralkodói-ról egyébként csak mondák maradtak ránk, amelyekből nem lehet kihámozni a történeti tényeket. Az utolsó Heraklida, Kandaulesz palotaforradalomnak az áldozata lett Kr. e. 675-ben.

Gyilkosa *Gigesz* volt, a *Mermnádok* tekintélyes nemzetségéből,

amely már több nemzedék óta ellenségeskedett a Heraklidákkal. Gígesz elfoglalta a trónt s miután a delfi jósa, amelyet megkérdeztek, mellette nyilatkozott, el is ismerték őt királynak.

Kandaulesznek Herodotosz szerint csodaszép felesége volt. Volt a királynak egy bizalmasa is, *Gígesz*, a lándzsások vezetője. Kandaulesz, hogy megmutassa Gígesznek a felesége szépségét, elrejtette őt felesége hálószobájában az ajtó mögé, úgyhogy láthassa, amint felesége levetkőzik. A királyné észrevette Gígeszt, mikor ez kisurrant s elhatározta, hogy bosszút áll a rajta esett gyalázatért. Másnap reggel összegyűjtötte híveit s ráparancsolt Gígeszre, hogy ölje meg Kandauleszt, őt pedig vegye feleségül, vagy pedig nyomban neki kell meghalnia. Gígesz az előbbit választotta. Elbujt a király hálószobájában s az alvó Kandauleszt meggyilkolta. Minthogy a delfi jósa őt ajánlotta királynak, a nép el is fogadta.

Plátó még csodálatosabb történetet mesél el erről a Gígeszről. Egy szörnyű vihar után egy pásztor észrevett egy földhasadékat. Leereszkedik a mélységbe s egy törött rézlovat talált ott. A ló hasában egy óriás holtteste volt, az ujján aranygyűrű. Észrevette a pásztor, hogy a gyűrűnek az a különös ereje van, hogy aki hordja, azt láthatatlanná teszi. Gígesz volt ez a pásztor. Fogta a gyűrűt, elment az udvarba s felhasználva láthatatlanságát, elcsábította a királynét, a királyt meggyilkolta.

Gígesz lett a *Mermnádok* dinasztiajának megalapítója. Vitéz harcos volt. A partmelléki görög gyarmatvárosok kincseitől csábítatva hadat viselt Milétosz, Szmírna és Kolofon ellen s el is foglalt több görög várost. Az ő uralkodása alatt törtek be a kimmerek Kis-Ázsiába. Előzőnlőtték egész Frigiát és többször benyomultak Lidiába is. Gígesz Asszurbanipál asszír királyhoz fordult segítségért. A segítség fejében meghódolt neki s nagy diadalt aratott a kimmereken. Alig szabadult Gígesz ettől a veszedelemtől, rögtön azon törte a fejét, hogyan rázza le a kényelmetlen asszír fensőséget. Szövetkezett az egyiptomiakkal, akik felláztak Asszíria ellen.

De ekkor újra nagy kimmer csapatok jelentek meg Lidiában. Gígesz elübük vonult, de vereséget szenvedett, sőt el is esett az ütközetben. A vad hordák elárasztották az egész országot. Szárdeszt is elfoglalták az erős fellegvár kivételével.

Ezek a barbár törzsek azonban nem maradhattak sokáig Lidiában. Gígesz fiának, *Ardisz*-nak nemsokára sikerült atyja birodalmát visszahódítani. Ardisz jó viszonyban élt Asszurbanipállal, ami azt jelenti, hogy Ardisz újra meghódolt neki.

Egyik utóda, *Aliáttesz* kiterjesztette uralmát egész belső Kis-Ázsiára, főként Frigiára. Lidia ekképp hatalmas birodalommá lett, amely határszomszédja volt *Médországnak*. A két versenyző hatalom csakhamar harcba keveredett egymással. A háború, amely 590-ben kezdődött, évekig húzódott eldöntetlenül. Mikor a Halisz folyó mellett éppen javában harcoltak az ellenfelek, teljes napfogyatkozás következett be, amelyet a görög Thálesz állítólag előre megjósolt. A csatát abbahagyták és békét kötöttek, amely szerint a Halisz lett Lidia határa kelet felől. A két uralkodóház azzal is megerősítette a békét, hogy Aliáttesz leánya feleségül ment Kiaxársz méd király fiához.

Aliáttesz, ha Herodotosznak hihetünk, nagyon sokáig uralkodott, Kr. e. 617-től 560-ig. Ő volt Lidia legjelentékenyebb uralkodója. Említettük már, hogy Frigiát is bekebelezte birodalmába. Lidiához tartozott egész Kis-Ázsia. A görög parti városok közül a legnagyobbakat nem tudta ugyan leigázni, de a kisebb városok harc nélkül meghódoltak Lidia hatalmas uralkodójának.

Fia, *Krózosz*, aki 560-tól 546-ig uralkodott, befejezte atyja művét. A part melletti összes görög városok Krózosz jogara alá tartoztak. De Krózosz nagyon szelíd uralkodó volt s voltaképpen csak az adószedésre szorítkozott.

Krózosz nagyon művelt ember volt s mint már atyja is, lelke mélyén tele volt görög szellemmel. Artemisz híres efezosi templomának nagy részét Krózosz építtette. Miltiádeszszel, a thrák fejedelemmel, a marathoni győző nagybátyjával baráti viszonyban állt.

Birodalma nagyságával együtt növekedett Krózosz hatalma és tekintélye is. Gazdagsága közmondásossá lett. *Szárdeszi* udvarát az akkori világ legnagyobb székhelyévé varázsolta. Nemcsak a fényűzésnek székhelye volt azonban Szárdesz, hanem a híres emberek gyülekezőhelye is, mert a külföldi országok híres tudósai és művészei, főleg a görög államférfiak utazásaik közben nem mulasztották el meglátogatni a gazdag Krózosz udvarát sem, ki mindenkit szíves vendégbarátsággal fogadott.

Krózosz vendégei között volt, mint Herodotosz meséli, a híres athéni bölcs is, Szólon. Krózosz megérkezése után néhány nap mulva körülvezette Szólont kincses kamráiban, hogy megmutassa neki kincseit.

Mikor Szólon mindent végignézett és nem tört ki a szokott magasztalásokban, Krózosz ezt kérdezte tőle :

„Kit tartasz az emberek közül, akiket láttál, a legboldogabbnak ?”

Szólon így felelt :

„Óh, király, az athéni *Telloszt* tartom a legboldogabbnak. Ez a Tellosz jómódban élt, derék fiaí voltak s látta felnőni egészséges unokáit is. Végül csatában halt meg a hazájáért, amely hálából azon a helyen, ahol elesett, közkölségen temettette el őt.”

Krózosz, aki nagyon elesodálkozott rajta, hogy a böles egy közön-séges polgárt boldogabbnak tart nála, a gazdag és hatalmas lid király-nál, tovább kérdezte Szólont :

„Kit tartasz Tellosz után a legboldogabb embernek ?”

„A második helyet — felelte Szólón — *Kleobisz*-nak és *Biton*-nak adom. Két argoszi testvérnek, akik híresek voltak testi erejükéről és az állami játékon megkoszorúztattak. De nem ezért mondom őket boldogaknak, hanem azért, mert jó fiúk voltak és szép halált haltak. Mikor egy ízben édesanyjuknak, aki Héra papnője volt, ígás szekéren az istennő templomába kellett volna mennie és az ígás állatok nem érkeztek meg idejében, a két fiú befogta magát az igába, hogy a szekeret elhúzzák a két órányira lévő templomba. S mikor a büszke és boldog anya arra kérte az istennőt, hogy derék fiainak adja meg azt, ami legjobb az ember-nek, a két ifjú egy vidám áldozati lakoma után szeliden elaludt és nem ébredt föl többé.”

Krózosz erre kelletlenül így szólt :

„Tehát az én boldogságomat, óh athéni vendégbarátom, annyira elveted, hogy még polgári férfiakkal sem becsülsz egyenrangúnak ?”

Szólón erre ezt a szép kijelentést tette :

„Az emberi életet hetven esztendőre becsülöm. Ezekben az esz-tendőkbén sok nap van. De egyik nap sem hasonlít a másikhoz, sem boldogságban, sem szerencsétlenségben. Az ember, óh Krózosz, hív-ságos véletlenség játéka. Te gazdag vagy és sok embernek parancsolsz. De azt, amit kérdezel tőlem, nem mondhatom meg addig neked, amíg azt nem hallom, hogy boldogan végezted az életed. *Mert senkit sem lehet boldognak mondani halála előtt.*”

A lid királyság hatalma tetőpontján állt, mikor Kirosz perzsa király Kr. e. 550-ben a médek hatalmát megsemmisítette és birodalmát a Haliszig terjesztette ki. Ázsia két nagyhatalma most immár egymásba ütközött.

Mikor Krózosz elhatározta, hogy hadba száll Kirosz ellen, mindenek-előtt megkérdezte a delfi jósdát, vállalkozzék-e a háborúra és mi lesz a háború vége.

A delfi jósda felelete ez volt : „Krózosz, ha átlép a Haliszon, le-rombolja a leghatalmasabb uralmat.”

És a második kérdésre, hogy az Ázsia fölött való egyeduralma sokáig fog-e tartani, ez volt a válasz: „Ha egy öszvér király lesz valamikor Médországban, akkor menekülj vissza puhalábú lidiai a kavicsosan folydogáló Heromoszhoz és ne ágaskodjál és ne félj gyáván viselkedni.”

Természetes, hogy ez a jóslat megerősítette Krözoszt hadatviselő szándékában. Mikor aztán később elveszítette koronáját és országát, követeket küldött Delfibe és szemrehányást tett a hamis jóslatért. De a jósda visszautasította a szemrehányást, mert jóslata valóra vált. „A leghatalmasabb uralom”, amelyet Krözosz a Haliszon való átkelésével lerombolt, a lid királyság volt, az „öszvér király” pedig Kírosz volt, akinek anyja méd nő, atyja pedig perzsa férfi volt.

Krözosz sokat áldozott arra egész életében, hogy a delfi jósdától kedvező jóslatokat kaphasson. Nemesak 3000 ökröt áldozott fel, hanem annyi aranyedényt olvasztatott össze, hogy az aranytömegből 117 téglát csináltathatott, amelyek közül a legnagyobb hat arasz, a legkisebb három arasz hosszú volt s valamennyi egy arasz vastag. E dús ajándékhoz hozzácsatolt még egy csomó drága edényt, aranyszobrot és egy tömör aranyból öntött oroszlánt, amely maga tiz talentumot (körülbelül 300 kilogrammot) nyomott.

Krözosznak két fia volt: *Átisz*, aki testileg és lelkileg kiváló ifjú volt és egy siketnéma másik fia. Krözosz azt álmodta, hogy *Átisz* egy hegyes vas által veszett el. Ezért távol tartotta *Atiszt* a háborútól és eltávolított a közeléből minden lándzsát. A szárdeszi udvarban élt, mint menekült, *Gordiosz* frígiai királynak a fia, *Adrasztoz*, aki véletlenül megölte az öcsét. Mikor panaszkodtak az emberek egy vadkanra, hogy feltúrja a mezőket, *Átisz* arra kérte *Adrasztozt*, hogy vigye magával a vadászatra, hiszen a vadkannak nem vasból van az agyara. Krözosz beleegyezett, de fiát *Adrasztoz* gondjaiba ajánlotta. Mikor rábukkantak a vadkanra és *Adrasztoz* elhajította a dárdáját, a dárda *Átiszt* találta halálosan s így Krözosz álma valóra vált.

Krözosznak immár egy siketnéma fia volt csak. Minthogy Krözoszt nagyon bántotta a trónutódlás kérdése, megkérdeztette a delfi jósdát, nem nyeri-e vissza fia a beszélőképességét.

A jósda így felelt a kérdésre: „Gyermeki Krözosz, ne akard halani soha házadban a rég sóvárgott hangot, soha fiadnak a szavát. Sokkal jobb lesz ez így rád nézve, mert beszélni csak a szerencsétlenség napján fog.”

Meglátjuk, hogy ez a jóslat is valóra vált. De térjünk vissza oda,

hogy Krózosz a jóslat alapján megindította a háborút Kírosz ellen. Szövetkezett a babiloni Nabunahiddal és az egyiptomi Amazisszal, akik maguk is félték a perzsa hatalom túltengésétől és segítséget ígértek Krózosznak a lakedémonok is.

Krózosz azonban nem várta meg a szövetségesek megérkezését, hanem 546 tavaszán betört Kappadókiába, elfoglalta *Pteria* városát. Erre Kírosz is megindul seregével. Véres csata fejlődött ki a két sereg között, amely eldöntetlen maradt ugyan, de Krózosz a csatát követő éjszaka mégis elvonult és visszahúzódott fővárosába, *Szárdeszbe*. Ott akart telelni és ott akarta megvárni szövetségeseit, hogy aztán a jövő tavasszal megújítsa a háborút.

Minthogy arra nem is gondolt, hogy Kírosz télen is folytatni fogja a háborút, vazallus fejedelmeinek a segítő csapatait öt hónapra hazabocsátotta. Egyszerre csak ott termett Kírosz Szárdesz előtt és a város ostromlására készült. Krózosz gyorsan összegyűjtött minden fegyverfogható férfit a közelből s különösen a lídai lovasságában bízott, amely akkoriban világhírű volt. De Kírosz a lid lovasságot úgy tette ártalmatlanná, hogy nagy csapat teveháton harcoló katonát állított vele szemben. A lovak ugyanis visszahőköltek a tevék szaga elől.

Mikor Szárdesz előtt a síkságon megkezdődött az ütközet, a lídai lovasság paripái megvadultak és Kírosz döntő győzelmet aratott, amely után nyomban ostromolni kezdte Szárdeszt, ahová Krózosz visszavonult. A város nem állhatott ellen sokáig a hatalmas ellenségnek. Két hét múlva bevonult Kírosz Szárdeszba és Krózoszt is foglyul ejtette.

Herodotosz azt meséli, hogy Kírosz Szárdesz bevétele előtt megparancsolta katonáinak, hogy Krózoszt ne merjék megölni, akkor sem, ha fegyverrel védekeznek. De mégis megölték volna, ha siketnéma fia meg nem védi apját. Egy ellenséges harcos ugyanis, aki nem ismerte Krózoszt, feléje sujtott már a kardjával, mikor Krózosz siketnéma fia, aki látta apját az életveszedelemben, így kiáltott fel:

Krózosz a máglyán.

Ókori görög váza domborműve.

„Ember, ne öld meg Krózoszt!”

A rémület megoldotta a szerencsétlen királyfi nyelvét, aki ettől a perctől fogva tudott beszélni. A jóslat így vált valóra.

Kirosz nem ölette meg Krózoszt, hanem nagy tisztelettel bánt vele és átengedte neki Barma városát Egbatána mellett. Krózosz barátja lett Kiroznak és utódának, Kambizesznek is és mint tanácsadójuk sok fontos szolgálatot tett nekik.

Krózosz megkegyelmezésének történetét nagyon sokféleképpen mesélik el az ókori források. A legismertebb történet a következő volt.

Kirosz elhatározta, hogy a lid királyt tizennégy lidiai ifjúval együtt máglyán égetteti el. Mikor Krózosz a máglyán állt s a lángok kezdték már körülnyaldosni, eszébe jutott, mit mondott egyszer neki a böles Szolon. Most belátta, milyen igaza volt az athéni bölesnek. És ekkor hangosan így kiáltott fel: „Szolon! Szolon! Szolon!”

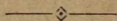
Kirosz, mikor hallotta ezt a felkiáltást, kíváncsi lett az értelmére. Megszabadította Krózoszt a máglyáról és megkérdezte tőle, mit jelent háromszoros felkiáltása. Krózosz elmondta, milyen esete volt Szolonnal s ez annyira megrendítette a királyt, hogy megkegyelmezett Krózosznak.

Ez a történet minden bizonnyal koholt, mert a perzsák nem szokták a szentnek tartott tüzet kivégzéssel tisztátalanná tenni. De ez a történet általánosan ismert volt mégis az ókorban. Bizonyosság erre a Pompéjiben talált festmény és egy váza domborműve, amelyet a párizsi Louvre-ban őriznek.

Szárdesz bevétele és Krózosz foglyulejtése után az ország többi részét könnyű volt meghódítani. A régi lidiai királyság véget ért és részévé lett a perzsa birodalomnak (Kr. e. 546-ban).

A lídek vallása olyan volt, mint a többi nép nyugati Kis-Ázsiában. Az istenanyát *Blattának* nevezték. Itt is megvolt az a szokás, hogy a lányok Blatta tiszteletére feláldozták szüzességüket.

A lídek híres katonák és lovasok voltak, de ápolták a művészeteket, ipart és kereskedelmet is. Herodotosz szerint ők voltak a legjobb kereskedők. A szárazföldi kereskedelmet mindenestre nagyban űzték. Míg a tengeri kereskedelem, mint hajdanta a föníciaiak, most a görögök kezében volt, a lidiaiak szárazföldön közvetítették a kereskedelmet Ázsia és Európa között. Lídia kereskedelmi jelentőségének legfontosabb bizonyítéka az, hogy a lídek használták először a *vert arany és ezüst-érméket*.

Arménia.

Azt a hegyvidéket, amely a kisázsiai félszigettől nyugatra terül el a Fekete-tenger és a Kaspi-tenger között, *Arméniának* (Örményország) nevezzük. Ez az elnevezés a perzsa időkből való. Az asszírok *Nairi* földjének nevezték. Arménia egész Nyugat-Ázsiának legmagasabb fennsíkja. Némely fátlan síkja 2200 m. magasán van. Van több tengerszeme is. Legmagasabb hegye a 4883 méter magas *Nagy Ararát* s a tőle nem messze emelkedő 3850 méteres *Kis Ararát*. Az ország keleti részén, különösen a Kur és az Araxes folyók között vannak nagy, termékeny lapályok is. Az ország éghajlata általában nagyon hideg és a telek nagyon hosszúak.

Azok a népek, amelyek a Kr. e. évezredekben Arméniában laktak, nem elődei a mai örményeknek. A Van-tó hegyvidékein és az Araxes folyó völgyében az *urartuk* törzse lakott több államot alkotva. Ezek közül a Van-tó keleti partján lévő, amelynek *Tuspa* (ma Vam) volt a fővárosa, a kilencedik század óta nagy jelentőségre tett szert. Van királyainak felirataiból, amelyek hazai nyelven vannak szövegezve asszír ékírással, kitűnik, hogy az urartuk nem voltak sem szemiták, sem indogermánok. Nyelvük közeli rokonságban van a mai georgiaiak nyelvével (a déli Kaukázusban), akik az urartuk utódai lehetnek. Arménia legrégebb története megbízhatatlan. Az ország több kis államra oszlott. Bár az egyes törzsek nevét ismerjük, országuk helyét nem tudjuk megállapítani.

Az asszír királyok már korán meg akarták hódítani ezt a szomszédos területet. *I. Tiglatpilezár* hódító hadjáratot indított a *Nairi országok* földjére. Tiglatpilezár képmása be van faragva a karkari sziklába. Utódai meghódították Arménia legnagyobb részét. De az Arménia ellen vított harcok végigkísérik az egész asszír történelmet s ezért ezzel kapcsolatban fogunk róla megemlékezni. Ezeknek a barbár és kegyetlen háborúknak megvolt az a jó következményük, hogy az asszír kultúrát bevitték ebbe a durva hegyvidékbe. Az asszír ékírás meghonosodott Arméniában s az arméniai emlékeken ékírással feliratok vannak.

AsszírIA nagy királyai.

AsszírIA történetét a hanyatlás idejében szakítottuk félbe, a Krisztus születését megelőző évezred kezdetén.

A tizedik század felé, amikor megint pontosabb adataink vannak már AsszírIáról, az asszír királyoknak csak a hegyvidék egy része engedelmeskedett Ninive környékén és egy kevés síkság, a felső Tigris melletti terület. De II. Asszurdan fiával, II. *Ramman-nirari*-val (Kr. e. 911—890.) megint terjeszkedni kezd AsszírIA, mégpedig most már állandóan s nemsokára Ázsia első nagyhatalmává fejlődik. II. *Ramman-nirari* először is *Babilonia* ellen fordult. Legyőzte ennek királyát, Samasz-mudammikot és utódát, Nabu-szum-iszkumot s elfoglalt egy csomó babiloni várost. A békekötés alkalmával *Babilonia* kénytelen volt területe egy részéről lemondani. *Ramman-nirari* fia, II. *Tuklati-Nindár* csak rövid ideig uralkodott (Kr. e. 890—884), de azért benyomult Arméniába, ahol I. Tiglatpilezár szobra mellé felállíttatta a maga szobrát is.

II. *Tuklati-Nindár* előkészítette fiának, *Asszurnazirpál*-nak nagy hódításait. Ezzel kezdődik meg a nagy asszír hódítók sora, akik most úgyszólván szakadatlanul követik egymást Ninive hirtelen bukásáig. Hódító háborúik elsősorban nyugatra, Mezopotámia, SzírIA és Palesztina felé irányultak. Akkoriban nyugaton nem volt Elő-Ázsiában egyetlen hatalom sem, amely az asszír uralkodókkal megmérkőzhetett volna. Az egyetlen nagyobb katonai hatalom Egyiptom volt, de ez is feltartózatlanul hanyatlott már akkoriban. Hadseregének zöme idegen zsoldosokból állt s az asszírok népével, amely a háborút és a hódítást tekintette hivatásának, nem mérkőzhetett. Nem is lehetett kétséges a küzdelem eredménye.

Asszurnazirpál.

(Kr. e. 884—860.)

Asszurnazirpál király huszonöt esztendei uralkodása terjedelmes évkönyveinek pontos és részletes adataiból oly elevenen lép a szemünk elé, mint nem sok más asszír király Szárgon, Szenakherib és Asszurbanipál kivételével.

Mihelyt Asszurnazirpál trónra lépett, nyomban hódító hadjárataokra indult. Első expedíciója *Kurdisztán* és *Arménia* ellen irányult. A bennlakók megrémülve a hegyek közé menekültek. A király halálra üldözte őket, azután a szomszédos apró országra támadt, leigázta őket s fogadta a föld adóját: lovakat, öszvéreket, marhákat, bort, bronzedényeket. *Kurkhi* földjén egy csomó várost foglalt el. Nisztun előtt 260 fogolynak a fejét vétette és pirámist csinált belőlük. Nagy terület lakóit adófizetőivé tette már, mikor *Szuruban*, az Eufrátesz mellett zendülés támadt és a királynak haza kellett sietnie. A lázadók megölték a helytartót és *Asziababát* (a senki fiát) kiáltották ki királyukká. Asszurnazirpál szörnyű bosszút állt. A lázadó város nagy kapui előtt falat építtetett s a lázadás vezéreinek lenyúzott bőrével húzta azt be. Minden harmadik embert megöletett. Némelyeket elevenen befalaztatott, másokat keresztre feszítettet vagy karóba húzatott. Több embert elevenen megnyúzatott. A levágott fejekből koronákat és girlandokat csináltak. *Asziababát* először elhurcolták Ninivébe s azután ott bőrénél fogva a falhoz szegezték. Töméntelen zsákmányt vittek magukkal a hódítók s a király a városba új helytartót nevezett ki.

Ez a rémítő bíraskodás nem riasztott el mindenkit a további lázongástól. Hol itt, hol ott lobbant fel a lázadás tüze, Asszurnazirpál azonban kegyetlen hadjárataival eltaposta őket mindenütt. *Arménia* megrémült törzsei önként hozták el adójukat Asszurnazirpálnak: hadiszekereket, lovakat és öszvéreket, ezüstöt, aranyat, bronzedényeket, marhákat, juhokat, kecskéket és bort.

A szomszédos összes apró fejedelmek ismét megadóztatta. Diadal és kegyetlenség járt a rettenetes király sarkaiban.

Az ellenállást mindenütt a legkegyetlenebbül büntette. Ezer-számra mészároltatta le Asszur isten ellenségeit. A foglyokat nem kímélte sehol. A sereg szemeláttára levágatta a karjukat, a lábukat, az orrukat, a fülüket, a szemüket kiszúratta s a felgyújtott falvakban és városokban elpusztította a nőket és a gyermekeket is.

Az Eufrátesz és a Tigris között leigázta az egész területet. De Babiloniát nem támadta meg a hatalmas asszír király.

Asszurnazirpál.

Az asszírok egyik legnagyobb uralkodója. Hatalmas hódító hadjáratokkal növelte birodalma területét. Ez a szobor a londoni British Múzeumban van. Kezében görbe kormánypálcát és korbácsot tart a király, hatalmának a jelvényeit.

Megrohanta azonban a khéták birodalmát. A khéta fejedelmeknek eszük ágában sem volt, hogy ellenálljanak az asszíroknak és Szangara, Karkamisz királya megnyitotta kapuit Asszurnazirpál előtt dús adót fizetve neki. Ugyanezt tette Lubarna, Patin királya is. Az asszírok, ahol ellenállásra találtak, kifosztották a városokat és keresztre feszítették a foglyokat.

Innen Asszurnazirpál a Libanon-hegység felé fordult. Átkelt rajta és eljutott a *Földközi-tengerhez*. Ünnepelesen hálát adott ott az isteneknek, fegyverét a tenger partján felakasztotta és nagy áldozatokat mutatott be. Tiroosz, Szidon, Gebal és Arád királya önként adóztak neki. Majd ugyanazon az úton visszaindult Asszurnazirpál s az Amanosz-hegységben cédrust, ciprust és fenyőt vágatott s elküldte Kalakhba, hogy templomot építsenek belőle.

Győztes csatáiból diadalmasan tért haza. Szekere előtt a fogoly királyok haladtak. Népe és országa nagyjai hódolva fogadták.

Uralkodásának utolsó 16 esztendejét a béke művének szentelte Asszurnazirpál. AsszírIA egykori területét, aminő Tiglatpilezár alatt volt, nemcsak visszaszerezte, hanem kelet felé még meg is növelte. Most intézkedéseket tett, hogy a hódításokat tartósan biztosítsa.

Várnagyokat és helytartókat küldött mindenhová, a makaeszkodó törzseket áttelepítette Asszíriába s egy pár határvárost megrakott asszírokkal. Szóval mindent megtett, hogy a nagy birodalom belső békéjét biztosítsa.

Asszurnazirpál haditettein kívül élete legnagyobb művének azt tekinti, hogy újjáépítette Kalakh városát, amelyet Szalmanasszár alapított, amely azonban azóta hanyatlásnak indult. Uralkodásának ötödik esztendejében Kalakhba helyezte át birodalma székhelyét is.

Felirataiban minduntalan ismételi Asszurnazirpál, hogy Kalakhnak ő az újjáalapítója s hogy ő díszítette fel templomokkal, Ea és Ramman

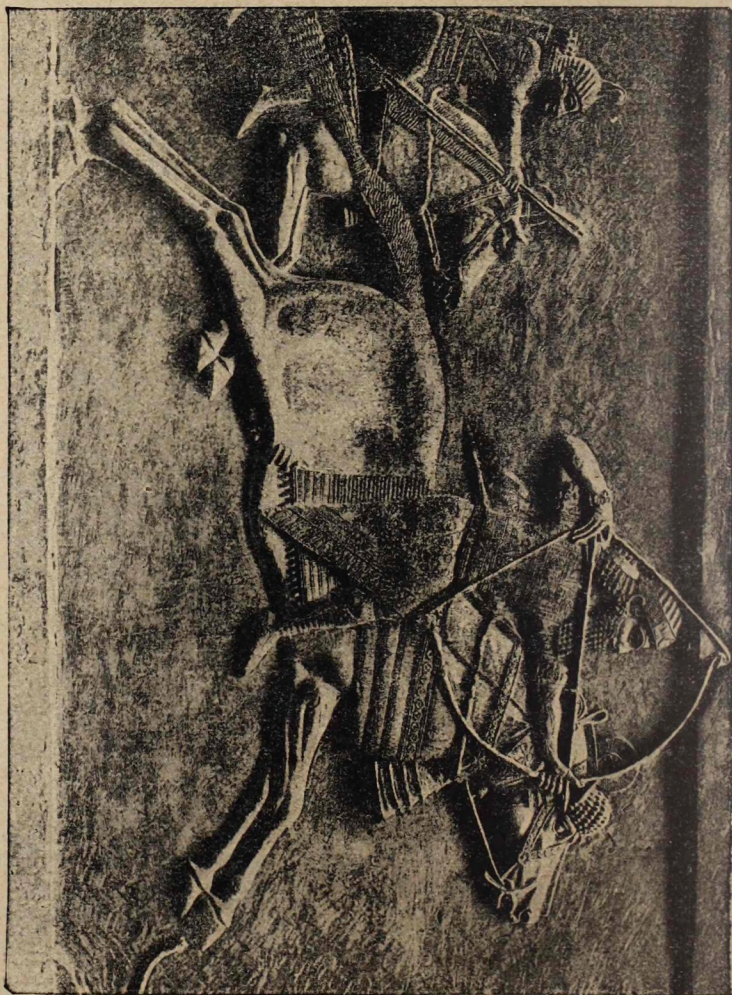
Asszurnazirpál italáldozatot mutat be az isteneknek, hogy legyőzte a vadbíkát.
Ez a dombormű a londoni British Múzeumban van.

isten szobraival, továbbá egy nagyszerű palotával, az úgynevezett északnyugati palotával, ligetekkel és állatkertekkel a Záb folyó partjain és ő építette a csatornákat a felső Zábtól a városig. Valóban nagyszerű vállalkozás volt Kalakhnak ez az újjáépítése. A város lakosságát is ő teremtette meg.

Ősének, Tiglatpilezárnak példájára szenvedélyes vadász is volt Asszurnazirpál. Mezopotámiában oroszlánokra és antilópokra vadászott, a kabur vidékén elefántokra, az Eufráteszen túl vadbíkákra és struccokra, a Libanonban vadökrökre, oroszlánokra és párducokra.

„Nindár és Nergál istenek — így szól a király egyik feliratában — akik szeretik papságomat, átadták nekem a sivatag állatait és rám

parancsoltak, hogy vadásszak s én 30 hatalmas elefántot megöltem, 257 hatalmas vadökröt leterítettem nyitott kocsimról nyilakkal, 370 hatal-

Asszuraczi király vadászaton.
Domborvált a londoni British Múzeumban.

masoroszlánt megöltem a lándzsámmal, mint a kalitkába zárt madarakat.”

De ha az állatokat elevenen elfoghatta, elevenen elszállította Kalakh városába.

„Kézemet kinyujtva, bátorságom heveességében megragadtam a kezemmel 15 hatalmas oroszlánt a hegyekben és erdőkben, 50 fiatal oroszlánt elfogtam, elzártam őket Kalakh városában és országom palotájában állítottam fel a ketrecüket. Tömegesen szaporítottam őket. Eleven hiúzokat fogtam a kezeimmel, egész csordányi vadbikát, elefántot, oroszlánt, struccot, vadszamarat, gazellát és antilópot, vad kutyát, párducot. A sivatag és a hegyek állatait összehordtam városomban, Kalakh városába és országom népei elé tettem, hogy megsejmelhessék azokat.”

Látnivaló ebből, hogy az állatkert nem az újkor vívmánya.

II. Szalmanasszár.

(Kr. e. 859—825.)

Assurnazirpált fia, Szulman-aszarid követte a trónon, akit *II. Szalmanasszárnak* neveznek. Ez mindenben atya nyomdokain haladt. Uralkodása harmincnégy esztendejéből harmincegy esztendő háborúskodással telt el. Huszonhat esztendeig ő maga vonult ki csapatai élén minden évben Ninivéből s további öt esztendőn át fővezérét, Dajan-Asszurt küldte ki, még végül egy országában kitört felkelés gátat vetett külföldi hódításainak.

Ő is gondoskodott róla, hogy az utókor értesüljön tetteiről. Az úgynevezett *fekete obelisz*k felsorolja Szalmanasszár háborúit uralkodása első esztendejétől harmincegyedik esztendejéig évkönyv (annalesz) formájában s egyes feliratok némely év háborúiról részletesebben is beszámolnak. A fekete obeliszken, továbbá a híres *balavati bronzkapukon* (Kalakhtól öt órára északkelet felé Imgur-Belben, amelyet Assurnazirpál építtetett) egész csomó eseményt domborművekben is szemlélhetünk II. Szalmanasszár életéből. Minthogy ez eseményeket mellékelt feliratok is magyarázzák, ennél fogva kétszeres az értékük. Szalmanasszár a leghatározottabban föltette magában, hogy a *nyugatot* teljesen meg fogja hódítani. Már 859-ben átkelt az Eufráteszen s hiába szegültek ellene egyesült erővel az apró fejedelmek. Szalmanasszár megverte őket s amikor ezek segítőcsapatokkal erősödöttek újabb csatába merészkedtek, másodízben is megverte őket.

Az Eufrátesz középfolyása mellett legmakacsabb és leghatalmasabb ellenfelének országát bekebelezte birodalmába és asszír gyarmatosokkal népesítette be. Az asszírok hamarosan urai voltak már egész Mezopotámiának és egy darab földnek túl az Eufráteszen is. Az Eufrátesz

és az Amanosz-hegység között minden nép adót fizetett nekik s az út nyitva állt előttük az igazi Szíriába.

Szalmanasszár megtámadta Szíriát is, Hamath vidékén azonban hatalmas szövetségesek állták útját a hódítónak. *II. Benhadad*, damaszkuszi király 1200 szekérral, 1200 lovassal és 20.000 főnyi gyalogsággal, továbbá *Irkulini*, Hamath fejedelme 700 szekérral, 700 lovasal és 10.000 főnyi gyalogsággal. Ezt a két uralkodót fenyegette legközvetlenebbül a veszedelem. De csatlakozott hozzájuk még tizenkét más fejedelem is, elsősorban Izrael királya, *Ahab* és az észak-föníciai városok uralkodói 65.000 főnyi sereggel és 4000 hadiszekérral. *Karkar* mellett, az Orontesz közelében ütközött össze a két tábor. Szalmanasszár megverte a szövetségeseket, de a csata oly szilaj volt, hogy az asszír király jobbnak látta visszahúzódni az Eufrátesz mögé anélkül, hogy Damaszkuszt leigázta volna.

A következő pár esztendőben másfelé volt dolga az asszír királynak. *Nabu-paliddint*, Babilonia királyát megfosztották a trónjától s utóda, *Marduk szuma-iddin* ellen pedig fellázadt az öccse *Marduk-beluzati*. Szalmanasszár megragadta a kínálkozó alkalmat, hogy beleavatkozzék Babilonia dolgaiba s Kr. e. 852-ben benyomult *Babiloniába* és megverte *Marduk-beluzatit*, aki a hegyek közé menekült. A király üldözte őt, utólérte és megölte. Azután ünnepélyesen bevonult Kuthába, Bábelbe és Borzippába s ott áldozatot mutatott be a nagy isteneknek. Bábelből megfenyítette a kis államokat is, amelyek Babiloniától délre alakultak. Később megismételte Szalmanasszár támadásait Közép-Szíria ellen, utoljára 120.000 emberrel, de mindig nagyobb eredmények nélkül. Hamath ugyan ártalmatlanná lett, Tirosz és Szidon is adót fizettek neki, de Damaszkusz hatalmának leigázásáról szó sem lehetett. Damaszkusz ekkor volt hatalma tetőpontján. Az asszírok sokáig nem is bántották többé.

Szalmanasszár mégis nagy eredményeket ért el nyugati hadjárataival, a kisázsiai királyok legtöbbször adót fizetett neki s egyre jobban kiterjesztette birodalma határait Kis-Ázsiában.

Nagy győzelmeket aratott *II. Szalmanasszár* keleten és északon is. Berontott Arméniába, Arami urartu király területére, megverte őt, fővárosát pedig lerombolta. Kevéssel azután az Eufrátesz forrásáig nyomult s birodalma északkeletén és keletén a hegyi törzsek ellen hadakozott.

Csak saját fiának a fölkelése kényszerítette rá a nagy hódítót, hogy otthagyja Asszur ellenségeit és a saját ellenségei ellen fordítsa a

kardját. Asszurdaninpal trónörökös 827-ben lázadt fel atyja, a király ellen. AsszírIA 27 városa, köztük Ninive és Asszur, Arbela és Imgur-Bel, amelyet Asszurnazirpál alapított, valamint a legtöbb tartomány a trónörökös mellett foglaltak állást. *Kalakh*, ahol az agg király az utolsó években székelt az úgynevezett középső palotában, amelyet ő maga építtetett, hű maradt a törvényes uralkodóhoz. A király második fiára, *Szamziramman*-ra bízta a lázadás elfojtását. A lázadás azonban tartott még akkor is, mikor Szalmanasszár Kr. e. 825-ben meghalt.

IV. Szamziramman.

(Kr. e. 824—812.)

Szalmanasszár utóda *IV. Szamziramman* lett, aki azonban csak 822-ben tudta a lázadást teljesen leverni. Megölte Asszurdaninpált is. Szamziramman csak tizenhárom esztendeig uralkodott. Tetteinek emlékét egy *Kalakh*-ban talált köjegyzék őrzi, melyen rajta van ép állapotban a képmása is. Ennek az uralkodónak első háborúi megint a *Nairi földek* (Arménia) ellen irányultak. Három ízben kereste föl az ott lakó népeket, de az igazi Arméniába egyszer sem nyomult be. Második útja közben hadvezére, *Mutarisz-Asszur* eljutott a „napnyugta tengeréig”, talán a Fekete-tengerig. Harmadik útján a király mindenütt adót szedve a Kaspitengerig jutott, azután tovább dél felé Médországba, ahol a menekülő csapatokat a „fehér hegység”, vagyis az év nyolc hónapjában hóval borított Elvendig (Egbatana mellett) üldözte. Ott megverte őket, fejedelmük székhelyét elfoglalta és töméntelen zsákmányt vitt magával.

Negyedik hadjárata valószínűleg 815-ben Babilonia ellen irányult. Elfoglalt egy csomó erős határvárat és megverte *Mardukbalatzukbi* királyt, aki nagy sereggel szállt szembe vele. Babilonia királya 5000 halotton és 2000 foglyon kívül 100 hadiszekeret és 200 lovat vesztett a királyi zászlóval és málhával együtt.

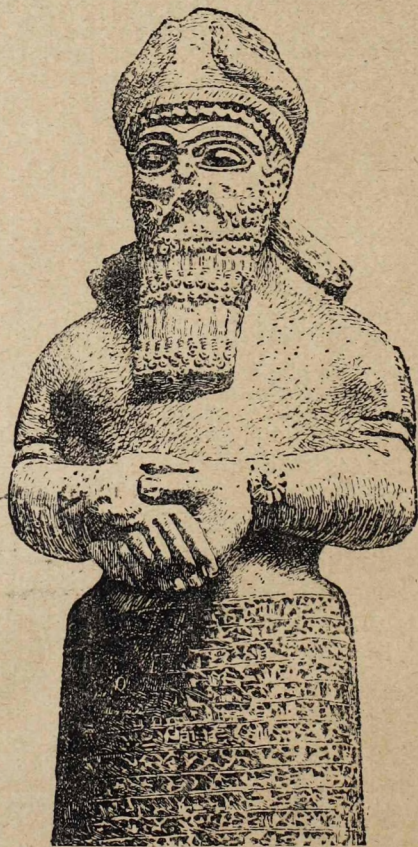
III. Ramman-Nirari.

(Kr. e. 811—783.)

Utóda fiatalon *III. Ramman-Nirari* lett, aki északon és keleten féken tartotta az összes eddig meghódított törzseket. Médországba nyolc ízben tört be. Folytatta a *Szíria* meghódítására irányuló tervek megvalósi-

tását is. Az izraelitákkal való harcok következtében elgyöngült Damaszkuszt is megalázta és birodalma befolyását kiterjesztette a Vörös-tengerig.

Ennek az uralkodónak idejébe esik egy fontos *vallási* újítás is.

Netó.

A bölcsesség, jóslás és a táblára írás istene a babilónoknál. Ez a szobor a kalakhi templom romjai közül került a londoni British Múzeumba.

melletti birodalom és a vele vívott harcok nem jártak sikerrel Asszíriára nézve. Argisztisz, mint a Van várában talált hosszú sziklafelirat elmondja, több ízben súlyos diadalt aratott az asszírokon.

III. Asszurdan (773—755.) teljesen lemondott arról, hogy meg-

Anyja vagy talán felesége *Szammu ramal* (görögül Szemiramisz) volt, egy babiloni hercegnő. Ennek hatása alatt *Nabu* vagy *Nebó* istennek a tisztelete elterjedt Babilonból Asszíriába is és Raman-Nirari Kalakhban, ahol többnyire az udvara volt, templomot építtetett neki.

Sikerei ellenére is az ő uralkodása alatt gyöngült meg az asszír hatalom egy irányban, aminek következménye lett Asszíria hanyatlása három évtizeden keresztül a következő három uralkodó alatt. Északon nagy *arméniai birodalom* támadt, amelynek egyre messzebb terjedt a hatalma és vitássá tette az asszírok uralmát a felső Eufrátesz mellett.

III. Szalmanaszár (782—773.) vitéz uralkodó volt ugyan, aki megpróbálta útját szegni az arméniai szomszéd állam túlkapásainak. A kilenc nyár közül, amelyet átélt, hatszor vonult az arméniaiak ellen. De ellenfele a hatalmas *Argisztisz* volt, az az uralkodó, aki alatt virágkorát élte a Van-tó

akadályozza az arméniaiak előnyomulását. Alatta több ízben támadtak Asszíriában belső zavarok is, amelyek éveken át tartottak.

A következő uralkodó *Asszur-Nirari* volt (755—746.), akinek uralma teljesen eseménytelenül folyt le. Palotaforradalom buktatta meg *Kalakh*-ban. Utóda egy babilonai herceg lett, *Pulu*, aki *III. Tiglatpilezár* néven lépett a trónra, amely egy évezrednél tovább egy uralkodó-házé volt.

III. Tiglatpilezár.

(Kr. e. 745—727.)

III. Tiglatpilezár erélyes uralkodó volt, akivel az asszíroknak új korszaka kezdődött meg. Nyomban hozzálátott Asszíria régi tekintélyének a visszaállításához. Uralkodása első esztendejében bevonult Babiloniába, Babel királyának, *Nabunazir*-nak a segítségére, akit nagyon szorongattak a puszta fiai, az arméniai törzsek. Harmincnál több fejedelmet sorol fel az asszír király, akiket a Tigris és az Eufrátesz mellett legyőzött és kifosztott. Területüket helytartó alatt Asszíriához csatolta. Megfékezte a dél-babilonai apró államokat is, Bit-Szilani fejedelmét fővárosa kapuja előtt huzatta karóba.

Legjelentősebb tette az Arméniában lakó *urartuk* legyőzése volt. Tiglatpilezár benyomult az ellenséges birodalom szívébe. Visszaszerzett az arméniaiktól minden területet a Tigris forrásvidékén, amelyet azok elődeitől elhódítottak s a meghódított országot bekebelezte birodalmába s más meghódított népet telepített oda.

Az arméniai háborúval egyidőben több más háborút folytatott Tiglatpilezár *Szíriában* és *Médországban* is. Könnyörtelenül végigdúlta az apró államokat egészen Egyiptom határáig. Százezrével küldte haza a hadifoglyokat. Nevének rémületes híre messze terjedt. A kis országok fejedelmei alázatosan siettek eléje hódolatukkal és adóikkal.

Alig fordult Tiglatpilezár kelet felé, Média és Arménia ellen, Damaszkusz és Izrael királyai Judára rontottak. Juda királya, Ahaz végső kétségbeesésében az asszír királyhoz fordult segítségért. Tiglatpilezár most újra megjelent Szíriában. Rezon damaszkuszi királyt megverte, Damaszkuszt és gyönyörű környékét elpusztította, aztán pusztítva vonult végig Izrael városain. Az arab törzsek közül is sokat legyőzött. Szamzija arab királynőtől 30.000 tévét s 20.000 ökröt vett el. S mikor a királynő, mint „vadszámár nőténye” a sivatagba menekült, utána nyomult „a szomjúság helyére” és szétszórta seregének utolsó marad-

ványait is. A kis arab törzsek arannyal, ezüsttel, tevékkel és fűszerekkel siettek hódolni a királynak.

Egyiptom határán megállt Tiglatpilezár. Egy arab törzsre bízta a határ őrzését. Damaszkuszban ünnepélyes hódolatra hívta össze a leigázott országok fejedelmeit s aztán visszafordult Asszíriába.

Tiglatpilezár így leigázta csaknem egész Szíriát és csak *Babiloniával* volt még dolga. Végül 732-ben bevonult oda is. Babiloniában ekkor Kinzir király uralkodott s csak három évi kemény küzdelem után tudott vele végezni. Ő maga foglyul esett, országát pedig elpusztították. Az apróbb államok fejedelmei mind eljöttek Kinzir elfoglalt székvárosába és ott hódoltak Tiglatpilezárnak, aki ezentúl „Szumír és Akkád” királyának is nevezte magát. Mint Babel királya születési nevét, a *Pulut* használta. Ekkor történt első ízben, hogy Asszír királya lett Babiloniának is, amelyet az asszírok az ősi vetélykedés ellenére is szent földnek tartottak.

Megkönnyítette Tiglatpilezár dolgát mindenestre az a körülmény, hogy ő maga is babiloni eredetű volt.

IV. Szalmanasszár.

(Kr. e. 726—722.)

Mikor Tiglatpilezár meghalt, közeli rokona *IV. Szalmanasszár* foglalta el Asszír trónját és a bábeli királyságot. Tiglatpilezár hatalmas birodalmat hagyott örökül, amely a Vörös-tengertől és Perzsa-öböltől egészen a kisázsiai Arméniáig és a méd fennsíkig terjedt. Persze ennek az óriási birodalomnak csak lazán függöttek össze az egyes részei és minduntalan új meg új hadjáratra volt szükség, hogy az asszír uralmat az egész birodalomban biztosítani lehessen. A következő asszír királyoknak folytonosan száguldozniok kellett óriási birodalmuk egyik végétől a másikig, hogy megtarthassák birodalmukat. Ha nyugaton hadakoztak, kelet mozdult meg. Mindig előlről kellett kezdeni a hódítást.

IV. Szalmanasszár rövid uralkodása alatt szakadatlanul Szíriában volt elfoglalva. Mikor Tiglatpilezár egy arab törzsre bízta az egyiptomi határ szemmeltartását, jól sejtette, hogy Egyiptom felől hatalmas ellenség fenyegetheti az asszír hatalmat. Akkor a belső egyenetlenségek politikailag tehetetlenné tették Egyiptomot, de amikor *Sabaka* egész Egyiptomot a saját jogára alatt egyesítette, csakhamar érezhetővé vált Szíriában Egyiptom befolyása és Izrael királya, Hózea, noha Tiglatpilezár mentette meg trónját, megtagadta az adófizetést és Egyiptom támogatását kereste.

Szalmanasszár erre nyomban Hózea ellen vonult. Hózeát hamarosan kézrekerítette, Szamaria azonban három esztendeig ellenállt. Mire Szamaria elestének híre megérkezett Assziriába, Szalmanasszár már halott volt. Utána új dinasztia foglalta el Asszír trónját.

A Szárgonidák. Asszír virágkora.

Az új dinasztíának megalapítója Agadi ősi királyáról Szárgon-nak nevezte magát. Származásáról semmit sem tudunk. Talán utóda volt a régi asszír királyok nemzetségének. Talán babiloni eredetű volt. Csak annyi bizonyos, hogy a trónváltozás gyorsan és békésen ment végbe.

II. Szárgon, aki Kr. e. 722-től 705-ig uralkodott, az asszír történelemnek egyik leghatalmasabb alakja volt. Alatta érte el Asszír a legnagyobb

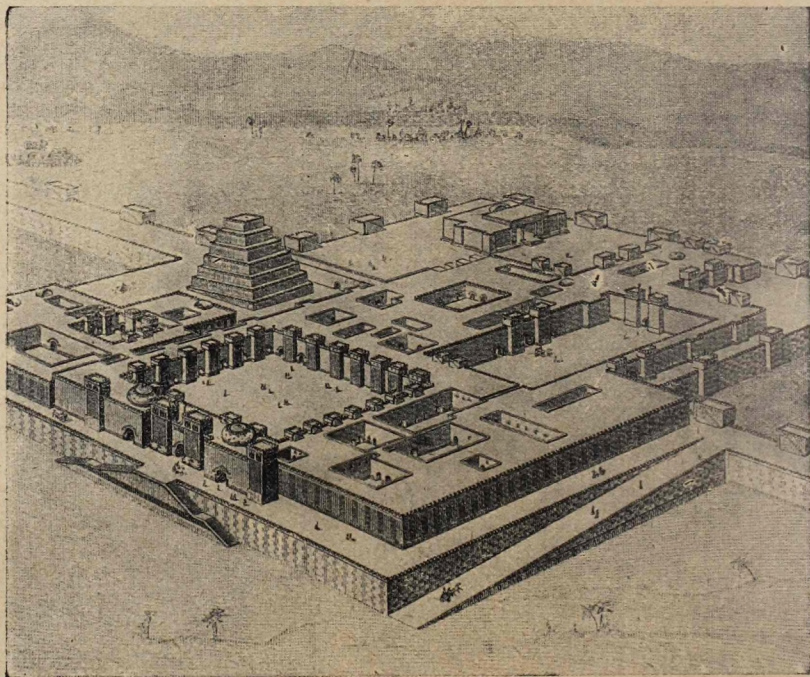

II. Szárgon, az asszírok legnagyobb uralkodója.

Az asszírok legnagyobb hódítója volt s emellett nagyszervező erővel megáldott államférfi. A diszruhás király háta mögött egyik hadvezére áll.

hatalmát. *Szamaria* meghódítása érett gyümölcsként hullott Szárgon ölébe. Csaknem 30.000 izraelitát hurcolt el rabságba, áttelepítve őket Mezopotámia és Médország városaiba.

Szárgon maga először *Babilonia* ellen indított háborút, ahol Szalmanaszár halála után Bitjakin királya, *Mardukpaliddin* foglalta el Bábel trónját. Szövetségese volt neki *Khumbanigász* elámi király. Ezt

Szárgon vára.

Kopár pusztaság közepére építette a hatalmas asszír király székvárosát, Dur-Szarrukinu-t, melynek romjai még ma is megvannak. Hatemeletes csillagvizsgáló torony is volt itt.

támadta meg Szárgon, mielőtt ennek csapatai egyesülhettek volna Mardukpaliddin hadaival. Diadala azonban nem volt döntő diadal s minthogy Szárgonnak egyelőre másfelé akadt dolga, Mardukpaliddin tizenkét esztendeig megmaradhatott Bábel királyának.

Szárgon minden haderejével Szíria ellen fordult, amelynek fejedelmei Egyiptom támogatásával szövetséget kötöttek az asszír uralom lerázására. De Szárgon az egyiptomi határon véres diadalt aratott a szövetségeseken. Hannót, az egyik szövetséges királyt elfogta és orszá-

gát elpusztította. Sabaka fáraó is csak nagy nehezen menekült meg az ütközetből. De azért Szárgon e diadal ellenére sem gondolhatott arra, hogy Szabakán bosszút álljon, mert a fenyegető veszedelem északra szőlította őt.

Északon *Arménia Urza* király alatt új erőre kapott és fellázította az asszírok ellen a szomszédos kis országok fejedelmeit is. Végül Média is csatlakozott a szövetséghez.

Szárgon most Arménia és Média ellen fordult s évekig tartó véres harcokban úrrá lett a hatalmas lázadáson. A lázadó fejedelmek ellillantak előle, „mint a madár”. De Szárgon büntető karja utólérte és lábai elé kényszerítette őket. Egyedül a leigázott Médországban 47 méd fejedelem fizetett neki adót. Egyik hadvezére pedig a lázongó arab törzseket verte le.

Miután így északon és keleten minden csendes lett, csak most, tíz évi véres harc után jutott hozzá végül Szárgon ahhoz, hogy megpróbálja *Babloniát* újra meghódítani. Egy serege megfenyítette az araméus nomád törzseket, *Mardukpaliddin* szövetségeseit és Szárgon maga egy másik nagy sereg élén ugyanakkor benyomult *Babloniába*. *Mardukpaliddin* megszökött fővárosából és visszahúzódott szülőföldjére, *Bit-Jakinba*. Szárgon bevonult *Bábelbe*, ahol 709-ben ünnepélyesen *Bábel* királyává koronáztatta meg magát. *Mardukpaliddint* *Dur-Jakin* falai alatt teljesen megverte, a várost elfoglalta és földig leromboltatta. Ettől az időtől fogva Szárgon ura volt korlátlanul *Babloniának* is.

Szárgon nemcsak nagy hadvezér volt, hanem kiváló államférfi is és elsőrendű szervező talentum. Hatalmas birodalma részeit szilárd egészbe akarta összefoglalni erős központi kormányzattal. Hozzá is látott új székhelyének, *Dur-Szarrukinunak* (Szárgon vára) felépítéséhez, amelynek tervével már régóta foglalkozott. Az új székhely *Ninivétől* északra volt, ahol a mai korzabadi romok vannak. Kr. e. 706-ban ünnepélyesen felavatta Szárgon *Dur-Szarrukinut*, de már a következő évben orgyilkos kéz áldozata lett *Asszíriának* talán leghatalmasabb uralkodója.

Szenakherib.

(Kr. e. 705—681.)

Szárgon utóda *Szenakherib* lett. A nagy asszír birodalomban minden trónváltozás a leigázott népek lázadásával járt együtt. *Szenakherib* is általános lázadás közben foglalta el a trónt.

Bábelbe egyik öccsét nevezte ki helytartónak, ezt azonban megölte egy *Akizesz* nevű ember, akit aztán 30 napi uralom után egy *Mardukpaliddin* nevű babiloni tett el láb alól. Talán ugyanaz, aki *Bábel* királya

Mardukpaliddin babiloni király hűbéresévé avat föl egy elámi fejedelmet.

volt. Először is ez ellen vezetett hadat Szenakherib. Meg is verte Mardukot, akit az elámi király támogatott. Az ütközet Kisz mellett volt, Bábel közelében. A lázadó megmenekült, de Szenakherib bevonult Bábelbe és kinevezte Szumír és Akkád királyává *Belibnit*, „Bábel sarját, aki mint a kutya nőtt fel palotájában”. Azután Mardukpaliddin több szövetségét kegyetlenül megbüntette, egész csomó falujukat elfoglalta és 200.000 embernél többet rabságba hurcolt Assziriába.

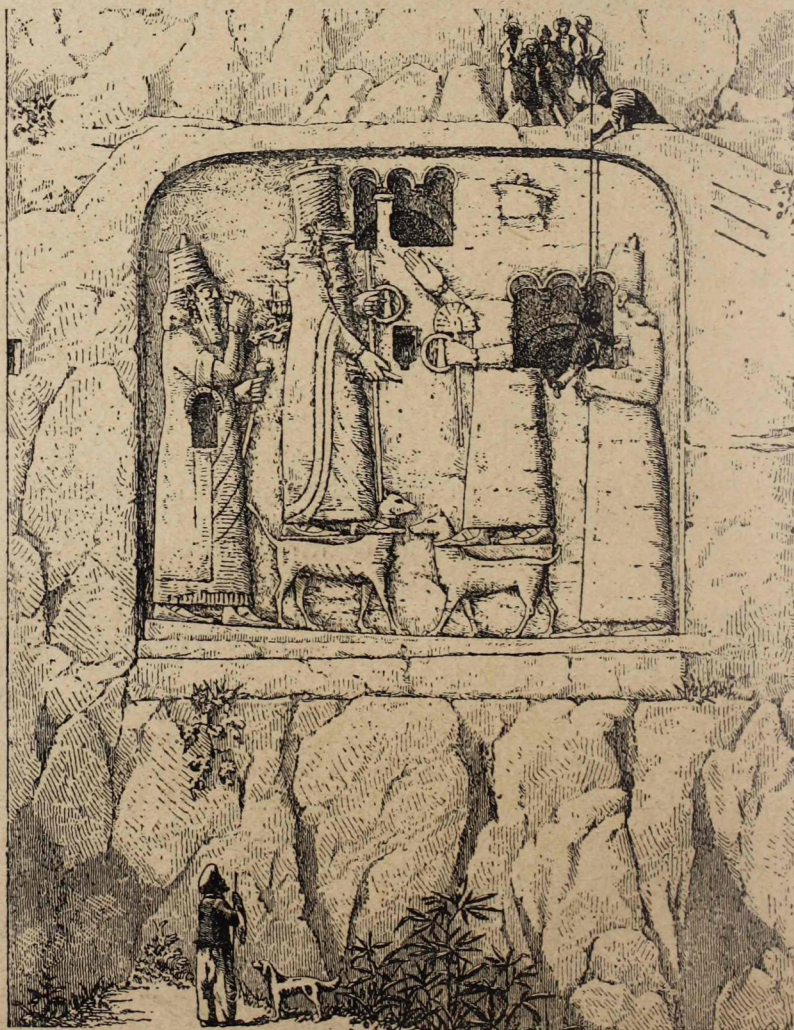
Majd kelet felé vonult Szenakherib. Fölkereste hegyekben a felázadt hegyi törzseket s jó részüket áttelepítette más helytartóság területére.

Ujabb lázadás megint nyugatra szólította az asszírokat. Szíria királyai Egyiptomban bizakodva megint szövetkeztek az asszírok ellen. De az asszír király hadserege gyorsan megjelent ott. Csak Tirost nem bírta bevenni, a többi város megnyitotta előtte kapuit s Altaku mellett legyőzte az egyiptomiak seregét is. A lázadás okozóit kegyetlenül megbüntette s aztán a zendülőkkel rokonszenvező Hiszkia, judeai király ellen fordult. Egész Judát elpusztította, 45 városát és számos faluját megsarcolta s 200.000 embernél több lakóját elhurcolta Assziriába. Hiszkia királyt, mint „madarat a kalitkába” becsukta Jeruzsálembé. Valószínűleg a dögvész kényszerítette Szenakheribet, hogy álljon el Egyiptom megtámadásától és hagyja abba Jeruzsálem ostromát, amelynek királya mégis adót küldött utána Ninivébe. A kényszerű visszavonulás ellenére biztosítva volt Szíriában az asszír uralom. Tirost öt évig ostromolták még az asszírok s azután egyezséget kötöttek vele. Szenakheribnek ez időtől fogva nem volt már mással dolga, csak Babiloniával és Elámmal.

Már a következő évben ott találjuk őt megint Babiloniában, ahol *Mardukpaliddin* és *Szuzub* lázadást szítottak, amellyel szemben Szenakherib embere, *Belibni* gyöngének vagy erélytelennek bizonyult. Az asszír király megverte Szuzubot. Mardukpaliddin öccsei és családja Szenakherib kezébe jutottak, míg ő maga Nagituba menekült, egy nehezen hozzáférhető lagunás helyre az elámi parton. Belibnit is elcsapta és helyét saját fia, *Asszur-nadin-szumi* foglalta el. De Szenakheribnek nem volt addig nyugta, amíg tudta, hogy engesztelhetetlen ellenfele, az öreg Mardukpaliddin életben van. Külön expedíciót szerelt fel tehát, hogy Mardukpaliddint végképp megsemmisítse. Szíriai ácsokkal flottát építtetett a Tigrisen és a hajókat megrakta föníciai és görög matrózokkal. A katalonok és elámiták, akik mindent inkább vártak, mint azt, hogy Szenakherib a tenger felől támadja meg őket, az Euleosz torkolatánál

vereséget szenvedtek. Városaikat lerombolta, lakosaikat elhűrcolta a király. Ez időtől fogva eltűnik a történelemből Mardukpaliddin.

Az asszír seregnek csaknem másfél esztendei távollétét azonban arra használta fel *Khalluszu* elámi király, hogy betörjön Észak-Babi-

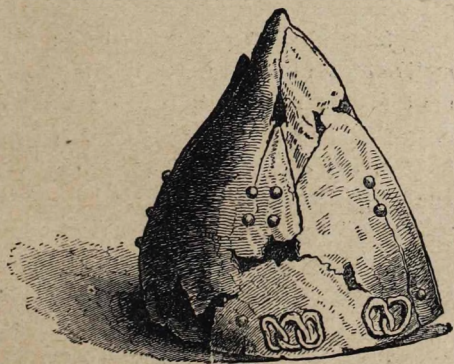

Szenakherib vezérei körében.

Szilklafaragvány Bávián mellett. A később bevéselt kamrák nagyon megrongálták. A kötél- len leeresztett férfi összehasonlítás által fogalmat nyújt a dombormű alakjainak a méreteiről.

loniába. Szenakherib fiát, *Asszur-nadin-szumit* elhurcolta magával foglyul Elámba, miután Bábelben egy babiloni embert, *Nargal-muszizibet* nevezte ki királynak. Szenakherib, mihelyt visszatért délről, nyomban Khaluszu ellen vonult. Megverte az elámiak segítő csapatait, azután magát Khalluszut is foglyul ejtette. De tavasszal újra kezdődött a háború és kevés megszakítással három évig tartott.

Kitünt, hogy az elámiak kemény, veszedelmes ellenfelek. Uj királyuknak Bábel odaadta templomi kincseit is, hogy legyen miből felgyereznie hadait s 691-ben nagy sereggel indultak Szenakherib ellen. Médországi fejedelmek is csatlakoztak hozzá, továbbá Dél-Babilonia minden fejedelme és sok arab törzs is egyesült vele és Szuzubbal. A Tigris partján volt a gyilkos ütközet, amely azonban nyilván eldöntetlen maradt, mert mind a két fél magának tulajdonította a győzelmet. A szörnyű csata után oly nagy volt a kimerültség, hogy sem az asszírok, sem az elámiak nem csináltak semmit néhány eszten-deig. Csak 689-ben újította meg Szenakherib a támadását, mégpedig ezúttal Bábel ellen, amellyel haragjának teljes súlyát éreztette. November végefelé rövid ostrom után elfoglalta Bábelt. *Muti-*

Asszír vassisak Szenakherib idejéből.

zib-Mardukot (így nevezte magát Szuzub) elfogta és AsszírIába hurcolta, a nagy lázadó várost pedig elpusztította. Templomait és palotáit, amelyek otthonai voltak az asszír isteneknek is, kifosztotta, felgyújtotta és földig romboltatta. A ledöntött templomok romjait Szenakherib dühében a csatornába dobatta. Azt akarta, hogy a város teljesen tűnjön el a föld színéről. Az ország élére helytartókat állított.

Babilon elpusztítása fejezte be Szenakherib hadvezéri pályáját. Uralkodásának végéről csak két jelentéktelenebb hadjáratot ismerünk. Az egyik az arabok ellen irányult és országuk meghódításával végződött. A másik szintén nyugaton folyt le, a Kilikiában előnyomuló görög gyaratmosokat verte meg.

Szenakherib folytonos háborúi mellett is ráért arra, hogy gondját viselje az asszír művészetnek és *építkezései* felülmultak mindent, ami e

téren ő előtte történt birodalmában. Míg elődei, II. Szalmanasszártól kezdve többnyire Kalakhban székeltek és Szárgon Ninivétől északra építtetett magának új székhelyet, addig Szenakherib főleg *Ninive* szépitésén fáradozott. Régi fényébe varázsolta vissza ezt a várost. Kijavította a rombadőlt, beiszaposodott vízvezetékeket, felépíttette a roskadozó palotákat, megújította a műemlékeket. „Felépíttetem a régi uccákat, kiszélesíttetem a szűk sikátorokat, olyan fényessé tettem az egész várost, mint a Nap” — mondja egy sziklafelirat. Az ő építkezései alkotják ma *Ninive* főromjait.

Asszarhaddon.

(Kr. e. 681—668.)

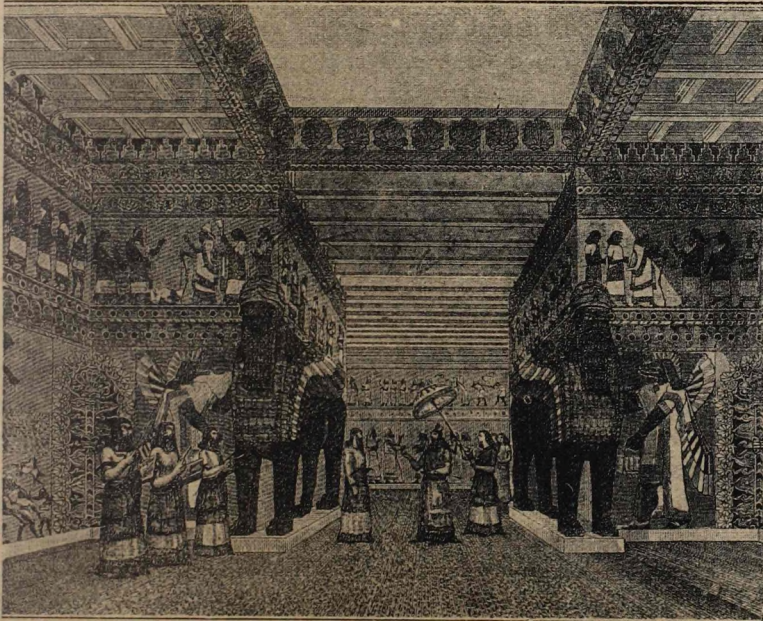
Szenakherib tragikus véget ért: két fia, *Asszur-szár-usszur* és *Adarmalik* áldozás közben meggyilkolta őt Kr. e. 681-ben. Valószínűleg azért, mert atyjuk mindenképpen kitüntette az ő rovásukra harmadik fiát, Asszarhaddont. Asszur-szár-usszur el foglalta már a trónt, amikor Asszarhaddon, aki északnyugaton táborozott, a gyilkosság hallatára gyorsan *Ninive* felé vonult, hogy atyja halálát megbosszulja. Khanirabbat táján találkozott a testvérek serege. Asszarhaddon győzött, azután elfojtotta *Ninive*ben a zendülést. Testvérei *Arméniába* menekültek. Érdekes leírása maradt ránk Asszarhaddon felvonulásának a birodalom északnyugati határáról *Ninive*ig. A leírás a következő:

„Mégmérgestem, mint az oroslán és tombolt a lelkem. Hogy atyám házában királyi hatalmát gyakorolhassam és papi méltóságomat elfoglalhassam, fölemeltem kezeimet az istenekhez: Asszurhoz, Szinhez, Samaszhoz, Belhez, Nebóhoz és Nergálhoz, a *ninivei Isztár*hoz és az *arbelai Isztár*hoz és ők kegyesen fogadták beszédemet. Örök kegyességükben leküldték hozzám a bátorító jóslatot:

Indulj útnak tehát! Ne csüggedj, mi veled vonulunk és leverjük ellenségeidet!

Nem vártam egy vagy két napot sem, a katonáim fölött előbb nem firtottam szemlét, nem néztem hátra sem, nem ügyeltem a lovakra, az ígás fogatokra, sem a hadiszerekre, nem gyűjtöttem eleséget marsutamra, nem féltem Szebet havának (január-február) havától és hidegétől sem a vihar hevességétől, hanem a szirinnuhoz (rablómadárhoz) hasonlatosan, amikor ez szárnyait kiterjeszti, kinyujtottam karjaimat, hogy lesujtsam ellenfeleimet. Erőltetett, gyors meneteléssel vonultam az az úton *Ninive* felé. És ekkor Khanirabbat tájékán utamba kerültek az ő

hatalmas harcosaik és fegyvert rántottak. De a nagy istenektől, az én uraimtól való félelem lesújtotta őket. Erős küzdelmemnek közeledtét észrevették és szembeszálltak velem. Isztár, a küzdelem, a harc istennője, aki szereti az én papi méltóságomat, mellettem állott és széttörte az ijaikat. Hadrendjük, amelyet oly jól állítottak fel, megbomlott és ők valamennyien ezt kiáltották: Ez a mi királyunk!”

Asszír királyi palota fogadóterme.

Színes falfestmények és domborművek ékesítették a palota falait, amelyek harcot vagy vadászatot ábrázoltak. A teremben lévő két hatalmas szobor, emberfejű bikák, Nergál isten képmásai.

Asszarhaddon a legrokonszenvesebb az asszír uralkodók között. Elődeivel ellentétben nem volt benne kegyetlenség a legyőzöttek iránt. Elevenen megnyűzött, élve eltemetett foglyokról, karóbahúzott királyokról, megtizedelt népekről nincs szó az ő háborúiban. Bizonyos az is, hogy a birodalom, amelynek hatalma Szenakherib alatt némiképp megersorbult, Asszarhaddon alatt, bár ez mindössze csak tizenhárom esztendeig uralkodott, új föllendülésnek indult. Első műve az volt, hogy újra felépíttette Bábelt és szentélyeit, amelyeket atyja lerombolt. Olyan buzgalommal sürgette ezt a munkát, hogy jórészt már 680-ban

elkészültek vele. Az első téglá letevésénél ő maga is kőmives ruhát öltött.

Maga Asszarhaddon úgy adja elő ezen elhatározása megvalósítását, hogy önmagát és belső politikáját mindennél jobban jellemzi vele. Legjellemzőbb a felírás bevezetése, amelyben, hogy atyját kegyetlenségeért ne kelljen megfeddenie, ez ő nevét nem is említi, hanem Babel pusztulását az istenek haragjának és az Arakhtu folyó áradásának tulajdonítja. Az érdekes felirat így hangzik:

„Asszarhaddon, a világ királya, Asszur földjének királya, Babel legfőbb helytartója, Szumír és Akkád királya, a nagy, a felséges, aki féli Nebó és Merodakh isteneket. Én előttem, egy korábbi király uralkodása alatt, Szumír és Akkád földjén ellenséges erők, emberek, akik Szuannában (Bábelben) laktak, összefogtak . . . kezét emeltek Szag-illa templomára, az istenek palotájára, aranyat, gyöngyöt, drágakövet küldtek Elámba vételár fejében (az onnan kért segítségért). Megharagudott erre az istenek ura, Merodakh; gyorsan elhatározta, hogy meglátogatja az országot és megsemmisíti lakóit; az Arakhtu csatorna . . . mint a vizözön, elragadta magával a várost, lakóházait és templomait és szántóföldhöz tette a várost hasonlatossá. Az istenek és istennők, akik a városban laktak, felszálltak az égbe; az emberek, akik a városban laktak, kénytelenek voltak szolgaságba menni. Ahány betűből áll felséges neve (vagyis tizenegy), annyi esztendőt rendelt az irgalmas Merodakhkius, amíg a szíve megint megnyugodott, tizenegy esztendeig tartó pusztulást és sívárságot rendelt a városra. Minthogy te, óh Merodakh, engem Asszarhaddont, hogy helyreállítsam a régi állapotokat, kiválasztottál testvéreim közül és megerősítettél . . . ellenségeim összességét, mint az özönvíz leverted és minden ellenfeleimet megsemmisítetted . . . hogy felséges istenséged szívét megnyugtassam és kedélyedet csillapítsam, megajándékoztál engem a pásztori tisztséggel Asszur fölött . . . ennél fogva királyságom elején, uralkodásom első esztendejében, mikor hatalmasan a királyság trónjára telepedtem . . . hozzá láttam ahhoz a munkához . . . Samasz . . . Merodakh, a nagy bíró, az istenek, az én uraim munkájához . . . hogy Bábelt megint életre hívjam, Szag-illa templomát megújítsam . . . elhívtam tehát minden mesteremberemet és Karduniasz népét és valamennyinek kalapácsot és vakolólapátot adtam a kezébe; jó olajjal, mézzel, vajjal, borral és musttal . . . dúsán elláttam őket. Magam is kudurut (az építőemberek fejdíszét) viseltem a fejemen; elefántesonttal, uszhufával, urkarinufával, pálmafával . . . bevonattam a téglákat. Szag-illa templomát, az isteneknek ezt a palo-

táját és a többi templomot, Bábelt, a jog városát, Imgur-Belt, falait és Nimit-Belt, falait, tövétől hegyéig újra építtettem, megnagyobbítottam, magasabbra csináltattam és hatalmasan felemeltem. A nagy istenek szobrai megújítottam, szentélyeikbe örökre beköltöztettem őket, eltörölt tiszteletüket visszaállítottam. Bábelenk ama fiait pedig, akik a szolgaságba mentek s akiknek iga és bilincs lett a részük, összehivatam és újra a babilonokhoz számítottam őket és újra megerősítettem jogi állapotukat.”

Asszarhaddon uralkodása általában sokkal békésebb volt, mint elődeié. Az első kilenc esztendőben csak olyan háborúi voltak, amelyekkel zendüléseket fojtott el vagy a határokat biztosította. Uralkodásának a legelején fellázadt Babiloniában Mardukpaliddinnak a fia. De Asszarhaddon hamarosan végzett vele. A lázadó Elamba menekült, de kiszolgáltatták és Asszarhaddon kivégeztette. Utóda öccse, Naid-Marduk lett, aki az asszír király lábai elé vetette magát. Éppily könnyen legyőzte később Asszarhaddon a dél-babiloniai Bit-Dakkuri fejedelmet, aki szintén fellázadt és a gambuluk araméus törzsét, amely az elámi határ mocsaras vidékein lakott. *Kelet* felé is kiterjesztette AsszírIA hatalmát. Meghódította Médországnak olyan részeit is, ahová az előbbi királyok sohasem léptek be. A *nyugaton* csak Fönícia és néhány arab törzs mert ellentállni. De sikertelenül, mert Asszarhaddon fejét vétette a lázadókknak. Szidont elfoglalta és leromboltatta. Helyébe új várost építtetett, Asszarhaddon városát, amelyet keletről való lakosokkal népesített be s az új várost asszír helytartó alá rendelte. Megszilárdította ugyanekkor az arabok fölött való uralmát is.

Egyiptomot, amelyet már Szenakherib meg akart támadni, akit csak a dögvész térített el tervétől, Asszarhaddon hódította meg. Már 674-ben és 673-ban átkelt Egyiptom határán. A döntő lépést azonban csak 670-ben tette meg. Tiroz ura Egyiptomban bizakodva, megint meglagadta az engedelmességet. Asszarhaddon erre fölkerekedett Ninivéből, körülzárt Tirozt, de csapatainak csak egy részét hagyta ott s ő maga főserégével nyomban továbbvonult Egyiptom ellen. A sivatag arabjainak segítségével, akik tevéket bocsátottak rendelkezésére, szerencsésen átvonult a veszedelmes sivatagon. Az egyiptomiakat három csatában megverte, Memfiszt elfoglalta 670 júliusában és Thébéig nyomult. Az egyiptomi kiskirályok, akik között Szaisz és Memfis ura, *Nekho* volt a leghatalmasabb, AsszírIA vazallusaivá lettek. Asszarhaddon pedig ettől az időtől fogva így nevezte magát: „AsszírIA és Babilonia királya, Egyiptom és Ethiópia királyainak királya.”

Asszarhaddon is óriási építkezéseket végeztetett. Babel újjáépítésének óriási munkájáról már megemlékeztünk. Atyja ninivei palotáját megnagyobbította és rendkívüli pompával ékesíttette. A nyugat tizenkét királya, köztük Juda királya és Ciprus nyolc városi királya szolgáltatta hozzá az anyagot.

Asszurbanipál.

(Kr. e. 668—626.)

Asszarhaddon halála után akadálytalanul lépett a trónra fia, *Asszurbanipál*, akit a görögök *Szardanapalnak* neveztek és negyven esz-dendőnél tovább uralkodott. Babelben, valószínűleg Asszarhaddon rendelkezése folytán, Asszurbanipál fősége alatt mostohatestvére, *Samasz-szumukin* lett az uralkodó. Az ethiopiai Taharka, aki vissza akarta állítani a fáraók régi hatalmát, azt hitte, hogy a trónváltás alkalmát felhasználhatja Egyiptom visszaszerzésére és megszállta Thébét és Memfiszt. De Asszurbanipál nyomban sereget küldött Egyiptomba, amely Taharkát megverte, aki Thébét sem tarthatta meg (667-ben). Az egyiptomi fejedelmek zendülését, valamint Taharka utódának, Tanutamonnak támadását könnyűszerrel elintézte az asszír király, úgyhogy az egyiptomi kiskirályok körülbelül tiz esztendeig maradtak asszír fenhatóság alatt.

Egyébként is hatalma tetőpontján állt Asszírnia ebben az időben. Asszurbanipálban, az utolsó nagy asszír királyban egyesült elődeinek minden erénye és bűne. Alatta a birodalom szertelenül nagy lett, de a meghódított területek megtartása szinte lehetetlenné vált. Az asszír katonák bátorság dolgában vetekedtek őseikkel, de az örökös harcok lassan megemésztették a faj hatalmas, ősi erejét.

Uralkodása első éveiben Asszurbanipál levett keleten és nyugaton minden lázadást, de egész uralkodása folytonos harc volt. Alig fejezte be Elámmal első súlyos háborúját, Babilonia lázadt fel ellene az elámiakkal szövetségbe.

Samasz-zumukin, Asszurbanipál öccse, aki bátyja főhatósága alatt Babilonia királya volt, függetlenségre törekedett. És Ummanigasz elámi király, bárha az asszírok segítségével jutott trónra, szintén nem akart Asszírnia vazallusa maradni. Így aztán veszedelmes szövetség támadt Asszírnia ellen. A babiloniaiakhoz csatlakoztak az összes szomszédos apróbb államok is. A fölkelők fellázították az arab törzseket is, sőt Egyiptommal is érintkezést kerestek.

Asszurbanipál diadalmi kocsiján.

Hadvezéreinek hőstetteit magának tulajdonította Asszurbanipál s gyakran tartott diadalmenetet. Egyik diadalmenetét ábrázoló dombormű részlete.

Komoly veszedelem fenyegette Asszíriát. Mialatt a Szíriában táborozó helyőrségek az arabok ellen küzdöttek és visszakergették őket a sivatagba, a főserg Babilonia ellen vonult. Asszurbanipálnak kedvezett a szerencse. Éppen ekkor nagy belső zavarok törtek ki Elámban, Babiloniában pedig éhínség támadt. Végül három esztendei harc után Asszurbanipál ligázta Babilont. Samasz-zumukin csapatai vereséget szenvedtek, Bábelt bekerítették az asszírok és elzárták a világtól, segítséget sehonnan sem lehetett várnia. A szerencsétlen Samasz-zumukin, aki jól tudta, milyen gyötrelmek várnak rá, ha bátyja kezébe jut, egy csapat hű emberével együtt önként máglyahalált halt. Híveit kegyetlenül megbüntették, a legtöbbször megkínózták és megölték. A babiloni királyi trónt ezután maga Asszurbanipál foglalta el, családi neve: *Kandalanu* alatt.

Most sor került Elámra. Itt véres trónvillongások után, amelyekben két király vérzett el, *Umman-aldasz* lett Elám királya, aki kereken visszautasította Asszurbanipál büszke felszólítását, hogy hódoljon meg előtte. Most megint benyomultak az asszírok a belső viszályoktól elgyöngült Elámba. Elfoglalták minden nagyobb városát s végül a fővárosát, Szúzáat is. Töméntelen zsákmány jutott a győzők kezébe, közte a pénz is, amit különböző babiloni uralkodók és végül maga Samasz-zumukin is fizettek az elámi segítséért.

Miután kifosztották, földig le is rombolták az asszírok Szúzáat és a többi városokat, *Umman-aldasz* visszatért a hegyek közül és kegyelemre meghódolt. Nabubelszumi pedig, Mardukpaliddin unokája, aki szellemi mozgatója volt ezeknek a veszedelmes lázadásoknak, elmenekült ugyan, de elvesztette minden reményét s fegyverhordozó apródjával kölcsönösen átszúrták egymást. Holttestüket kiadták az asszír király követének. Asszurbanipál ellenfelének holttestét a szemétdombra dobatta, beszózott, kikészített fejét pedig a ninivei királyi kert egyik fájára akasztatta.

A szerencsétlen *Umman-aldasz* egyébként később még egyszer elkergették, mégpedig a saját alattvalói. A hegyekbe menekült, de Asszurbanipál előhozatta és Ninivében a két régebbi elámi királlyal és egy arab fejedelemmel együtt Isztár istenasszony diadalszekere alá fogatta. Így végződött az Elámmal vívott évszázados harc. Asszurbanipál nem is vezetett többé hadat Elámba. Végso megsemmisítését rábízhatta magára az elámi népre, amely szakadatlanul belső viszálykodásban szaggatta önön testét.

Mindezen harcokból tehát Asszíria hatalma lényegében csorbítottanul került ki. Egyiptom ugyan, mialatt Asszurbanipál keleten har-

colt, elszakadt az asszíroktól, de az asszír birodalom Kr. e. 640-ben éppen akkora volt még, mint a nagy Szárgón birodalma.

Csak az arab törzsek lázongtak még. Szövetkezve egymással betörték Szíriába. Az asszír sereg azonban nehéz marssal keresztül nyomult a szíriai sivatagon és teljesen leverte őket. Nyájaikat elrabolták s oly nagy számban zsákmányoltak tőlük lovakat és tevéket, hogy „mint az apró marhát szétosztogatták a zsákmányt Asszur népei között s egész AsszírIában fél ezüst szekelért lehetett a piacon egy tevét vásárolni, a parasztok pedig egy csekélyke gabonáért tevéket és rabszolgákat cserélhettek be.” A beduinok maradványa kénytelen volt meghódolni, mert az asszírok megszállták a kútjaikat. Natiut, aki a beduinokat

Asszurbanipál lándzsájával kiszúrja egy hadifogoly szemét.

A király balkezelével a fogoly alsó ajkán áthúzott gyűrű fonalát tartja, hogy a szerencsétlen el ne ránthassa a fejét. Khorzabádban talált dombormú.

vezette, Asszurbanipál elfogta s miután a három elámi királlyal az istennő diadalszekere elé fogatta, megesonkította, a szemét kiszúratta, kutyaláncre köttette és ketreche csukatta. Visszafelé vonulva megbüntették az asszírok két föníciai várost, mivel megtagadták az adójuk fizetését.

Belsőleg azonban nagyon megváltozott már Asszurbanipál AsszírIája. Ennek a királynak az ereiben nem annyira a dicsőségvágy lobogott már, hanem a zsarnoki kegyetlenség, ami különben sötét árnyékként vonul át AsszírIA egész történetén. Uralkodásának végéfele, mialatt hadvezérei egyre-másra aratták számára a messzeségben a diadalokat, ő maga Ninivében élvezte az élet örömeit. A hadvezérek hőstetteit azokban följegyzéseiben saját magának tulajdonította s a legyőzött ellen-séggel azzal a rafinált kegyetlenséggel bánt, amely az elpuhult zsar-

kokokat jellemzi. Érdeklődése az élvezeten kívül a vadászatra irányult csak, mégpedig kétféle vadászatra. Háreme számára szebbnél-szebb nőket gyűjtött s a legyőzött királyok leányainak nevét is feljegyeztette évkönyveiben.

Van azonban egy nagy érdeme is ennek a királynak. Palotájában hatalmas könyvtárat halmozott össze s ezzel megbecsülhetetlen szolgálatakat tett az asszírok multját kutató tudósoknak.

Neki köszönhetjük az ó-babiloni irodalmi művek megmaradását, az ősi szumír varázsigéket éppúgy, mint a későbbi akkadi zsolozsmákat és himnuszokat. Neki köszönhetjük azt is, hogy ezeket el tudjuk olvasni, mert mindenütt csatoltatta az eredeti szöveghez sorok között a szemita-babiloni fordítást is. Összegyűjtötte a szemita nyelvű ősi legendákat és eposzokat, az ősi okiratokat, a történeti feliratokat, a kronológikus listákat, naptárakat, csillagászati és csillagjóslati szövegeket. Elmondhatjuk, hogy 1850 óta, amikor a Layard a kujundzsiki romok két szobájában ráakadt Asszurbanipál könyvtárának maradványaira, a magasra felhalmozott ezernyi meg ezernyi szürke és sárga agyagtáblácskákra, azóta az asszírok rombadőlt világa újra feltámadt hamvaiból szemünk előtt.

Az asszír birodalom végnapjai.

Asszurbanipál halála után húsz év múlva az óriási birodalom összeroppant. Belső bajok mellett külső hatalmak is sietteték a birodalom bukását. Az asszír birodalomnak ebből a korából kevés adat maradt csak ránk. Még az utolsó királyok neveit sem tudjuk biztosan. Asszurbanipál utóda 626-ban fia lett, ezt azonban még abban az esztendőben megbuktatta öccse, *Asszur-ítíl-ilani*. Ez mikor megtudta, hogy egy roppant nagy sereg közeledik a tenger felől, mint a sáskák hada, *Nabopolasszárt* küldte Bábelbe, hogy verje vissza az ellenséget. Ez azonban fellázadt ellene és Babilonia királyává kiáltotta ki magát.

Igy tehát Asszurbanipál halála után az első esztendőben elveszett Babilonia. Aztán egyik csapás a másikat érte. A következő esztendőben betörték a *médek* Szíriába, akik időközben — talán már Asszurbanipál és Elám háborúi alatt — felszabadultak. Nem sokkal ezután — talán kapcsolatban ezzel az eseménnyel — következett be a *szkilhák* betérése.

Ez olyanforma népyihar volt, mit a hunnoké vagy a mongoloké. Mint a szélvész, úgy rontottak be Irán felől a nyugati kultúrországokba,

egyelőre az egyiptom-palesztinai határig nyomulva, Pszammetikh csak ajándékokkal és könyörgéssel tudta megakadályozni — így írja Herodotosz, — hogy Egyiptomba magába is be ne törjenek. Számptalanon jöttek, mint a felhő, elborították a földet, lovasok és ijasok, akiknek „tegezük olyan volt, mint a nyitott sír”. Pajzsos, sisakos és kardos férfiak; hatalmas nép, amelynek nyelvét senki sem értette meg. Országokat megsemmisítve, gyilkolva és gyujtogatva rontottak előre a szkithák és velük sok más nép. Folyton új meg új tömegek özönlöttek be keletről. A médek, úgy látszik, részben összejátszottak velük és AsszírIA ellen bujtogatták őket. Hatalmas népmozgalom volt ez, amelynek eredménye a méd birodalom megalapítása lett.

A szkitha veszedeleme körülbelül másfél évtizedig tartott, de egy csapásra megváltoztatta az egész ázsiai világ képét. AsszírIát a barbár hordák beözönlése szíven találta. Mikor a szkitha roham elviharzott, AsszírIának nem volt többé ereje rá, hogy az elpusztított tartományokat megint megszállja.

Igy aztán elkövetkezett a vég. A babiloni *Nebopolasszár* és a méd *Kiáxdresz* döntő csapásra szövetkeztek AsszírIA ellen. A küzdelem részleteit nem ismerjük. Csak azt tudjuk, hogy *Ninivét* két esztendeig ostromolták és *Szarakusz*, az utolsó asszír király palotája lángjai között lelte halálát Kr. e. 606-ban.

Ninivét, valamint a szomszéd Kalakhot és Asszurt teljesen lerombolták, büszke palotáikból csak füstölgő romhalmazok maradtak. Szörnyű ítéletet tartottak a győztesek és kitört az egész rémes gyűlölet, amely évszázadok alatt meggyülemlett a nagy asszír birodalomban a kegyetlen elnyomók ellen.

A leigázott tartományok sorban fellázadtak s AsszírIának nem maradt meg semmi abból sem, amit a barbár betörés meghagyott. Pédátlan katasztrófa volt ez a világtörténelemben. Nemcsak a még nem rég büszke és hatalmas birodalom semmisült meg, hanem kiirtották a föld színéről az egész népet is, mégpedig oly alaposan, hogy emlékezetük sem maradt fenn. Mikor kétszáz esztendő múlva Xenofon a maga tízezer emberével Ninive és Kalakh romjai mellett elvonult, azt mesélték neki, hogy ezek méd városok romjai, amelyeket a perzsák pusztítottak el. És Nagy Sándor, mikor az utolsó döntő csatát vívta a perzsák ellen, nem is sejtette, hogy közvetlen közelében ott vannak Ninosz városának a romjai. Csak napjainkban fedezték fel újra a régi AsszírIát, mint elsüllyedt világrészt az idők óceánjában.

Az asszírok kultúrája.

Az asszírok egész kultúrájukat, a vallást, az írást és az egész állami életet is a babiloniaiaktól vették át. Harcias nép volt az asszír, de teljesen híjával a szellemi termékenységnek. Az átvett dolgokhoz nagyon keveset tettek hozzá a magukéból.

Vallásuk.

Vallásuk csak annyiban különbözött a babilonitól, hogy az istenszisztem élére *Asszurt* helyezték *nemzeti* isten gyanánt. Az ő képmása ékesítette a hadijelvényeket, az ő nevében vonultak háborúba. Egyébként ugyanazokat az isteneket tisztelték, mint a babiloniak s ezért Bábelt mindig szent városnak is tartották, isteneik szülővárosának. Az asszírok istentiszteletéről éppoly keveset tudunk, mint a babiloniakéről. Csak annyit tudunk, hogy áldozatokat mutattak be isteneiknek, italáldozatokat is, mert ezt gyakran látjuk a domborműveiken. Bizonyos ünnepeken valószínűleg körmeneteket is rendeztek az istenek tiszteletére. Továbbá megvolt náluk az a szokás is, hogy a lányok Belit vagy Isztár (Ninive főistennője) tiszteletére feláldozták szüzességüket.

Államélet és hadügy.

Az állam élén a király állt, aki korlátlan uralkodó volt. Az önkényuralom sokkal kifejezettebb volt Asszíriában, mint Kínában, Indiában vagy Egyiptomban, ahol a királyokat megváltoztathatatlan törvények és szertartások korlátozták. De míg az egyiptomi király maga is isten volt, az asszír király csak az istenség legfőbb szolgájának tekintette magát s amit tett, azt az istenség megbízásából tette.

A király öltözete hosszú, lábíg erő, drága himzésű, szegélyes ruha volt. A fején pompás mitrát (süveget) hordott, karjain és bokáin drága karikákat s oldalán művészi díszű kardot és tört. Mikor a trónon ült, hosszú ruhás eunukhok tartották feje fölé a királyi napernyőt s a kezében kehely volt. Legalább a műemlékek így ábrázolják őket.

A közigazgatásból jóformán csak annyit tudunk, hogy a legfőbb hivatalnokok, a fővezér, a palota kapitánya, a tartományi helytartók

és a többiek sorban meghatározott esztendőben hivataloskodtak, s ezt az évet róluk nevezték el. Az év elnevezésének ez a szokása ősrégi szokás volt az asszíroknál.

A birodalom adófizető országokra oszlott fel, ahol a belföldi királyok megmaradtak uralkodókul, csak az évi adót kellett pontosan beszedni. Ezeken az országokon kívül volt az „Asszur földjéhez csatolt”

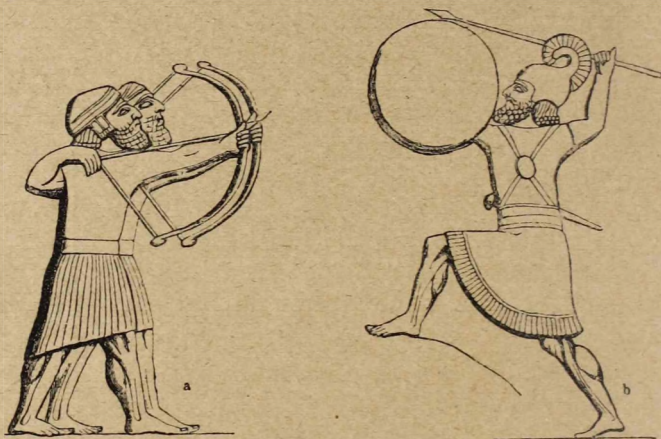
Az asszír királyok öltözele.

A király hosszú, drága hímzésű, szegélyes ruhát viselt. Fején süveget, mitrát hordott, karjain aranykarikákat, oldalán művészi díszítésű kardot és tört.

terület, amelyet helytartók igazgattak. Az újonnan elfoglalt területeket vagy valamelyik szomszédos helytartóságba osztották be, vagy külön helytartó alá rendelték. Szárgon, a nagy szervező arra törekedett, hogy mennél több területet közvetlenül az asszír közizgatás alá rendeljen.

A király nagy kísérettel vonult a háborúba, csupa pompa környezte. A hadsereg hadiszerekből, lovasokból és gyalogosokból állott. A király és az előkelők hadiszekereken harcoltak. Hadiszekerük olyan

volt, mint az egyiptomiaké: hátul nyitott, kélkerekű s el volt látva egész készlet tegezettel és nyíllal. A szekeret két ló húzta, ezek mellett

Asszír gyalogosok.

Az íjasok könnyű fegyverzetűek voltak. A nehéz fegyverzetűek pajzsot, lándzsát, rövid kardot és vassisakot viseltek.

Az asszír íjászok harc módja.

Nyílt útközetben az íjászt egy pajzshordozó fődözte. Várostrom alkalmával pedig embermagasságú védőművek mögül nyilaztak.

volt egy tartalék ló is. A szekéren hárman voltak : a kocsis, az íjazó és a pajzshordozó. Az íjas páncélinget viselt, a karja csupasz volt. A kitűnő paripákon ülő lovasok íjat vagy hosszú dárdát használtak. A gyalog-

ság nehéz fegyverzetűekre, íjasokra és parittyásokra tagozódott. A nehéz fegyverzetűek kúpalakú vassisakot viseltek. Lándzsájuk volt, rövid kardjuk, török és kerek vagy tojásdad pajzsuk. Várostromnál nagyobb pajzsuk volt, amely elfödte az egész embert. A gyalogos íjasok mellett többnyire külön pajzshordók voltak, hogy fődözzék az íjasokat.

A királyoknak a háború volt a főoglalkozásuk. A legtöbb király szakadatlanul a csatamezőn töltötte az életét. Az asszír szoborműveken ennél fogva többnyire háborúból vett jelenetek vannak megörökítve. Ezekből látjuk, hogyan harcoltak az asszírok, hogyan jártak el várostrom közben és milyen ostromlószerkeket használtak. Hármassorban nyomultak előre. A két első sorban lándzsások voltak, a harmadik sorban íjazók. Mikor az utóbbiak lőni akartak, az első sor letérdelt és a második sor leguggolt. Ostromoknál először is arra törekedtek, hogy utat készítsenek a falhoz a mozgó tornyok, a faltörőkosok számára. Ha az ostromlott hely magaslaton volt (rendszerint így volt), akkor a fal tövéig holmi bástyaféleket emeltek. Mialatt a faltörőkosok a falra, hogy a védelmezőket távol tartsák a falaktól. A vár védelmezői persze rajta voltak, hogy az ostromló gépeket szétrombolják. Nagy követeket hajigáltak le rájuk vagy felgyújtani próbálták azokat. Aknákat is használtak. Az ostromhoz széles létrák voltak, amelyeknek fokain egyszerre több harcos elfért egymás mellett.

Kereskedelem és forgalom.

Az asszírok ipara és kereskedelme fejlett volt már a legrégebbi időkben. Sírjaikban, amelyek némelyike Kr. e. a 3000-ik évből való, találtak arany, bronz és vastárgyakat. A vasból durva ékszerfélét készítettek, valószínűleg azért, mert ritkább volt az aranyból, nehezen tudták a vasat az ércből kiválasztani. Mint az asszír szobrászmunkákból látjuk, járatosak voltak az asszírok mindenféle mesterségben.

Lakásaik kényelmesen voltak berendezve. Érből vagy fából való asztalaikat és egyéb bútordarabjaikat gyakran elefántcsonttal rakták be.

Az arany és ezüstékszereket izlésesen dolgozták ki és a híres babiloniai kömetszés művészetét ápolták Asszíriában is. Virágzó iparág volt a gyapjú és vászonszövés. Drága, sokszínű szőnyeget, ruhákat és takarókat szőttek. A kék posztóféléket, hímzéseket és gyapotszöveteket

nagyon szerették vásárolni tőlük az idegenek. A babilonai köpönyegek híresek voltak Szíriában és Föníciában is.

Szorgalmas kereskedők voltak. Összeköttetéseiket Indiával, Arábiával, Egyiptommal és Szíriával évszázadokon keresztül ápták és fejlesztették. Maguk az asszír királyok is buzgó támogatói voltak a kereskedelemnek. Nem egyszer háborúskodtak egy-egy kereskedelmi út birtokáért vagy biztosításáért. *Ninive* és *Babilon* nagy gyűjtőhelyei voltak mindenfajta árunak. Mindkét városban rendkívül sok volt a kereskedő. A nyerstermékeket többnyire az araboktól kapták. Ezek szállítottak nekik bőroket, gyapjút és marhát. Arméniából fát úszlattak le tutajokon az Eufráteszen, mert itt nem igen volt fa éppúgy, mint Egyiptomban. Olajat és bort Szíriából szállítottak. Dél-Arábiából és Indiából pedig pompás illatszereket szereztek. Ezeket Babilonban nagyon szerették. Az úgynevezett *királypomádét* például huszonöt különböző illatos alkatrészből állították össze. De aranyat és drágaköveket is kaptak Arábiából. A híres „bábéli kék követ” pedig Baktriából szereztek be.

A selyemszöveteket és a nyers selymet India szállította nekik, ami arra vall, hogy az asszírok Indián keresztül összeköttetésben voltak Kinával is. Föníciával igen élénk volt a forgalom. Bizonyítja ezt az is, hogy Föníciában és Szíria legnagyobb részében a babilonai *súlyokat* és *mértékeket* fogadták el, amelyeket később Görögország is meghonosított. A babilonai *mínát*, mint pénzmérő súlyegységet ismerték már a hinduk is.

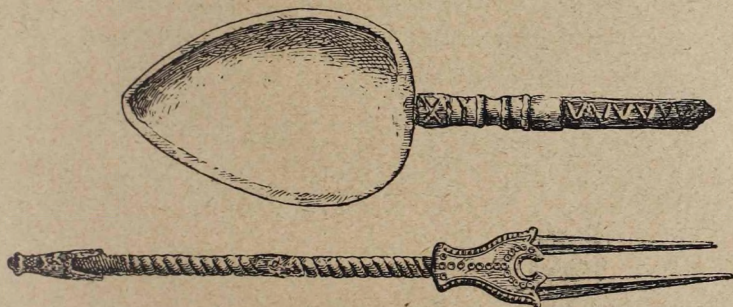
A babiloni nehéz *talentum* súlya 60·6 kilogram volt. Ennek hatvanad része volt a *mína*, amely ennél fogva valamivel nehezebb volt, mint a mai kilogramm. A *könnyű* talentum 30·3 kilogramm súlyú volt, vagyis ugyanannyi, mint egy babilonai köbláb víz. Ezek árusúlyok voltak. Az ezüstöt és az aranyat más mértékkel mérték. Arany és ezüstkorongokkal fizettek vagy karikákkal és kis arany és ezüstlemezekkel, amelyek közül a legkisebbnek *szekel* volt a neve. A szekel volt az a súly, amellyel a pénzt mérték és számították. A szekel a nehéz mínának egy hatvanadrésze volt.

A nehéz talentum 3600 szekel volt, de ez a szám kényelmetlen volt, úgyhogy a kereskedők 3000 szekelnek számítottak egy talentum ezüstöt vagy aranyat. Ennél fogva az arany vagy ezüsttalentum súlya 50·5 kilogramm volt, a mína pedig 840 gramm.

A föníciaiak nemcsak ezeket a súlyokat hozták forgalomba az egész világon, hanem a babilonai hossz mértékeket is.

Családi élet.

Az asszírok és a babiloniak *családi és társas* életéről nem tudunk annyit, mint az egyiptomiakéról, mert az asszír-babilonai szobrászmunkák többnyire csak állami és hadi cselekményeket ábrázolnak. Ezek

Bronz kanál és villa, Ninive romjaiban talált evőeszközök.

Az asszírok magas asztalok mellett székeken ülve ettek s a maihoz hasonló evőeszközeik voltak.

Asszír karpántok.

A gazdag asszírok művészi kivitelű arany karpereceket viseltek, nemcsak a nők, hanem a férfiak is.

úgszólván a királyok köbe írott krónikái. De azért tudjuk, hogy az asszírok, legalább is a gazdagok, nagyon dúskáló életet éltek. Babiloniában talán egy kissé finomultabb volt az élet, mint Asszíriában. Egész sereg rabszolgájuk volt, részben hadifoglyok, akikkel, legalább Babiloniában szeliden bántak.

A szobák belső berendezése éppenséggel nem hasonlított a mai keleti szobák berendezéséhez. Az asszírok székeken ültek és asztalok mellett ettek. Voltak már bronz villáik is, amelyekből egynehányat megtaláltak.

A jobbrendbéliék sokat adtak az öltözködésre és saját személyük cicomázására. Hosszú, tarka ruháikba, különösen elől a mellen mindenféle figurák, sőt egész vadászatok vagy más jelenetek voltak hímezve. Karjaikat drága karkötőkkel díszítették, amelyekre rendszerint bika, kos vagy oroszlánfejeket véstek. A fülükben függőket viseltek. Ujjajikon

Mulatozó asszírok.

Az egykorú dombormű előkelő asszírokat ábrázol, amint lakoma közben poharakat magasra emelve inni készülnek.

azonban sohasem hordtak gyűrűt. A hajuk közepén ketté volt választva és fülük megett fürtökbe szedve lelógott a vállukra. Szép fejkötő tartotta össze a fürtöket, amelynek széle lelógott a hátukra. A szakállukra nagy gondot fordítottak. Ha a szakáll színe nem volt szép, befestették éppúgy, mint a szemöldököt.

Az előkelők főfoglalkozása a háború mellett a vadászat volt, amelyet az asszírok szenvedélyesen szerettek. A vadászat egyben jó gyakorlat és iskola volt a háborúra, mert vadászataik rendszerint veszedelmes harcok voltak oroszlánokkal és vadbivalyokkal.

Művészet és tudomány.

Az asszírok a hadifoglyok nagy seregeit és a hazájukból fogságba hurcolt törzseket használták fel az építkezési munkákra. Ha lett volna olyan tartós építőanyaguk, mint amilyen volt az egyiptomiaknak, akkor építkezéseik minden pusztulás mellett is talán éppúgy vagy még jobban ámulatba ejtenék a világot, mint Egyiptom piramisai és templomromjai. De oly nagy volt az asszírok függése a babilonai kultúrától s annyira képtelenek voltak csak egy lépéssel is tovább menni mestereiknél, hogy megmaradtak a cserép és téglaeépítkezéseknél, ami Babiloniában kényszerűség volt, bár Asszíriában könnyen lehetett volna követ használni az építkezésekhez.

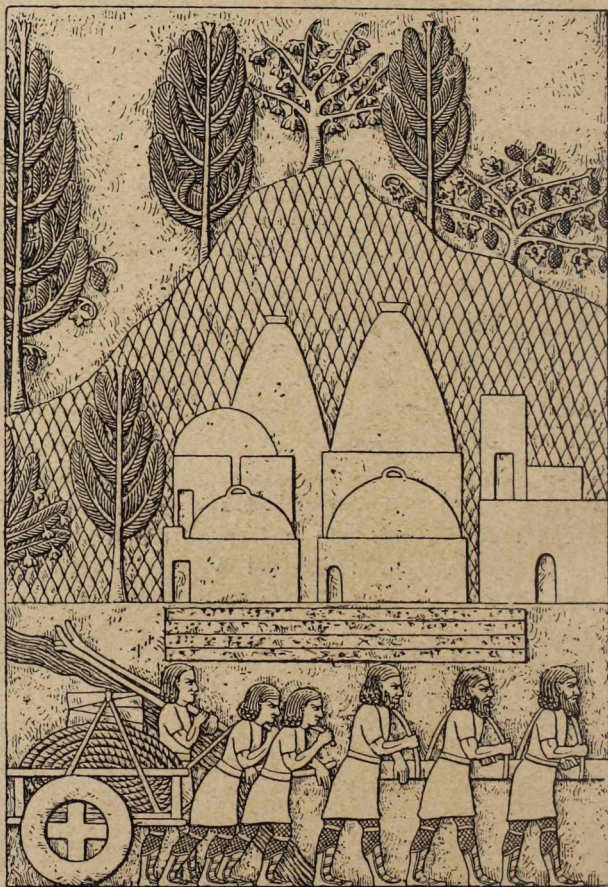
Az ó-babilonai teraszos templomot meghonosították Asszíriában is. De míg Babiloniában túlnyomó volt a templomépitkezés, Asszíriában sokkal több gondot fordítottak a *paloták* építésére és felcífrázására. Az alap téglából vagy törmelékéből volt, amelyet kívülről faragott kő zárt körül. Az alapnak ez a gyarlósága volt oka annak, hogy olyan gyakran kellett az épületeket restaurálniok. A falak téglából épültek és aszfalttal voltak vakolva. Használtak napon szárított agyagot is szalmával keverve. Azokat a termeket, amelyeknek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mészkővel vagy alabástromlemezekkel borították, amelyek tele voltak művészi domborművekkel. Egyébként az anyag szegényességét színes takaróval burkolták, amelyet vagy csak a felületre (mészburkolatra) festettek rá, vagy pedig a zománcozott cserepeket mozaikszerű festményekké illesztették össze a falon.

A padlózat többnyire napon szárított téglából volt, néha meg cífrázott kőlapokból volt összerakva. A csarnokok és termek hosszúk és keskenyek voltak, mert nem építettek boltíveket s az oszlopokat sem ismerték. A mennyezetet az oldalfalakra rakott gerendákból készítették s ennél fogva nagyon széles termeket nem csinálhattak.

A paloták mennyezetének faburkolata dúsan ki volt rakva elefántcsonttal. Az ilyen asszír paloták termeiben ünnepélyes félhomály volt, minthogy ablakokat nem használtak s a világosság csak az ajtókon és a mennyezet nyílásain szűrődött be. A nagy bejárások előtt, mintegy őrszemek gyanánt, egy darab mészkőtömbből faragottan óriási oroslánok vagy emberfejű szárnyas bikák (Nergál szobrai) álltak, a termek előtt más nagy istenalakok.

A nagy szobrok mellett kisebb épületek, templomok számára

könnyebb stílusban is dolgoztak, mégpedig rendszeren fából. Faoszlopokat is használtak. Oszlopstílusuk behatolt Kis-Ázsiába is, ahol megismerkedtek vele a görögök. És ebből fejlődött ki a *jón stílus*.

Asszír magánházak.

Az asszír házaknak nem voltak ablakai, csak fölülről kaptak világságot. A kép alján szekeret húzó rabszolgák vannak.

A *magánházak* valószínűen nagyon egyszerűek voltak.

Kiválóan fejlett volt a *csatornaépítésük*. Az építészetnek ezt az ágát a közszükséglet kényszere már a régi Babiloniában igen nagy tökéletességre fejlesztette. A későbbi századokban még jobban tökéletesedett

ez a művészet. Az asszír királyok is nagyszerű csatornákat építtettek.

Mínthogy az erődítések falai téglából voltak, a falakba úgy akartak erőt önteni, hogy rengeteg vastagra rakták őket.

Nergál asszír isten.

Nergált emberfejű, szárnyas bikának képelték az asszírok. A paloták bejárata elé gyakran állítottak díszül s mintegy órszem gyanánt 4-5 méter magas ilyen istenszobrokat. Ez a szobor, amely az asszír szobrászat virágkorából való, a londoni British Múzeumba került.

Festészet a mai értelemben nem volt az asszíroknál. A színeket az építészet szolgálatában használták, hogy a nagy falmezők egyhangúságát elevenné tegyék.

Legtöbbszörre a kék és a sárga színt használták. A kék szolgáltatta az alapot, amelyből az alakok sárgán emelkedtek ki. Egyes részleteket fekete vagy fehér színnel jeleztek. A piros színt csak egynémelyik díszítőménynél használták, a zöldet pedig csaknem soha. A művésznek tehát

csak öt-hat szín állt a rendelkezésére. A festészet tisztára *dekoratív* jellegű maradt. A *díszítőelem* volt benne túlsúlyban. Még a szerves világ ábrázolásában is megőrizték ezt a jelet. Egy frizen pl. kék bikát látunk.

Az *asszírok* szobrászmunkái sokkal természetesebbek, mint az egyiptomi szobrok, bárha az anyaguk és a kidolgozás finomsága sokkal alsóbbrendű, mint az egyiptomiaké. A ránk maradt szobrok hiányosan vannak kidolgozva. Az izomzat és a hajzat kezelése túlzott és sablónos. Jellemzi az asszír szobrokat az állati és emberi test keverése. Ennek magyarázatát valószínűleg a régi babilóni mondákban találjuk meg.

Nagyon fejlett volt náluk a *dombormű-faragás*. A számos vadászati jelenetben, amely megmaradt, feltűnő az állatok kitűnő ábrázolása. A régebbi lapos domborműveknek nincs hátterük. Szenakherib óta ez megváltozik. Az ő idejében lett szokássá, hogy az egyes jeleneteket ábrázoló domborműveken azt a vidéket is megmintázták, amelyen a jelenet lejátszódott. Ennélfogva nemcsak alakokat látunk rajtuk, hanem hegyeket, fákat, folyókat, utakat is. A különböző fákat, állatokat, madarakat, halakat a vízben nagy gonddal és aprólékosan kidolgozták. Perspektíváról persze szó sincsen a domborműveken.

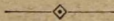
A természet hűségére való törekvést látjuk azokon a domborműveken is, amelyek egyrészt Szenakherib, másrészt a nép mindennapi életéből való jeleneteket ábrázolnak. Látjuk a szolgák csapatát, amely ételt szolgál föl a királynak és tisztán látható a feltálat vadhús és gyümölcs is.

Zavarólag hat ránk az asszír szoborműveken az, hogy többnyire azokat a szörnyűségeket találjuk rajtuk feldolgozva, amelyekről a királyok évkönyvei regélnek dicsekedve. Többször említettük már, hogy az asszírokat rémes kegyetlenségük úgyszólván a népek ostorává avatta. A királyok harcosaikkal egyetemben abban gyönyörködtek, hogy a legyőzött ellenséget válogatott kínzásokkal halálra gyötörték. Palotáik falait is efféle képekkel díszítették. A domborműveken nem ritkán ott látjuk a királyt magát is, amint valamelyik fogolynak kiszúrja a szemét, miközben a fogoly fejét az ajkán áthúzott gyűrűnél fogva tartja, hogy a szerencsétlen ne mozgathassa. Egy másik dombormű egy írnotok ábrázol, amint feljegyezi egy agyagtáblácskára a lehullott fejek számát.

Az asszír *irodalomról* nagyon keveset tudunk. Nem maradt ránk egyéb, mint néhány földrajzi jegyzék, amelyekben a szomszédos országok hegyei, falvai vannak felsorolva és néhány időrendi összeállítás.

Ugy látszik, nem is igen volt más irodalmuk, csak a babilonai irodalom másolása. Önálló munkának csak a nagy történeti emlékek, az asszír királyok részletes felirásai tekinthetők. Ami azonban ezeket illeti, már I. Tiglatpilezár nagy felirata megteremti a feliratok sablonos fordulatait, amelyeket egyik király mindig átvett a másiktól.

Az asszírok történelmi jelentősége abban állt, hogy a népeket pusztítva az ókor keleti népei között érintkezést is teremtettek és elterjesztették közöttük a babilóni kultúrát. Számos hadjáratuk gyümölcsét csak későbbi utódaik és örököseik, a *perzsák* élvezhették.

Új Babilonia.

Az asszír birodalom pusztulása és Ninive bukása után megint az ősi anyaország, Babilonia lett a középpontja annak a művelődésnek, amelynek jó kétezer évvel előbb ő volt a forrása. Az új dicsőség persze csak rövid ideig tartott, azután átszállt a nagy örökség a friss, fiatal, ugyan még nyers, de dús szellemi képességekkel felruházott perzsa népre.

Az asszír birodalom dús zsákmányából *Nabopolasszár* Babiloniát foglalta el a maga számára, tehát a szemita kultúrországok főrésztét. *II. Nekho*, az egyiptomi fáraó pedig felhasználva az asszír birodalom tehetetlenségét betört Szíriába.

A beteges *Nabopolasszár* haladéktalanul elküldte fiát, *Nebukadrezárt* erős sereggel a fáraó ellen. Az Eufrátesz partján, *Karkamisz* mellett volt az ütközet, amely az egyiptomiak teljes vereségével végződött. Szíria és az apróbb államok kardcsapás nélkül a győző ölébe hullottak. A babilóni király további útját azonban megakadályozta atyja halálhíre. Hogy a trónt biztosítsa magának, visszasietett Bábelbe. Nehézség nélkül átvette a koronát, amelyet négy évtizednél tovább viselt.

II. Nebukadrezár.

(Kr. e. 601—562.)

Nebukadrezár (voltaképp *Nabu-kudurri-asszur*, vagyis „Nabu isten védelmezd koronámat”) egyike volt a világtörténelemben ismert legtehetségesebb és legletterősebb uralkodóknak. Birodalma határait kiterjesztette és megerősítette úgy, hogy Babiloniából nagyhatalmat csinált. *Bábell* pedig az ókor egyik legragyogóbb és legpompásabb városává fejlesztette.

Nebukadrezár külpolitikáját — ha eltekintünk a médekkel való kapcsolatától — teljességgel Egyiptom kötötte le. Csaknem valamennyi háborújának, amelyet ismerünk, az volt a célja, hogy mindazt, amit a karkamiszi csatában nyert, Egyiptom ellen biztosítsa.

Három esztendeig Juda királya, *Jojakhim* készségesen fizette az adót Nebukadrezárnak. A negyedik esztendőben azonban valószínűleg Egyiptom biztatására megtagadta az adófizetést. A babiloniak erre bevonultak Judába. Időközben meghalt Jojakhim és utóda fia lett: *Jojakhin*. Ez, miután belátta, hogy Jeruzsálem az ostromot nem bírja ki, kegyelemre megadta magát Nebukadrezárnak. Tudjuk, hogy családjával és a zsidó nemesekkel, továbbá mindenféle mesteremberrel, ácsokkal, kőmivesekkel és kovácsokkal együtt Babiloniába hurcoltatta őt a győztes, ahol egyébként nyugodtan megtelepedhettek és hitük szerint élhettek, míg Jeruzsálemben Jojakhim öccse, *Mattanja* lett a király, aki *Zedekiá*-nak nevezte magát.

Zedekia Egyiptomra támaszkodva fellázadt. A lázadás azonban romlását okozta. Nebukadrezár megjelent Jeruzsálem előtt és másfél évi kétségbeesett ellenállás után elfoglalta a várost. Ezúttal irtalomról szó sem lehetett. Vagy hetven előkelő férfit, köztük a király fiait is megölték, a király szemeit kiszúrták s őt magát láncraerve Babilonba szállították. A várost a templommal együtt elpusztították s a lakosság nagy részét babilóni fogságba hurcolták.

Ebből az időből való a bibliának az a szép történeli meséje, amelyet mindenki ismer, hogy Bethuliában egy *Judit* nevű zsidó hajadon úgy mentette meg szülővárosát, hogy szűzi testét feláldozta Nebukadrezár hadvezérének, *Holofernesz*-nek és a szerelmi láz után levágta Holofernesz fejét.

Nebukadrezár Jeruzsálem elpusztítása után hozzálátott a zsidók szövetségeseinek a megbüntetéséhez. Először is *Tirosz* ellen fordult. Tizenhárom esztendeig ostromolta a várost. Elzárta a szárazföldtől, de a sziklasziget bevehetetlennek bizonyult. Végül egyezséget kötöttek az ellenfelek. *Itubál* királyt letették a trónról, de *Tirosz* babilóni főség alatt megtartotta állami méltóságát.

Végül 568-ban *Egyiptomra* került a sor, ahol *Amazisz* uralkodott. Nebukadrezár seregével bevonult Egyiptomba. Bölcs államférfi létére az országot nem is akarta meghódítani, csak megfenyíteni. Ezt meg is tette, azután dús zsákmánnyal visszatért Bábelbe.

Meghódította a *kedrai beduinokat* is és leigázta a Palesztinától keletre lakó arab törzseket. Valószínűleg viselt még más háborút is Nebukadrezár, de ezekről semmit sem tudunk. Az bizonyos, hogy birodalma tekintélyét minden oldal felé erős kézzel megővta.

Egy feliratában ezt mondja:

„Merodakh isten hatalmas védelme alatt távoli országokon, messzi

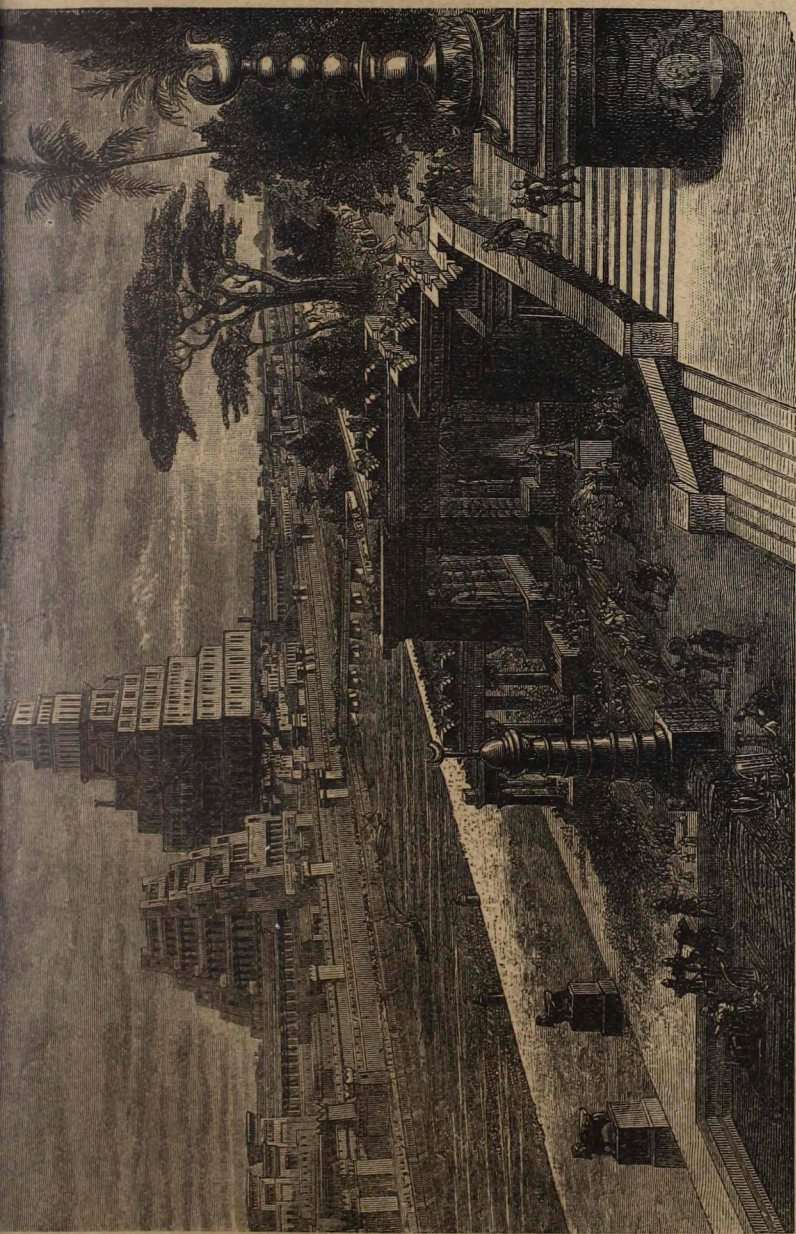
hegyeken, a felső tengertől az alsó tengerig, hosszú utakon, zárt ösvényeken, ahol lépésemet megakadályozták és lábam nem állhatott meg, nehéz utakon, a szomjúság útján keresztül végigvonultam. A békétleneket levertem, a zendülőket foglyul ejtettem, az országot rendre kényszerítettem, a népeket elfogattam, jókat és gonoszokat elhurcoltattam, ezüstöt, aranyat, drágaköveket, rezet, pálma és cédrusfát, ami csak értékes volt, ragyogó bőségben, a hegyek terményeit, a tenger kincseit súlyos ajándéku és dús adóul Babel városába vittem az isten színe elé.”

De Nebukadrezár igazi nagysága nem a hódítás műveiben, hanem a *szervezés* hatalmas munkájában nyilvánult meg. Alig foglalta el a trónt, nagy körültekintéssel és erélyesen hozzálátott a szervezéshez, amelyet a háborúk, amiket a határok megerősítése céljából viselt, alig zavartak meg.

A megoldásra váró szervezési feladatok száma igen nagy volt és nagy nehézségekkel járt. Mikor Nabopolasszár lerázta az asszír igát, Babilonia vígasztalan állapotban volt. Az évszázados harc, amelyet függetlenségéért vívott, elnéptelenítette az országot és a nemzet java erőit elpusztította. A csatornák és töltések beomlottak, az ültetvényeket az asszírok rendszeresen elpusztították, az ország nagyrésze sivataggá vált. A templomok és paloták beomlottak, a városok falai ledőltek, a főváros csupa rom és törmelék volt.

Már Nabopolasszár megkezdte az orvoslást, de az igazi újjászervező Nebukadrezár volt.

Mint Egyiptomban, éppúgy Babiloniában is rendkívül fontos volt a csatornázás szabályozása, mert ettől függött az egész ország jóléte. Nebukadrezár a legnagyobb figyelmet szentelte ennek a kérdésnek és nagy csatornákat építtetett, amelyek nemcsak az öntözésre szolgáltak, hanem hajózásra is és nagyszerűségükkel csodálatot keltettek. Négy csatorna, amely az Eufráteszt a Tigrissel összekötötte, harminc méternél is szélesebb volt és oly mély, hogy megrakott hajók is járhattak rajtuk. A főcsatornákból, amelyeken szilárd hidak voltak, több más csatorna ágazott ki az ország öntözésére. Országszerte célszerűen gondoskodott a király a föld öntözéséről. Az Eufrátesz egész medrét szabályoztatta és töltések közé szoríttatta. Bámulatos volt az a nagyszerű mű, amellyel az Eufrátesz vizének apadását és emelkedését szabályozta. Szippár városa mellett egy nagy tavat ásattott, amelynek kerülete 75 kilométer hosszú és mélysége 12 méter volt. Ennek a tónak a zsilipjei úgy voltak berendezve, hogy az Eufrátesz és a tó vízállása szerint ma-

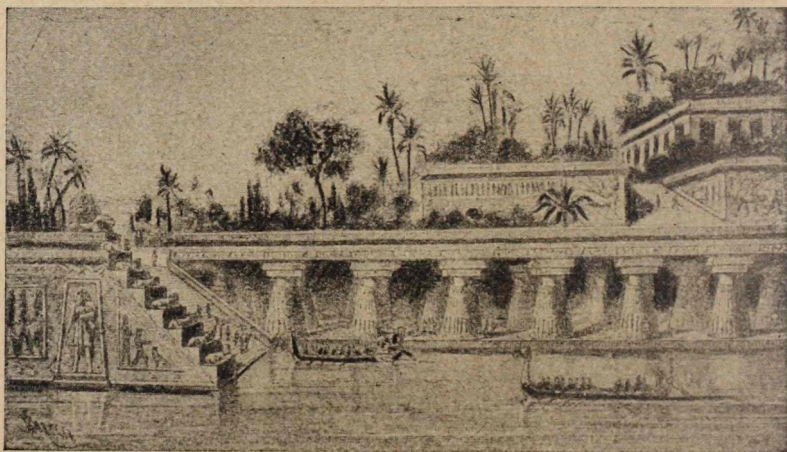
Bábel városa II. Nebukadrezár idejében.

II. Nebukadrezár újjá teremtette, az ókor legnagyobb, legragyogóbb városává emelte Bábelt. A kép jobb oldalan Szemiramisz függőkertje látható.

guktól kinyíltak vagy bezárultak. Csatornák vezettek ebből a nagyszerű víztartóból mindenfelé, úgyhogy ez a tó még célszerűbb berendezkedés volt, mint az egyiptomi Mörisz tava.

Gondoskodott Nebukadrezár a külkereskedelem előmozdításáról is. Az ő idejében lett Bábel nagyjelentőségű kereskedelmi város. Bábel gazdagsága és pazar fénye közmondásossá vált s a világ legnagyobb kereskedővárosa maradt sokáig.

Bár a médekkel egyelőre jó viszonyban volt Nebukadrezár, az összeütközés ezzel a néppel előbb-utóbb elkerülhetetlennek látszott.

Szemirámisz függő kertje.

Az oszloponokon nyugvó, mesterséges kert a bábeli királyi palotához csatlakozott. A különös kertet a régi görög írók az ókor hét csodája között említik.

Nebukadrezár tehát gondoskodott róla, hogy birodalmát a médek felé védelmi állapotba helyezze. A legészakibb csatorna fölött 110 kilométer hosszú falat emeltetett az Eufrátesztől a Tigrisig, amelyet a görögök a *méd-falnak* neveztek el. Égetett cseréptéglából készült a fal és aszfalt volt a burkolata. A vastagsága hat méter volt, a magassága több mint harminc méter. E tekintetben azonban a legnagyszerűbb munka a *főváros megerősítése* volt, amely csaknem bevehetetlen erőddé alakult át.

Már régebben is kettős fala volt Bábelnek. Ez a kettős fal, amelyet Asszarhaddon restauráltatott és Nabopolasszár kijavított, hatalmas építkezés volt. Kétszázötven torony és száz kapu volt rajta. Nebukadrezár nem érte be mégsem azzal, hogy ezt a hatalmas falat restauráltassa, hanem egy újabb, hegymagas falat emeltetett.

„Hogy ellenséges támadás ne közelíthessen Imgur-Belhez, Bábel falához, én, amit előttem egy király sem tett meg, 4000 rőf széles, nagy és megközelíthetetlen környékét Bábelnek a város keleti oldalán erős fallal vétettem körül, megásattam az árkát, megépíttettem a partját szurokból és téglából, az erős falat szintén hegymagasságra emeltem, széles kapukat vágattam belé és cédrusfából rézburkolatú ajtószárnyakat építtettem.”

Igy tehát Nebukadrezár hármaz árkok és falak óriási övével vette körül Bábelt. De még ennyivel sem érte be.

„Hogy az ellenség arcát leverjem, hogy Bábel falait ne szorongassa, hatalmas vízárral vétettem körül a földet, hasonlatosan a tenger árjához; aki ezen át akart kelni, mintha a nagy tengeren kelt volna át. Hogy ki ne áradhasson, földtömegeket hanyattam fel, téglagátakat emeltem köröskörül.”

S Babilonia többi városai is valósággal romjaikból keltek új életre. A kizsákmányolt Ninive kincseiből telt minderre pénz és Nebukadrezár hatalmas birodalma minden erőforrását szülőhazája helyreállítására fordította.

Magában Bábelben az építkezések felülmultak mindent, amit Babiloniában addig láttak. A folyam keleti partján új városrész épült királyi várral és más pompás épületekkel. Tíz méter széles és kilencszáz méter hosszú, kőpillérekén nyugvó híd kötötte össze a régi és az új városrészt s a híd két végén gyönyörű paloták voltak, amelyeket a nép hite szerint a folyó medre alatt földalatti folyosó kötött össze. Már Nabopolasszár is építtetett magának palotát. E mellé Nebukadrezár pompás, új palotát emeltetett. Ez ma El Kazir romjait alkotja. A királyi vár fölött, a város falának magasságáig százhuszonöt méter széles és hosszú teraszépítmény volt. Oszlopokon nyugvó ívekre kőkockákat raktak, ezeket nád, gipsz- és aszfaltkeverékkel vízhatlanokká tették s azután vastag földréteggel borították be, úgyhogy a nagy fák is gyökeret verhetek benne. Ezt a teraszt a nép később elnevezte *Szemiramisz függő kertjének*, pedig a fáradhatatlan Nebukadrezár műve volt. Feleségének, *Amitisz-nek*, a méd király leányának a kedvéért csináltatta, hogy kárpótolja őt méd hazája hegyeiért.

A zsidó proféták gyakran emlegetik a ragyogó, királyi Bábel elérhetetlen pompáját és erősségét. És mindez ennek a nagy királynak az alkotása volt. Hatalmas birodalmának gyors összeroppanásában az utókor isten kezét látta. A hagyományok szerint a nagy királyt életének utolsó napjaiban különös ihlet szállta meg. Fölment palotájának tetejére és

megjósolta országának közeli romlását. A zsidók pedig, akik gyűlöltek benne Jeruzsálem elpusztítóját, azt hirdették, hogy Nebukadrezár dicsőségétől s hatalmától megrészegevedve az istennel egyenlőnek hitte magát, mire az Ur haragja oktan állattá változtatta. Hét esztendeig élt a mezőkön füvekkel táplálkozva, míg végre visszanyerte emberi formáját.

A babilóni birodalom bukása.

Nebukadrezár utódai egy csöppet sem hasonlítottak a nagy királyhoz. Petyhüdt, élvhajhászó keleti uralkodók voltak, akiknek puhasága közmondásossá vált. Asszonyoknak és eunukhoknak volt rájuk a legnagyobb befolyásuk. Intrikák, összeesküvések, orgyilkosságok napirenden voltak.

Nebukadrezár első utóda fia, *Amilmarduk* féktelen és igazságtalan uralkodó volt. Már két évi uralkodás után meggyilkolta őt sógora, *Nergálszaruzur*. Ez óvatos uralkodó volt és sok jótékonytságot művelt, de már 556-ban meghalt és ifjú fiára, *Labaszimarduk*-ra hagyta a trónt. Ez ellen, mivelhogy gonosz természetű volt, összeesküdtek az udvari emberek és helyébe *Nabunahid*-ot emelték a trónra, aki nem tartozott a királyi nemzetséghez. Nabunahid tizenhét esztendeig uralkodott (Kr. e. 555—539). Főgondja arra irányult, hogy helyreállítsa az ősi isten-templomokat Bábelen kívül is és hogy felkutassa és napfényre hozza az ősi alapítási okmányokat. Igaz, hogy ez a szenvedélye sok fontos szolgálatot tett a történeti kutatásoknak, de Nabunahid — ügylátszik — emiatt teljesen elfelejtett törődni azzal a veszedelemmel, amely birodalmát romlással fenyegette.

Már Nebukadrezár atyja számított rá, hogy a médek valamikor meg fogják támadni és elkezdte Babilont erősíteni. Fia befejezte azt, amit az atyja kezdett és amikor Nabunahid látta a lid birodalom bukását, tudnia kellett volna, hogy közeledik reá nézve is a döntés órája. A támadás nem is váratott magára sokáig. Kírosz 539-ben benyomult Babiloniába. A babiloni sereget megverte és a főváros, Babel is harc nélkül megadta magát neki.

Nabunahid, aki Borzippába menekült, meghódolt Kírosznak, mielőtt ez megkezdte a város ostromát. Kírosz száműzte őt és családját Karamániába és a nagy Nebukadrezár utódát tartományi helytartóvá tette. Nabunahid ez volt még Dáriusz alatt is. Ez volt a vége a babilóni birodalomnak. Bukásával a *szemítizmust az árja nép vállotta fel a világtörténet vezető szerepében.*

A médek és a perzsák.

Az iráni fensíkot két részre osztja egy nagy pusztaság. A két terület, amelyet maga a természet így elválasztott egymástól, teljesen önálló történeti fejlődés színhelye volt. Míg az iráni fensík keleti részébe bevándorolt néptörzsek még Nagy Sándor idejében is csaknem nomád életet

éltek, addig a nyugati részen megtelepedett két törzs, mégpedig északon a médek, délen a perzsák, az asszír-babilóni kultúrával szomszédságba jutva gyorsan művelt nemzetekké erősödtek és döntő szerepre tettek szert a világtörténelemben. Mégpedig először a médek, azután a perzsák.

A méd birodalom.

A médek árja néptörzsek voltak. Mikor az asszírok benyomultak a méd területre, a médek még törzséletet éltek. Minden törzs fejedelme vagy vezére megosztotta a hatalmat a törzs előkelő tagjaival. Csaknem ötven törzs élt egymás mellett, de az asszírok mégsem igaz-

hatták le állandóan ezeket az apróbb törzseket, mert a médek harcias nép voltak, másrészt azért nem, mert a Zagrosz-hegység természetes bástyája volt a médek földjének. Az asszírok ennél fogva évszázadokon keresztül megújították hódító hadjárataikat a médek ellen, de nem nagy eredménnyel. S mikor az asszírok hatalma züllésnek indult, a médek azonnal lerázták nyakukról az idegen jármot.

Hogy mikor egyesültek a méd törzsek erős, nagy néppé és mikor alakult ki és mi módon a médek birodalma, azt a történelem bűvárainak mindmáig nem sikerült hitelesen megállapítaniok. A görögök híres történetírója, *Herodotosz* azt írja, hogy amikor a médek elszakadtak az asszíroktól, *Dejokesz* választották királyukká, aki igazságos uralkodó volt és nagy tekintélyével rábirta az összes méd törzsfőnököket arra, hogy királyi hatalmát elismerjék. *Dejokesz* csakhamar királyi várat emelt magának és erős székvárost építtetett: *Egbatánát*. Az asszír királyok példájára nagy udvari pompával és testőrséggel vétette magát körül. Meghonosította azt a szokást is, hogy külön engedélye nélkül senki sem léphetett királyi színe elé. A néppel való érintkezést külön hivatalnokok közvetítették, akik a nép kívánságait írásban juttatták el a király elé. Fia, *Fraortesz* harcias uralkodó volt s meghódította csaknem valamennyi szomszédos népet, közöttük a perzsákat is, akik már *Dejokesz* uralkodása alatt egy néppé egyesültek. Ez a *Fraortesz* azután a csatatéren halt hősi halált, mikor egy ízben betört az asszírok birodalmába.

A nagy méd birodalom igazi megalapítója azonban ennek a *Fraortesznek* a fia, *Kiáxárezs* volt, aki Kr. e. 624-től 584-ig uralkodott.

Kiáxárezs volt az a méd uralkodó, aki véres bosszút állt népének egykori leigázóin, az asszírokon és birodalmukat megsemmisítette. Az ő uralkodására esik a szkithák betörése is, akik előzőnlötték egész Elő-Ázsiát s utat törtek a médek országába is. *Herodotosz* azt írja a szkithákról, hogy ezek ijjal és csatabárddal felfegyverkezett vad lovasok voltak, akiknek senki sem tudott ellenállni. Hosszabb ideig tanyáztak már a médek földjén, mikor *Kiáxárezs* rájött arra, hogy a szkithák ereje abban a vak bizodalomban rejlik, amellyel hadvezéreik iránt viseltetnek. Meghívta hát lakomára a szkithák vezéreit s miután lerészegítette őket, valamennyit megfojtatta. Másnap rátámadt az ellenségre. A szkithák derekasan védekeztek vezéreik nélkül is s csak hosszú, véres harcok után sikerült őket kiűzni az országból.

Észrevette és kihasználta *Kiáxárezs* azt is, hogy a szkitha betörés nagyon meggyöngyöztette az asszírok birodalmát. Elérkezettnek látta

az időt arra, hogy bosszút álljon apja halálán és megsemmisítse az asszírokat. Szövetkezett Bábel királyával, *Nabopolasszár*-ral, akinek fia, *Nebukadrezár* feleségül vette *Kiáxárezs* leányát, *Amítiszt*. Az egyesült médek és babilóniak elfoglalták s aztán elpusztították az asszírok fővárosát, *Ninivét*, amint ezt az asszírok történetében már részletesen elbeszéltük. Az osztozkodásnál *Kiáxárezs*nek jutott az asszír birodalom törzse, a *Tigris* folyamtól keletre és északra elnyúló terület.

A médek birodalma ekkor hatalmas birodalommá lett, az asszír birodalom helyébe lépett államok között a leghatalmasabb, amely erős katonai szervezetével állandóan veszedelemmel fenyegette a szomszédos országokat. *Nebukadrezár* éppen ezért hatalmas erődítésekkel övezte országát fővárosát, *Bábel*t. Egyelőre azonban nem került sor a médek és a babilóniak között az összeütközésre, mert *Nebukadrezár* veje volt *Kiáxárezs*nek, aztán meg erélyes, vitéz fiatal uralkodó is volt, aki veszedelmes ellenfél lehetett volna.

Ehelyett a szomszédos *Lidiát* támadta meg haddal *Kiáxárezs*. Öt évi meddő háborúskodás után azonban békét kötött *Lidia* királyával, aki leányát feleségül adta *Kiáxárezs* fiához, *Asztiágész*-hez. A két ország között a *Haliz* folyó maradt a határ.

Kiáxárezs nagyszerűen szervezte az ifjú méd birodalom belső rendjét is. Ő volt az első, aki szilárd katonai szervezetet adott a méd hadseregnek és elkülönítette az egyes fegyvernemeket: a lándzsásokat, íjászokat és lovasokat. Az asszírok leigázásából szerzett zsákmány módot nyújtott neki arra, hogy fővárosát, *Egbatánát* felékesítse és megerősítse. Valószínűleg ő vette körül *Egbatánát* hét erős fallal. A falakon belül óriási palotát építtetett magának cédrusfából és ciprusból, de a fa sehol sem látszott a palotán, mert ezüsttel volt bevonva, az oszlopok és a szobák belseje pedig arannyal. A mennyezet és a tető színezüst volt.

A *Lidiával* kötött béke után *Kiáxárezs* nemsokára meghalt. Fia és utóda, *Asztiágész* nem termett rá arra, hogy a hatalmas birodalmat, amelyet atyja alapított, méltóan kormányozza és tovább erősítse. A keleti önkényuralkodók buja, elpuhult életmódját többre becsülte a hadidicsőségnél s jobb szeretett vadászni, mint háborúskodni. Amellett roppant kegyetlen uralkodó volt és elidegenítette magától alattvalóit. Ugyanekkor hatalmas uralkodója támadt a méd iga alatt nyögő perzsáknak *Kiroszban*. *Kirosz* lerázta a méd igát, a médeket legyőzte, az elpuhult *Asztiágészt* foglyul ejtette, *Egbatánát* elfoglalta és a méd királyok kincseit elrabolta. A médek ettől fogva alattvalói maradtak a perzsáknak

s a két testvérnép szerepe kicserélődött. A világtörténelmi szereplés ettől fogva nem a médeké, hanem a perzsáké lett, akik az eddigieknél még hatalmasabb világbirodalmat alapítottak.

A perzsák világbirodalma.

A perzsák éppúgy, mint a médek, árja népek voltak. De míg a médek Irán északi részén laktak, addig a perzsák délen telepedtek meg, a mai Perzsa-öböl környékén. Ez a terület nagyon különböző vidékeket ölel magába. A Perzsa-öböl közvetlen partvidéke kevés vízű, terméketlen terület. Perzsia hegyvidéke alpesi fensík, amelyen pompás fák mellett különböző gabonafajta is megterem, bár sokhelyütt sziklás és terméketlen. Folyóinak völgyei világhírűek szépségükről és termékenységükről. Örök távasz virul bennük s az egész föld gyümölcsös és virágos kert. *Szirász* völgyét Irán *rózsakertjének* szokás nevezni.

Az egész országot nehezen járható hegyláncok zárják el a szomszédos területektől. Éppen ezért a perzsa nép sokáig kezdetleges műveltségi fokon maradt. Másrészt azonban a szívós munka, amelyet a föld megművelése kívánt, megacélozta a perzsa népet. S az egyszerű életmód, amely nem ismerte a gazdagságot és a fényűzést, jó előkészítő iskolája volt a perzsáknak nagy feladatukra, egész Ázsia meghódítására, amihez kitartásra és vitézségre volt szükség.

A perzsák eleinte szintén több önálló törzsre oszlottak. A legelőkelőbb törzs volt a pazargádok törzse. Hét perzsa törzs szövetségben élt egymással s élükön a pazargádok feje állt, aki mindig az Akhemenidák családjából való örökös király volt. A többi hat törzs főnöke tanácsosa volt a királynak.

A szkithák vándorlása szorította a perzsákat is jobban nyugatra s a Kr. előtti VII. század végefelé elfoglalták egész Elámot. Az első perzsa király, akit a történelem említ, *Teiszpesz* már Elám királyának nevezte magát. Ugy látszik, *Szúza* volt a perzsa királyok igazi székhelye is, míg Pazargádéhoz, az ősi perzsa fővároshoz inkább csak a kegyelet fűzte őket. Érthető is, hogy Szúzát, ezt a dúsgazdag, gyönyörű elámi várost, amely évszázados fejlett kultúra színhelye volt, többre becsülték a perzsák ősi, egyszerű fővárosuknál. Az elámi népesség maradványa idővel beleolvadt a perzsákba s ez a magyarázata annak, hogy a perzsa királyok később három nyelven fogalmazták meg felirásaikat, mégpedig perzsa, babiloni és elámi nyelven.

Teizszesz utódai I. Kírosz és I. Kambizesz voltak. Mind a hárman adófizetői voltak még a médeknek. I. Kambizesz halála után azonban ennek fia, *II. Kírosz* — mint a médek történetében már említettük — lerázta a méd igát és a médek elpuhult uralkodóját, *Asztiágeszt* foglyul ejtette. Ez 550-ben történt Krisztus születése előtt s a történelmi források szerint *Asztiágesz* ellen saját csapatai lázadtak fel s maguk a médek szolgáltatták őt ki Kírosznak, aki elfoglalta Egbatánát, amelynek kincseit Szúzába vitette és meghódította a médek birodalmának legnagyobb részét.

Kírosz élettörténetét a monda annyira kiszínezte, hogy *Herodotosz*, aki száz évvel élt később, képtelen volt már a monda homályát eloszlatni és Kírosz uralkodásának hiteles történetét megállapítani. Minthogy *Herodotosz* elbeszélését ezer évnél tovább hitelesnek fogadta el a történelem s minthogy *Herodotosz* nyomán sok valódi adat is beleszövődik a mondákba, röviden ismertetjük itt *Herodotosz* nyomán is Kírosz történetét.

A monda szerint *Asztiágesz* méd király egyszer azt álmodta, hogy leánya, *Mandane* testéből tenger sok víz ömlött ki, amely elárasztotta egész Ázsiát. A mágusok álommagyarázata arra intette a királyt, hogy *Mandane*t ne adja hozzá méd emberhez. *Asztiágesz* tehát leányát egy jó családból való perzsához, *Kambizeszhez* adta feleségül. Mikor *Mandane* másállapotba jutott, *Asztiágesz* megint álmodott. Azt álmodta, hogy leánya öléből olyan nagy szőlőtő nőtt ki, amely indáival befolyta egész Ázsiát. Ezért aztán hazahozatta leányát, aki egy kisleányként adott életet és megparancsolta hű szolgájának és rokonának, *Hárpágosznak*, hogy a kisleányt vegye magához, ölje meg és temesse el. *Hárpágosz* nagyon megijedt a parancstól, mert tudta, hogy az öreg király halála után *Mandane* kerül a trónra, aki bosszút fog állani rajta. Elküldött hát *Mithridáteszt*, a király marhapásztoráért. Ez egy drága öltözetű gyermeket talált *Hárpágosz* házában, aki közölte vele, hogy ezt a gyermeket a király parancsára ki kell tennie egy pusztá hegyre, hogy ott elpusztuljon. *Mithridátesz* útközben hazafelé megtudta egy szolgától, hogy a gyermek a királykisasszony fia. Mikor hazaért, meghallotta, hogy felesége, *Szpáko*, időközben egy halott gyermeket szült. *Szpáko* rábeszélte az urát, hogy a szép királyi gyermeket cserélje el a halott csecsemővel. Ez meg is történt. A halott csecsemőt felöltöztették a királyi gyermek fényes ruhájába s egy kosárban kitették a hegyre. Három nap mulva megmutatta *Mithridátesz* a halottat *Hárpágosznak*, aki el is temettette. *Szpáko* pedig felnevelte *Mandane* fiát, a kis Kíroszt, azonban más nevet adott neki.

Ámde a királyi vér nem tagadta meg magát. Mikor Kírosz tíz esztendő volt, játszótársai játék közben királlyá választották őt. Az egyik fiú, egy tekintélyes méd ember fia, nem engedelmeskedett a kis Kírosz parancsainak, mire ez megkorbácsoltatta. A fiú atyja elpanaszolta a dolgot a királynak. Asztiágesz maga elé hívatta Mithridáteszt és a kis Kíroszt, aki a király faggatására merészen így felelt: „Választott király voltam s csak királyi joggal éltem.”

Asztiágeszt meglepte a kis Kírosznak hasonlósága Mandanével s puhatolni kezdte a gyermek származását. Mithridáteszt, aki megvallotta az igazat, kínpadra húzatta. Kírosz életben maradt, minthogy a mágusok értelmezése szerint Asztiágesz álma már betelt, amennyiben Kírosz társai királlyá választották s ennél fogva Asztiágesznek nincs többé mitől félnie. Hárpágoszon azonban rémes bosszút állt a király. Hárpágosz tizenhárom éves kisfiát megölette és mint ürühúst tálaltatta fel a lakománál. Hárpágosz gyanútlanul evett saját fiának a húsából. Mikor a király kérdésére azt felelte, hogy a hús nagyon izlett neki, a király egy letakart kosarat hozatott be és felszólította Hárpágoszt, hogy vegyen ki a kosárból, amit akar. A kosárban Hárpágosz fiának a feje, keze és lába volt. A szerencsétlen apa erőt vett magán s ügyes udvaronc létére csak ennyit mondott: „Amit a király tesz, az mindig a legjobb cselekedet.”

Kíroszt ezután visszaküldte Asztiágesz Perzsiába, örvendő szüleihez. Mikor Kírosz elmesélte, hogy nevelőanyja Szpáko volt, szülei azt a hírt kezdték terjeszteni, hogy Kíroszt egy nőtény kutya szoptatta, mikor a király kitétette őt a hegyre, mert Szpáko a méd nyelvben nőtény kutyát jelentett s a perzsák a kutyát szent állatnak tartották.

Mikor Kírosz felnövekedett, Hárpágosz elhatározta, hogy bosszút áll Asztiágeszen a fiáért. Számos méd urat a maga pártjára hódított és megegyezett velük, hogy Kíroszt fogják Asztiágesz helyébe trónra emelni. Az ifjú Kíroszt úgy értesítették tervükről, hogy egy nyulat küldtek neki, azzal az utasítással, hogy a nyúl gyomrát ő maga messe föl. A nyúl gyomrába volt rejtve a hírvívő levél.

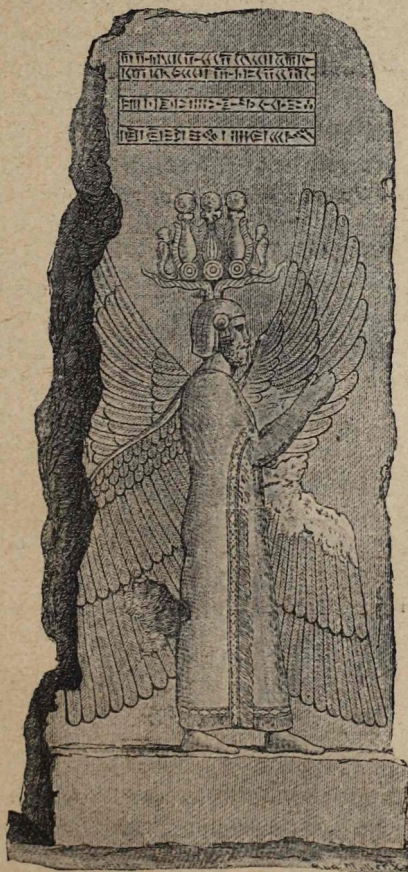
Kírosznak tetszett a terv. Gyűlésre hívta össze a perzsákat, felolvasta nekik a levelet és meghagyta, hogy másnap mindegyikük egy sarlóval jöjjön el. El is jöttek és Kírosz egy nagy darab tuskével benőtt földet egy nap alatt kiirtatott velük. Azután megparancsolta nekik, hogy fürödjenek meg és másnap újra jelenjenek meg nála. Ez így is történt. Kírosz ekkor gazdagon megvendégelte őket hússal és borral. Azután megkérdezte tőlük, melyik nap volt inkább kedvükre: a tegnapi vagy a mai. Válaszukra, amelyet előre tudott, azt felelte nekik, rajtuk

áll, hogy mindennap olyan jó dolguk legyen, mint mai nap volt. Azután bevatta őket tervébe és a perzsák szívesen ráálltak a fölkelésre.

Asztiágész csodálatos vak-ságában Hárpágoszt nevezte ki a méd hadsereg vezérévé. Hárpágosz persze egész seregével együtt átpártolt Kíroszhoz. Asztiágész erre karóba húzatta az összes mágusokat, akik azt ajánlották volt neki, hogy ne ölisse meg Kíroszt, hanem küldje haza Perzsiába, szüleihez. Azután új sereget szervezett a perzsák ellen, amelynek ő maga állt az élére. A csatát elvesztette és foglyul esett. De Kírosz nem állt bosszút nagyatyján, hanem maga mellett tartotta őt haláláig.

Igy meséli el Herodotosz Kírosz trónrajutását. Annyi tény, hogy Kírosz, miután legyőzte a médeket, rajta volt, hogy kibékítse őket a megváltozott helyzettel. A fogoly Asztiágész-szel barátságosan bánt, sőt kinevezte őt Hirkánia tartomány helytartójává is, leányát, Amítiszt pedig feleségül vette. Volt azonban Kírosznak egy második felesége is, *Farnaszpesz* perzsa fejedelemnek a leánya, *Kasszandane*, akitől két fia, született: *Kambizesz* és *Bardija*.

Természetes, hogy Kírosz mindenképpen előnyben részesítette a vitéz perzsákat, akiknek trónusát köszönhette. Hadseregének magva perzsa volt s a perzsák közül választotta hadvezéreit és a meghódított országok helytartóit. A perzsáknak nem kellett adót fizeniük s valahányszor Kírosz Perzsiába ment látogatóba, egy darab aranyat aján-

Kírosz perzsa király idealizált, domborművü képmása

a nagy uralkodó sírboltja mellett talált, öt méter magas, domborművel díszített köoszlopon. Az oszlopon három nyelven ez a felírás van: „Én vagyok Kírosz, a király, az Akhemenida.”

dékozott minden perzsa férfinak és asszonynak. Kírosz bőkezűségéről és szelidségéről általában sokat mesél a történelem. Nemcsak első alattvalóival, a perzsákkal és a médekkel szemben volt szelid és bőkezű, hanem minden később meghódított néppel szemben is. Az adót mindig magával a meghódított néppel szabatta meg.

Kírosz uralkodásának első éveiről csak annyit tudunk, hogy a méd birodalomhoz tartozó népek meghódításával volt elfoglalva. Természetes, hogy a méd birodalomban bekövetkezett változásokat Babiloniában és Lidiában nagy bizalmatlansággal figyelték. Babilonia királya *Nabunahid* volt, Lidiáé pedig *Krózosz*. Ez a két uralkodó szövetségre lépett egymással a hatalmas perzsa király ellen, akitől mind a ketten joggal féltették országukat és csatlakozott a szövetséghez *Amazisz* egyiptomi uralkodó is, sőt Spárta is ígért segédcsoportokat. Krózosz azonban nem várta meg szövetségeseinek a csapatait, hanem egymaga kezdett háborút Kírosz ellen.

Krózosz támadása eleinte sikerrel járt. Kírosz felszólította a jön városokat, hogy hagyják cserben Krózoszt és csatlakozzanak öhozá. Felszólítására azonban elutasító választ kapott. Ha Krózosz energikusan folytatja előnyomulását és a babilonai király idejében küldi a segítőcsapatokat, Kírosz nagy bajba került volna. Mindez azonban nem történt meg, mert Krózosz váratlanul visszavonult. Ellenfelének gyáva-ságát Kírosz azonnal kihasználta s egyenesen Lidia fővárosa, *Szárdesz* ellen nyomult, amelyet el is foglalt s Krózoszt foglyul ejtette. Mindezt részletesen elmondtuk Krózosz történetével együtt Lidia bukásának ismertetésénél.

A hatalmas Krózosz bukása és Szárdesz elfoglalása nagy izgalmat támasztott a görögök között. Különösen megijedtek a jön városok, amelyek a szelid Krózosz helyett most Kírosz uralma alá kerülhettek, aki oly népnek volt az uralkodója, amelynek a nevét is alig ismerték. Jobbnak látták hát, hogy önként ajánlják fel hódolásukat Kírosznak. Kírosz azonban nem felejtette még el, hogy felszólítását visszautasították s most nem fogadta el hódolásukat. Csak a leghatalmasabb jön városnak, *Miletosznak* a hódolását fogadta el, hogy megbontsa a jön városok szövetségének ellenálló erejét.

A jön városok erre szövetkeztek a szomszédos városokkal s követekeket küldtek Spártába is, hogy támogassa őket Kírosz ellen. Spárta azonban beérte azzal, hogy követet küldött Kíroszhoz azzal az üzenettel, hogy rettegjen Spárta bosszújától, hacsak egyetlen görög várost is megtámadni merészel. Kírosz a vakmerő üzenetre így felelt: „Majd

meglátom, milyen vitézek a spártaiak, ha egyik szolgálmat elküldöm Görögország meghódítására.”

Nem is Spárta fenyegetése tartotta vissza Kíroszt attól, hogy a görög városokat nyomban meg ne büntesse. Bizonyosan más okok kényszerítették őt arra, hogy seregével visszavonuljon Egbatánába, miután Tabaloszt kinevezte Szárdeszbe helytartóvá. Alig távozott azonban Lidiából, Paktirász lázadást szított és ostromolni kezdte Tabaloszt Szárdesz várában. Kírosz a méd *Mazaresz* vezetése alatt visszaküldte seregének egy részét Lidiába s könnyen legyőzte a rosszul szervezett lázadást. Mazaresz halála után *Hárpágosz* lett Kírosz fővezére, aki csakhamar meghódította egész Kis-Ázsiát.

A lídiai birodalom teljes leigázása után Kírosz két helytartóságra osztotta Lidiát. Hárpágoszt pedig megtette Lídia szatrapájává. Kírosz belátta, mennyi nehézséggel jár a görög városok kormányzása Perzsiából, mikor öneki magának nem volt tengeri hatalma. Helyőrségeket is bajos lett volna állandóan elhelyezni a görög városokban. Ennélfogva más utat választott. Támogatta ezekben a városokban egyes kiválóbb férfiaknak azt a törekvését, hogy helyi főhatalomra tegyenek szert s mintegy szülővárosuk hercegeivé legyenek. Ezeket a városi urakat *tiranniszoknak* (zsarnokoknak) hívták és ezeknek volt gondjuk rá, hogy legfőbb védőuruk érdekeit híven szolgálják. Egyébként enyhén bánt Kírosz a legtöbb meghódított várossal. Meghagyta alkotmányukat és intézményeiket s a fizetendő adót is maguk szabhatták meg.

Lidiával — a monda szerint Krózosz tanácsára — másként bánt el Kírosz. A népet teljesen lefegyverezte, még csatalovaikat is elszedte s megtiltotta nekik, hogy a fegyverviselésben gyakorolják magukat. Ehelyett az ipart, a kereskedelmet és a szépművészeteket mozdította elő. Az eredmény csakhamar az lett, hogy a lid nép, amelyet valaha hadi erényeiért dicsértek, elpuhult, fényűző néppé alakult át és nyugodt békében éldegélt.

A lídiai birodalom bukása után szövetségesükre, Babiloniára került csakhamar a sor. Amitől a babilóni király rettegett, abban annál nagyobb örömmel reménykedtek a zsidók. Prófétáik ujjongva hirdették Babilon közeli bukását. Kíroszt Jehova eszközeinek tekintették, aki bosszút fog állni Izrael népének elnyomóin.

A babilóni birodalom bukásáról mindazt, amit a történelem hitelesen tud, elmondtuk már a babilóni birodalom történetében. Valószínű, hogy Bábel városát *Gobriasz* perzsa helytartó foglalta el minden harc

nélkül, mert Nabunahid királyt alattvalói nem szerették, ellenben Kírosz szelidségét Babiloniában is ismerték már.

Herodotosz megint mondaszerűen adja elő Bábel elfoglalását, főként azért, hogy megpróbálja megmagyarázni, mi módon lehetett a rendkívül erős várost elfoglalni.

Mikor Kírosz kisebb győzelmek után Bábel falai alá vonult, a város lakói gúnyosan fitymálták az ostromlókat, mert bőven el voltak látva élelmiszerekkel s széles és mély víziárkok biztosan megvédték a magas falakat, amelyekre a nyilvessző föl nem ért. Kírosz azonban jó előre tisztában volt ezekkel a nehézségekkel. Kitanulmányozta a viszonyokat és tudta, hogy utat nyithat magának a városba oly módon, hogy a folyót egy meghatározott ponton másfelé vezeti.

A vakmerő terv megvalósítására oly éjszakát választott ki Kírosz, amikor a babiloniak nagy ünnepet ültek és teljesen megfeledkeztek Kíroszról, aki akkoriban nem is igen mutatkozott már Bábel falai alatt. A babiloniak nem is igen őrizték a falaknak különösen ama pontjait, amelyeket a folyó és a csatornák úgy is eléggé megvédelmeztek. Kírosz azt is megtudta, hogy azon az éjszakán be sem zárták a babiloniak a folyóhoz vezető kapukat. Mialatt odabenn a városban javában mulattak és dárídóztak, hozzálátott Kírosz nagy terve megvalósításához. Csapatait készenlétbe helyezve elzárta a folyó vizét. A víz gyorsan apadt a várost körülvevő mély árokban s mikor már csak térdig ért, Kírosz válogatott csapatai benyomultak a nyitva hagyott kapukon és elfoglalták Bábel városát, mielőtt a babiloniak jóformán sejtették volna a fenyegető veszedelmet.

Kírosz nyomban kihirdette, hogy aki házában marad, annak hájaszála sem fog meggörbülni. Nem is rombolta le sem a palotákat, sem a vízműveket, sem az erődítéseket. Csak egy helyütt ütött nagy rést a falban, azután megbizható parancsnokok alatt erős helyőrséget hagyott Bábelben.

Dániel próféta könyve az ószövetségben összezavarja Babilon bukását Dáriusz későbbi hódításával. Babilon utolsó királyát *Belzaszár*-nak nevezi, aki Nebukadrezár fia lett volna. Egyszer nagy ünnepet ült a király, meséli a próféta. A terem falán hirtelen egy felírás jelent meg, amelyet Bábel bölcsei nem tudtak elolvasni. Erre előhívatta Belzaszár a zsidó Dánielt, aki Nebukadrezár álmait szokta megfejteni. Dániel elolvasta a felírást. Három szó volt: *Mene, Tekel, Peresz* (megszámlálva, megmérve, a perzsák). És Dániel úgy magyarázta ezeket a szavakat, hogy Belzaszár uralkodásának napjai meg vannak számlálva, szívét

megmérték és könnyűnek találták s birodalma a perzsáké lesz. „És még az éjszaka megölték Belzaszárt, Kháldea királyát és Dáriusz nyerte el királyságát.”

Kírosz nemcsak Bábelt kímélte meg, hanem annyira tekintettel volt a legyőzött nép vallására is, hogy áldozatot mutatott be isteneiknek, Bálnak és Nebónak. A babiloni birodalom alá vetett országok a főváros bukása után ellenállás nélkül meghódoltak Kírosznak. Ezek között volt *Szíria és Fönícia is*.

Babilon meghódítása után Kírosz megengedte a zsidóknak, hogy visszatérjenek régi hazájukba és újra fölépítsék templomukat Jeruzsálemben. Visszaadatta nekik ősi arany és ezüst templomi edényeiket is, amelyeket Nebukadrezár Jeruzsálemből elrabolt és Bál templomában helyezett el. *Szerubabel* és *Józsua* vezetése alatt Kr. e. 536-ban 42.360 szabad zsidó és 7337 szolga vándorolt vissza Jeruzsálembe.

Kírosz uralkodásának további eseményeiről csak nagyon hézagos és kevés becslő értesüleseink vannak. Annyi bizonyos, hogy északon kiterjesztette birodalmát egészen a Kaukázus-hegységig, délkeleten pedig az Indus folyamig. Egyiptom kivételével meghódította az óvilág összes országait s megalapította a perzsa világbirodalmat. Sokat hadakozott az északi és keleti néptörzsekkel s állítólag e vad népek ellen folytatott harcai közepette esett el a csatatéren. Herodotosz azt írja, hogy a *maszagéták* elleni harcban esett el.

Kírosz halálát *Herodotosz* így meséli el. A maszagéták fölött férjének halála után *Tomirisz* királynő uralkodott. Kírosz feleségül akarta őt venni, de *Tomirisz* királynő elutasította Kíroszt, mert tudta, hogy a perzsák királya nem annyira őt akarja feleségül, mint inkább országát szeretné megszerezni. Kírosz erre haddal támadt a maszagétákra. Megverte őket s a királynő fiát foglyul ejtette, aki kétségbeesésében öngyilkosságot követett el. Erre újabb harc támadt, amelyben a maszagéták győztek s elesett a harcban maga Kírosz is. *Tomirisz* királynő levágatta a halott Kírosz fejét és egy embervérrel megtöltött tömlőbe tétette, hogy kedvére jóllakhassék vérről.

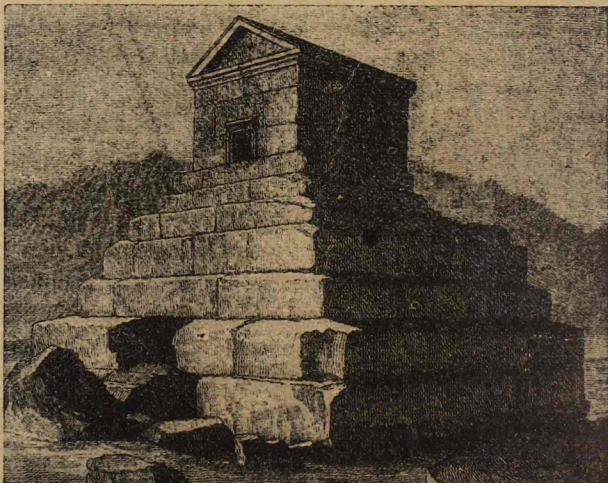
Igy adja elő Kírosz halálát *Herodotosz*. Ezzel szemben *Ktéziász* azt írja, hogy Kírosz a derbikék elleni harcban sebesült meg s a háború után sebeibe halt bele. Holttestét *Pazargádében* temették el, ősei székvárosában, abban a sírban, amelyet Kírosz előre elkészíttetett a maga számára.

Kétszáz esztendővel később *Nagy Sándor* kísérői látták is Kírosz egyszerű sírját *Pazargáde* királyi kertjében. A sírbolt közepén lábas

nyugvágy volt vert aranyból, bíbor takarókkal és szőnyegekkel. Középpüzt állt az aranyozott födelű koporsó, körülvéve a király disztárgyaival és ékszereivel.

Ma is látható még *Murghab* perzsa város mellett a romok között Kírosz sírja, egy egyszerű, szép, fehér márványkockákból épített hosszúka épület, amelyhez hét lépcsőfok vezet.

Kírosz 29 esztendeig uralkodott. Tudásban és belátásban felülmulta összes kortársait s nemcsak uralkodó volt, hanem a perzsák nevelője is, akiknek eredeti nagy képességeit öntudatra ébresztette és

Kírosz perzsa király sírboltja Pazargádében.

Ebben a fehér márványkockákból épített, egyszerű sírboltban nyugodott a nagy perzsa király holtteste. A koporsó és a sírbolt értékes belső díszítései rég eltűntek az évezredek folyamán. Ma Murghab perzsa város van a közelében.

fejlesztette. Gyors elhatározású, szívós akaratú hadvezér volt, akinek energiáját nem zsbasztották meg a kudarcok sem soha. Minden helyzetnek ura volt és mindig feltalálta magát a bajokban. Voltak keleti uralkodók, akik rövidebb idő alatt nagyobb hódításokat vittek végbe, de egy sem volt közöttük, aki megszerzett hatalmát annyira meg tudta volna szilárdítani, mint Kírosz tette. Kiváló politikus is volt Kírosz, aki nagyszerűen tudott bánni a legyőzött népekkel. Kiméletes volt velük és tiszteletben tartotta ősi intézményeiket. Éppen ez volt egyik magyarázata annak, hogy világbirodalma, amelyet megalapított, nem mállott szerte halála után. Egyéniségének volt valami különös varázsa,

amely egy csapásra meghódított a maga számára minden szívet. Lényének nemességét egyaránt dícsérik a perzsák, akiket világalalomra juttatott, a zsidók, akiket felszabadított és a görögök, akiket leigázott. A Kelet uralkodói közül egyetlenegy sem hasonló hozzá s utódai közül csak egy közelítette meg őt: második utóda a perzsák királyi trónusán.

Kambíesz.

(Kr. e. 529—522)

Kírosz halála után legidősebb fia, *Kambíesz* foglalta el a perzsa birodalom trónját. Kírosz rendelkezései szerint *Kambíesz* öccse, *Bardija* több távoli tartomány helytartója lett.

Minthogy Kírosz igen gyakran távol volt fővárosából, *Kambíesz*t nők nevelték, akik igen elkényeztették a birodalom jövődjő uralkodóját. Ezért büszke, hirtelen haragú és akaratos férfi lett. Azt is beszélték, hogy epilepsziás volt és túlságosan kedvelte a bort.

Kírosz nem ért rá arra, hogy Egyiptomot megbüntesse azért a szövetségért, amelyet a lidiai Krözossal kötött ellene. *Amazisz* egyiptomi király pedig óvakodott a hatalmas Kíroszt tovább is ingerelni. De mikor Kírosz birodalma határát Egyiptom határáig terjesztette ki, *Amazisz* készült Kírosz esetleges támadására. Elfoglalta a dúsgazdag *Cípus* szigetét és Babilon bukása után jóbarátságban élt *Polikrátesszel*, *Számosz* szigetének fejedelmével.

Mikor *Kambíesz* trónra lépett, nyomban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Egyiptomot megtámadja, mert *Amazisz* előkészületeiről részletes tudomása volt. Egyelőre azonban évekig azzal volt elfoglalva, hogy megfélekezzen több fellázadt népet, amelyek — mint a keleti trónváltásoknál rendszeren történni szokott — megpróbálták visszaszerezni szabadságukat. Aztán meg félt az öccsétől, *Bardijától* is, aki híres volt erejéről és ügyességéről s akit birodalomszerte nagyon kedveltek. Hogy öccsétől szabaduljon, titokban eltétette őt láb alól. Csak két mágus tudott *Bardija* haláláról. A perzsák azt hitték, hogy *Bardija* Baktriában vagy másvalahol él a maga helytartóságában.

Mindeközben folyton készült *Kambíesz* az Egyiptom elleni háborúra is. Hogy Sziria felől a tengeri támadást elhárítsa, flotta megteremtésére törekedett. Felszólította a föníciai és a kis-ázsiai görög városokat, hogy bocsássanak rendelkezésére hadihajókat s gyülekezzenek össze az *akkói* kikötőben. Mikor a ciprusi városok és *Polikrátész* értesült

erről, azonnal belátták, milyen veszedelem fenyegeti őket, ha a készülő háborúban Egyiptom pártjára állnak. Minthogy semmi különösebb érdek nem fűzte őket Egyiptom királyához, siettek szint változtatni s a hatalmas perzsa király mellé állottak. Polikrátesz egymaga negyven kitünően felszerelt hadihajót küldött Kambizesznek.

Kambiesz végre uralkodásának ötödik esztendejében, Kr. e. 525-ben fölkerekedett nagy hadseregével Egyiptom ellen. A perzsa hadsereget *Fánész* vezette, egy egyiptomi zsoldos vezér, aki cserbenhagyta Amaziszt, mert ez megsértette őt, mire a perzsákhoz pártolt át.

Mialatt Kambiesz Egyiptom felé vonult, Amazisz egyiptomi király meghalt és utóda fia, *III. Pszammenit* lett. Ez *Peluzionnál* várta a perzsákat. Mikor a két sereg harcra készen szemben állt már, borzalmas dolog történt. Az egyesült görög-egyiptomi csapatok dühükben Fánész árulása miatt, Fánész szemeláttára lemészárolták Egyiptomban hátrahagyott gyermekeit. Kiömlő vérüket borral keverték s ebből az italból gúnyosan ittak Fánész egészségére. E jelenet után megkezdődött a csata. Mindkét részről szörnyű elkeseredéssel folyt a harc s 50.000 egyiptomi és 20.000 perzsa esett el. A perzsák győztek. Az egyiptomiak egy része behúzódott Peluzionba, Pszammenit pedig visszavonult Memfiszbe. Kambiesz elfoglalta előbb Peluziont, azután Memfisz és *III. Pszammenit* is foglyul ejtette.

Kambiesz folytatta Kírosznak bölcs politikáját s a meghódított egyiptomiakkal nagyon kíméletesen bánt. Pszammenit is kímélte és 6000 általa kiválasztott egyiptomival Szúzába küldte, sőt valószínűleg kinevezte volna őt Egyiptom szatrapájává is, mert a perzsák szerették, ha királyok sarjadékait tehették meg helytartókká. De *III. Pszammenit* nemsokára összeesküvésbe keveredett Kambiesz ellen. Az összeesküvést fölfedezték és Pszammenit erre Kambiesz halálra ítélte és kivégeztette.

Nemsokára elfoglalták a perzsák *Szaiszt* is és ezzel minden további harc nélkül Kambiesz hatalmába jutott egész Egyiptom. A fáraók birodalma véget ért. Kambiesz egyszerűen fölvette az egyiptomi királyok teljes címét és semmi más változtatást nem tett, csak az erődökbé és néhány városba helyezett el perzsa helyőrségeket. Teljesen atyjának, Kírosznak a politikáját követte s az egyiptomiak vallását is tisztelte. Mikor Szaiszban perzsa csapatok hatoltak be Neith templomába, amelynek előcsarnokában Amazisz a saját sírját előre elkészíttette, Kambiesz nyomban megparancsolta a katonáknak, hogy vonuljanak ki a szentélyből és a templomot megtisztíttatta. De régi ellenségének, Amazisznak a sírját feltörte s múmiáját elégette.

Az egyiptomiak bukása után a szomszédos törzsek is jónak látták, hogy önként meghódoljanak Kambizesznek. Kambiesz ennélfogva szomszédjává lett a karthágóiaknak és kedve támadt meghódítani ezeknek gazdag országát is. Tervét azonban nem valósíthatta meg, mert a főníciaiak, akik a perzsa flotta nagyobb részét szolgáltatták, határozottan vonakodtak ellenséges szándékkal Karthágo ellen vonulni, amely nekik testvérvárosuk volt. A görög városok hajóival egyedül pedig nem sok reménnyel kecsegtetett volna a támadás, bár a görögök szívesen ártottak volna Karthágónak, amely a kereskedelemben veszedelmes versenytársuk volt.

Kambiesz azonban hódítói vágya nem engedte pihenni. Elhatározta, hogy dicsőségét azzal fogja növelni, hogy meghódítja az ethiópok félig mesés országát s onnan benyomul Afrika belsejébe. Etiópia ellen maga Kambiesz vezette a perzsákat. Herodotosz, aki a perzsákkal ellenséges egyiptomi forrásból merítette adatait, azt írja, hogy Kambiesznek ez a vállalkozása teljes kudarcra végződött. De ez nem valószínű. Más források szerint Kambiesz elpusztította az ethiópok fővárosát, *Napatát* s megtámadta a délebbre fekvő vidéket is. Bár valószínű, hogy a homoksvatagokon súlyos veszteségek is érték a perzsa hadsereget, Etiópia nagyrészt mégis bekebelezte Kambiesz a perzsa birodalomba. Azt tudjuk, hogy az ethiópok Kambiesz utódának, Dáriusznak adót fizettek s később Xerxes seregében ethiópok is harcoltak Görögország ellen. A krónikák azt beszélik, hogy Kambiesz a félig sikerült ethiópai hadjárat után megőrült. Gyermekségétől nyavalyatörős volt, most gyakran voltak örültségi rohamai. Leszúrta az egyiptomiak szent bikáját, az ápiszt s mindent kigondolt szent dolgaik meggyaláztatására. Templomaikban csúfot űzött furcsa isten-figuráikból, feldúlta a régi sírokat, hogy a múmiákat megvizsgálja. Megölte a saját hugát, akit feleségül vett, kivégeztette Krózoszt s megölette a tisztjeit, ha rögtön nem teljesítették örült parancsait.

Kambiesz négy esztendő óta volt már távol Perzsiából s emiatt otthoni alattvalói nagyon elidegenedtek tőle. Bizonyítja ezt az is, hogy míg Kirost „atyá”-nak nevezték a perzsák, Kambiesz „úr”-nak emlegették. A perzsa nép elégedetlenségét felhasználta egy *Gaumata* nevű mágus. Mint már említettük, Kambiesz, mielőtt elindult Egyiptomba, titokban megölette öccsét, *Bardiját*, mert félt tőle. Most Gaumata azt hirdette, hogy ő Bardija s a perzsák és a médek felláztak Kambiesz ellen és az ál-Bardijához csatlakoztak, aki három évi adómentességet adott minden párhívének.

Kambizesz, mikor értesült Gaumata lázadásáról, szatrapát nevezett ki Egyiptomba és visszaindult nyomban Perzsiába, hogy leleplezze a szélhámos mágust. Utközben azonban egy szíriai városban megsebezte magát törével és sebébe belehalt. Halála előtt megvalóította a perzsa főuraknak, hogy öccsét, Bardiját megölette volt és felszólította őket, hogy védjék meg az ál-Bardija ellen a királyi család uralmát.

Kambizesz Kr. e. 522 nyarán halt meg. A perzsa főurak, akik nem kételkedtek Kambizesz vallomásában, elhatározták, hogy a bitorló Gaumatát tönkreteszik. De tudták azt is, hogy nagyon óvatosan kell eljárniuk, mert az otthonmaradt perzsák és médek az igazi Bardijának tartották a bitorlót, aki a médek között tartózkodott, mert Perzsiában ismerték Bardiját.

Dáriusz.

(Kr. e. 521—486.)

Kambizesznek nem volt sem fia, sem lánya s így a perzsa trón átszállt Kirosz öccsének utódaira, *Hisztaszpeszre* és ennek fiára, *Dáriuszra*. Az ál-Bardija ellen szőtt összeesküvésnek Hisztaszpesz és Dáriusz volt ennélfogva a feje. Hisztaszpesz azonban, aki a parthusok földjén volt szatrapa, nem mert semmit kockáztatni. De fia, *Dáriusz* nem volt hajlandó igényeiről lemondani a szélhámos Gaumata javára. Hogy a polgárháborút elkerülje, hat más előkelő perzsával összeesküdött a mágus meggyilkolására.

Ha az ál-Bardija törvényes uralkodónak akart látszani, akkor kénytelen volt elismerni a hét perzsa előkelő ifjúnak előjogait, a többi között azt, hogy ők is viselhetik a királyi tiarát és bármikor bejelentés nélkül beléphetnek a király palotájába. Erre alapították tervüket az összeesküvők. Egy éjszaka akadálytalanul behatoltak Gaumata palotájába s miután a király szobája előtt virrasztó eunukhokat megölték, benyomultak Gaumata termébe, akit ott együtt találtak egy másik mágussal. Rövid küzdelem után megölték mind a két mágust s levágott fejüket megmutatták a népnek, amely dühében a leleplezett család miatt sok mágust felkoncolt.

Igy ért véget Gaumatának, az ál-Bardijának az uralma kilenc havi trónbitorlás után. Hisztaszpesz lemondott a trónról fia javára s beérte azzal, hogy haláláig tanácsadója volt Dáriusznak.

I. Dáriusz 36 éves korában foglalta el a perzsa birodalom trónusát.

Elszánt, vitéz férfi volt, aminőre nagy szükség volt akkoriban, mert a birodalom minden tartományában nagy volt a forrongás. Kambizesz hosszú távolléte alatt a szatrapák nagyon sok zsarolást és visszaélést követtek el, úgyhogy általános volt az elégedetlenség. Az ál-Bardija pedig adóelengedéssel és szelídséggel igyekezett magának híveket szerezni. Az újabb, erőszakos trónváltás ezek után alapjaiban megrendítette az egész birodalmat.

Fellázadt Elám *Athrina* vezetése alatt, aki valószínűleg a régi elámi királyi családnak sarja volt. Utána csakhamar fölkelést szított Bábelben *Nidintabel*, aki Nabunahid fiának, III. Nebukadrezárnak adta ki magát. Athrinát gyorsan legyőzte Dáriusz, foglyul ejtette és megölette. Azután Babilonia ellen vonult. A Tigris partján ütközött meg először a perzsák serege a babilóni sereggel. Öt nap mulva újabb csatát vívott a két sereg az Eufrátesz partján. Mind a két csatában a perzsák győztek, mire Nidintabel Bábel városába vonult vissza, amelyet Dáriusz körülzárt és csakhamar elfoglalt s az ál-Nebukadrezárt kivégeztette.

Herodotosz Babilon ostromát és bevételét másképpen adja elő, teljesen mondaszerűen. Babilon hosszú ideig készült a fölkelésre. Hogy minél több élelmiszert halmozhassanak fel, az asszonyokat, gyermekeket és aggokat megölték. Csak egy asszonyt vagy cselédet kíméltek meg minden családban, hogy legyen, aki a háztartásról gondoskodik. Élet-halálharera készülődtek. Egy esztendeig és hét hónapig ostromolta már Dáriusz Babilont anélkül, hogy eredményt ért volna el, amikor egy hű szolgája példátlan önfeláldozással hozzásegítette Dáriuszt Babilon elfoglalásához. Ez a hű szolga *Zopirosz* volt, aki különös véletlen folytán úgy érezte, hogy a mennyei hatalmak azt kívánják tőle, hogy áldozza fel magát Babilon bevételéért. A babiloniak ugyanis csúfolkodva így kiáltottak egy ízben a perzsákra: „Mit lopjátok itt a napot, ti perzsák? Menjetek haza, mert Babilont csak akkor fogjátok bevenni, mikor majd az öszvérek szülnek!”

Dáriusz perzsa király.

Az emlékoszlopok egyikének a töredékéről való dombormű, amelyeket Dáriusz emelt a magadicsőségére azon nagy csatorna mentén, amellyel a Nilust összekötötte a Vörös-tengerrel.

Történt ezután nemsokára, hogy Zopirosznak az egyik öszvér kancaja csakugyan megfiadzott. Ebben Zopirosz égi felszólítást látott arra, hogy kövessen el mindent Babilon elfoglalására. Sok fejtörés után kiesselte a tervét. Rabszolgamódra kopaszra nyiratta a fejét, levágta a füleit s az orrát, a hátát pedig véresre korbácsolta. Azután fölkereste Dáriuszt és közölte vele, mi a szándéka. Be fog menekülni Babilonba s ott azt fogja mondani, hogy Dáriusz bánt vele ilyen gyalázatosan. Azután iparkodik megnyerni a babiloniak bizodalmát, amíg rá nem veszi őket, hogy bizzák rá seregük egy részének a vezérletét. Ha ennyire jutott, akkor majd háromszor kitör a városból Dáriusra s a király küldje szembe vele legrosszabb csapatait, hogy Zopirosz könnyedén legyőzhesse őket. Ha aztán ilyen módon megnyeri a babiloniak teljes bizodalmát, akkor megnyitja majd a város kapuit Dáriusz előtt.

A terv teljesen sikerült. Dáriusz elfoglalta Babilont. De az árat, amelyet diadaláért fizetnie kellett, túlságosan nagyknak találta a király, aki Babilon bevétele után fájdalmasan így kiáltott fel: „Szívesen feláldoznék akár tíz Babilont, hogy a nemes Zopirosznak visszaadhassam elvesztett tagjait!”

Hogy Zopiroszt némiképp kárpótolja, kinevezte őt Babilon helytartójává s elete fogytaig neki ajándékozta az egész tartomány minden jövedelmét.

Az ál-Nebukadrezárt 3000 tekintélyes babilónival együtt karóba húzatta Dáriusz. A város falait és kapuit leromboltatta, egyébként azonban visszaadta a várost régi lakóinak. Minthogy asszonyaik nem voltak, a szomszédos népekre ráparancsolt Dáriusz, hogy küldjenek Babilonba asszonyokat. Így került Babilonba körülbelül 50.000 idegen asszony.

Igy meséli el Babilon elfoglalását Herodotosz. Annyi bizonyos, hogy amíg Dáriusz a zendülő Babilonnal bajlódott, fellázadt ellene az egész perzsa világbirodalom és Dáriusz vezérei eleinte mindenfelé veregetést szenvedtek.

Ugy látszott, üt Kirosz világbirodalmának a végórája. De Dáriusz nem vesztette el a fejét. Két esztendő leforgása alatt helyreállította az egész birodalomban a rendet, úgyhogy világbirodalmának békéjét nem zavarta többé semmi sem. Legveszedelmesebb ellenfeleit elfogatta s rettenetesen megcsönkítva keresztre feszítette őket.

Tizenkilenc ütközettel foglalta el újra Dáriusz a perzsa világbirodalmát. A válságos időknek és diadalainak az emlékére birodalma közepén a *Behisztán*-hegy sziklafalát 200 méter magasságban simára farag-

tatta s egy nagy domborművet vésetett. belé részletes történeti aláírással perzsa, elámi és babilóni nyelven. Az aláírásnak ez a vége :

„Amit tettem, Ahuramazda kegyelme által tettem. Ahuramazda támogatott és a többi istenek, mert nem voltam ellenségük, nem voltam hazug és felfuvalkodott. Hirdesse ez a felírás neked, aki olvasod, tetteimet. Ne tartsd hazugságnak. Ezeket az országokat, amelyek elszakadtak tőlem, a hazugság szakította el. Te, aki utánam király leszel, óvakodjál nagyon a hazugságtól. Azt az embert, aki hazudni fog, büntesd meg

A Behisztán-hegy sziklafalába vésett, feliratos dombormű.

A 200 méter magas domborművet akkor faragtatta Dáriusz a simára vágott sziklafalba, amikor leverte összes ellenségeit s rendet teremtett hatalmas birodalmában. A diadalmas király éppen egy legyőzött ellenségére tapos s kilenc megkötözött király áll előtte. Fölül Ahuramazda perzsa isten látható szárnyas gyűrűben lebegeve.

szigorúan, ha azt gondolod : országomat ne érje baj. Te, aki később látod ezt a táblát, ne rombold össze. Ha megóvod, amíg élsz, legyen hozzád kegyes Ahuramazda, sokasodjék meg a nemzetséged, élj sokáig és Ahuramazda adjon sikert minden vállalkozásodnak. Ha összerombolod ezt a táblát, akkor verjen meg téged Ahuramazda, a nemzetséged menjen tönkre s bármit teszel, hiusítsa meg Ahuramazda.”

Közben Egyiptomban is járt Dáriusz, hogy ott rendet csináljon. Egy hűtlen szatrapája megpróbálta függetleníteni magát. A kísérletet idejekorán meghiusította és megbízta Hor-Utahazutent, aki egyiptomi

ember volt, hogy állítsa helyre a rendet. Ez a hivatalnok azt jegyezte föl Dáriusról: „Megadta mindenkinek az őt megillető jogot, az istenek és lakóhelyeik tiszteletét is helyreállította, az áldozatokat és az ünnepeket megtartatta.”

Okosan felhasználta Dáriusz a kínákozó alkalmat arra, hogy az egyiptomiakat megnyerje magának. A szent bika, az ápisz éppen meghalt és emiatt nagy gyászba borult az ország. Dáriusz száz arany talentum jutalmat tűzött ki annak a számára, aki az új ápiszt kinyomozza. Ez meg is történt s az új ápisz Dáriusz uralkodásának 36. esztendejéig élt. A perzsa király templomot is emelt a thébei Ámon-istennek is. Dáriusz egyébként is számos célszerű intézkedéssel mozdította elő az ország érdekeit, úgyhogy később Egyiptom hat legnagyobb törvényhozója közé sorolták őt. A Vörös-tenger és a Nilus közti összekötő csatornát, amelyet Nekho kezdett építeni, Dáriusz fejeztette be. Ez a víziút, amely Indiát összekötötte a Földközi-tengerrel, rendkívül fontos volt az ország kereskedelmére nézve, amelynek fejlesztésére Dáriusz állandóan gondot fordított. A csatorna több pontján Dáriusz emlékoszlopot állíttatott magának.

Az a veszedelem, amelyben birodalma egyideig forgott, meggyőzte Dáriuszt arról, hogy az a sok különböző nép, amelyet Kirosz és Kambizesz meghódított, csak akkor maradhat békességben és állandóan együtt, ha erős központi hatalom tartja össze őket. Mihelyt mindenfelé leverte a lázadásokat, nyomban hozzálátott ahhoz, hogy birodalmát szatrápiákra ossza be és az egész közigazgatást szabályozza. Ez a nagyszabású szervezés Dáriuszt valóban a birodalom második megalapítójává tette.

Ez a szervezkedés több esztendőbe beletelt s bárha a rengeteg birodalomban folyton voltak itt vagy ott apróbb háborúk, Dáriusz körülbelül Kr. e. 508-ban gondolt csak arra, hogy birodalmát megnövelni. Nagy hajóhadat építtetett s ezt felhasználva meghódította Észak-Indiát, az Indus jobb partjától fogva egészen a Himalája vidékéig. A Gangesz tájára azonban nem hatolt előre.

Mi volt az, ami rábírta Dáriuszt arra, hogy a Keletre irányuló terveit hagyja abba és forduljon észak meg nyugat felé, nem tudjuk. Mindenekelőtt elfoglalta Számosz szigetét, melynek helytartójává Szilozont, Polikrátesz száműzött öccsét tette. Ez a Szilozon egyszer Dáriusznak Egyiptomban odaajándékozott egy bíbor köntöst, amelyet Dáriusz meg akart vásárolni tőle. Ennek a figyelmességnek köszönhette most Számosz uralmát.

Valószínű, hogy Dáriuszt izgatta az a gondolat, hogy hódítsa meg azokat a népeket is, amelyeket Kírosz nem tudott meghódítani. Vagy talán arra is gondolt, hogy ilyen módon jobban megvédelmezheti birodalma északi határait. Elhatározta, hogy háborút visel a *szkithák* ellen. Ha ezeket legyőzte, akkor biztosabban fordulhat Európa ellen, mert a háta mögött nincs mitől tartania. Először is kiküldte egyik szatrapáját, hogy fűrkéssze ki alaposabban a Fekete-tenger északi partmellékét. Ez aztán egy csomó foglyot hozott magával, köztük egy főnöknek az öccsét, aki részletes felvilágosítást adott az északon elterülő országokról és az ott élő népekről.

Amint az Egyiptomtól délre elterülő ismeretlen országokat a régiek Ethiópiának nevezték, úgy mindazokat az ismeretlen országokat, amelyek Közép-Ázsiától északra terültek el, továbbá a Fekete-tenger és a Káspi-tó északi partjain, általában a *Szkithia* közös névvel foglalták össze, az ott lakó részben turáni, részben árja népeket pedig egyszerűen *szkitháknak* nevezték. Rendkívül sok apró néptörzs lakott ezen a vidéken. A legtekintélyesebb és legnagyobb volt közöttük a *királyi szkithák* vagy *szkoloták* törzse, amely az Azóvi tengertől a mai Dón folyóig elnyúló területen lakott. Ez a törzs a többi törzseket alárendelt szolgatörzseknek tekintette.

A szkithák többször végigvonultak már pusztító seregekkel Kis és Közép-Ázsián. Harcias, vad népnek bizonyultak. Vallásuk a hadisten vagy *Hadúr* tiszteletéből állt, akinek minden faluban oltárt emeltek. Összehordtak egy rakás fát, hogy három oldalon függőleges, a negyedikén ferde máglya legyen s a tetejébe beleszúrtak egy régi vaskardot, *Hadúr* jelképét. Ezen az oltáron évente sok barmot, de különösen juhot és lovat áldoztak fel. Néha hadifoglyokat is.

A szkithák erkölsei is megfeleltek vad, harcias életüknek. Minél

Szkitha nyilas Dárius korából.

A harcias szkithákat még a nagy perzsa király sem tudta legyőzni.

több ellenséget vert valaki agyon, annál tekintélyesebb emberré vált. Az a szkitha, aki életében először ölt meg ellenséget, ivott az ellenség véréből. A szövetségkötésnél olyan szokásuk volt, mint az ősmagyaroknak. *Vérszerződést* szoktak kötni. Minden szerződő fél megkarcolta törével a bőrét, néhány csepp véret egy közös edénybe csurgatta, amelyben bor volt. Azután ivott az edényből és belemártotta kardját, iját, bárdját és lándzsáját. Így pecsételték meg saját vérükkel a szerződést.

A szkitha királyok temetése is nagyon érdekes volt. A halottat bebaizsamozták és bevonták viasszal. Azután körülhordozták az egész területen, amelyen uralkodott volt s aki látta a gyászmenetet, kénytelen volt hömlokát és orrát meghasogatni és a balkezén egy nyilvesszőt keresztülszúrni. Azután eltemették a holttestet s vele együtt asszonyait, pohárnokát, szakácsát, istállómesterét és összes hű szolgálit. De ezzel még nem érték be. Egy év múlva a király ötven jó szolgáját és ötven szép lovát megfojtották és kitömték s így lovasszobrok gyanánt állították fel őket a király sírja körül.

A szkithák ellen óriási sereget, 700.000 főnyi szárazföldi hadat állított Dáriusz. A jön városok és a szigetek pedig 600 háromevezős hadihajót szereltek föl 120.000 főnyi legénységgel. A tengeri hadat maguk a fejedelmek vagy fiaik vezették s a szárazföldi hadsereg élére maga Dáriusz állt.

A számoszi építőmesterek híresek voltak s közülük a leghíresebb, akinek *Mandroklesz* volt a neve, vállalkozott rá, hogy hidat ver keresztül a Boszporuszon. Az ezer lépés hosszú hid építése pompásan sikerült s a hadsereg, amely a málhásokkal együtt körülbelül egymillió főre rúgott, a hídon át bevonult Európába. A hajóhad az *Iszterbe* evezett be, a mai *Dunába* s ott vert hidat, míg a főhadsereg Thrákián, a mai Bulgárián keresztül a Balkán-félszigetre vonult. Utközben a népek és a városok meghódoltak az óriási hadsereg láttára. A Dunát a deltájánál hidalták át a jónok s a hajóhid őrzésére a flotta a milétoszi *Hisztieosz* vezérlete alatt horgonyt vetett. Dáriusz a Prúth mentén észak felé vonult a felső Dnyeszterig, de ott visszafordult, mert félt, hogy rengeteg hadseregét nem bírja kellőképpen élelmezni. Visszavonulása közben súlyos veszteségeket szenvedett ugyan, de azt a célját mégis elérte, hogy a szkithákat megrémítette és elvette a kedvüket attól hogy megtámadják a perzsákat, ha ezek Görögország ellen indítanának háborút.

Herodotosz sok mondaszerű elemmel felékesítve adja elő Dáriusznak ezt a hadbaszállását a szkithák ellen. Mikor Dáriusz átkelt a Dunán, írja Herodotosz, megparancsolta, hogy a hajóhidat bontsák le és a flotta

vitorlázék haza, ha ő seregével hatvan nap alatt sem térne vissza. A szkithák nem szálltak szembe Dáriusz seregével, hanem mindenütt visszavonultak előle, magukkal vitték barmaikat, betölték a kútjaikat és elpusztították a földjeiket. Asszonyaikat és gyermekeiket holmijukkal együtt szekerekre rakták, északraleti irányban küldték tova, míg ők maguk északra vonultak s mind-egyre újabb néptörzseket vontak bele a háborúba. Dáriusz a szkithák visszavonulásának láttára eleinte azt hitte, hogyha megadásra szólítja fel őket, a szkithák hódolni fognak előtte. Követet küldött hát hozzájuk azzal a felszólítással, hogy hódolásuk jeléül küldjenek földet és vizet neki. A szkithák királya nevetett a felszólításon, más ajándékokat ígért Dáriusznak s küldött is neki egy madarat, egy egeret, egy békát és öt nyílveszőt. Egy perzsa mágus úgy magyarázta a szkithák ajándékát, hogy hajlandók a hódolásra. De Gobriász, Dariusz egyik rokona így értelmezte a különös ajándékokat: „Ha ti perzsák madarakká nem váltok és a levegőbe nem repültök, vagy ege-
rekké nem váltok és a földbe nem bujtok, vagy békákká nem váltok és a mocsarakba nem ugortok, akkor a nyilak áldozataivá lesztek.”

Dáriusz a Dónig és a Volgáig követte a szkithákat anélkül, hogy ezek ütközetbe bocsátkoztak volna vele. Csak könnyed lovastámadásokkal háborgatták a vonuló perzsa hadsereget. Dáriusz végre belátta, hogy Gobriásznak a magyarázata a helyes és visszafordult hadseregével. De most egyszerre teljes erővel rájuk csaptak a szkithák. Vad lovasok rohanták meg minden oldalról a perzsákat s nem volt nyugtok sem éjjel, sem nappal, mert folytonosan megújultak a lovastámadások. Dáriusz

Dáriusz király.

A királyt díszruhában ábrázolja ez a perzopoliszi palota romjai között talált dombormű. Két szolga ernyőt tartva követi az uralkodót. Fölöttük Ahuramazda isten lebeg.

végre kénytelen volt a súlyos podgyászt a betegekkel és sebesültekkel együtt hátrahagyni, hogy gyors meneteléssel vonulhasson vissza a Dunához.

Szerencsére az Iszteren vert hajóhid még nem volt lebontva, bárha a hatvan nap eltelt már s a szkithák, akiknek lovasai megelőzték a perzsákat, a hidat őrző jónokat rá akarták bírni arra, hogy bontsák le a hidat, mert így megsemmisíthetik a perzsákat és a jónok is felszabadulhatnak a perzsa járom alól. Mihelyt Dáriusz átkelt a hídon, azonnal hazafelé indult. Csak 80.000 főnyi sereget hagyott *Megabizosz* vezérlete alatt Thrákiában azzal az utasítással, hogy Thrákiát és a szomszédos Makedóniát hódítsa meg. *Megabizosz* rátermett a nagy feladatra. Thrákiát meghódította, de a makedón király, *Amintász* meggyilkoltatta a követet s csak akkor hódolt meg, amikor *Megabizosz* fiának vezérlete alatt hatalmas perzsa sereg jelent meg Makedóniában.

Megabizosz követeinek meggyilkolását a következőképpen meséli. A követség hét előkelő perzsából állott. A félenk *Amintász* nagy kitüntetéssel fogadta udvarában a követeket. De fia, *Sándor* gyűlölte őket, mint a zsarnokság képviselőit s ő volt az, aki orozva meggyilkoltatta a követeket. Mikor ugyanis a követek egy este dús lakoma mellett ültek s a bor erejét érezték már, az udvar asszonyainak társasága után kívánczok. *Amintász* eleget tett kívánságuknak, bár ez beleütközött a makedón szokásokba. Az asszonyok megjelentek, leültek szemben a perzsa követekkel, akik azonban csakhamar hevesen ostromolni kezdték őket. Ez rendkívül felháborította a fiatal *Sándort*. Elhatározta, hogy a követek mámoros állapotát felhasználja romlásukra. Aggódo apját eltávolította, azután így szólt a követekhez: „Ezek az asszonyok, perzsa uraim, azonnal teljesen rendelkezétekre fognak állani, csak előbb megfürdenek.”

A perzsáknak tetszett az indítvány s az asszonyok eltávoztak. *Sándor* pedig összeszedett gyorsan egy csomó egészen fiatal embert, törrel látta el valamennyit, női ruhába öltöztette őket s így vezette őket az ittas perzsák elé. Ezeknek sejtelmük sem volt a csalásról és örömjongással fogadták a nőknek vélt ifjakat. Mihelyt ki-ki keblére szorította párját, az ifjak a perzsák szívébe mártották tőreiket. Felkolták azután a perzsa követek szolgálait is, úgyhogy hírmondó sem maradt az egész követségből. *Dáriusz* nem is tudta meg soha, hogy követeit meggyilkolták.

Dáriusz utolsó vállalkozása a *Görögország* ellen indított szerencsétlen hadjárat volt. Ezt már a szkithák ellen való felvonulása előtt

tervezte, de voltaképp csak az északi kudarc terelte határozottan nyugat felé a perzsa királyt. Görögország elleni háborúskodása azonban — kétszer vonult ellene óriási sereggel — nem sikerült s Dáriusz halála után a hatalmas perzsa birodalom hanyatlásnak indult. Dáriusról elmondhatjuk, hogy két világtörténeti korszaknak az elválasztó pontján állt. Élete alkonyán volt a *marathoni* csata, amely a történelem új korszakát vezette be s az emberiség fejlődésének középpontját áthelyezte a Földközi-tenger mellé, Görögországba.

A perzsa-görög háborúkat Görögország történetében főleg részletesen tárgyalni, mert Görögország területén folytak le és a görög dicsőség legfényesebb emlékei közé tartoznak.

Dáriusz Kr. e. 485-ben halt meg. Halála előtt szabályozta még a trónöröklési rendet. Mielőtt királlyá lett, *Gobriász* leányával való házasságából három gyermeke született s ezek közül a legidősebbet, *Artabazaneszt* tekintették a trónörökösnek. De a király második felesége, *Atossa* meggyőzte a királyt arról, hogy tőle való fia, *Xerxes* az igazi trónörökös, mert ez már hiborban született, azaz akkor, amikor Dáriusz már király volt. Így aztán Dáriusz Xerxeszt jelölte utódjául, aki a legszebb és legdaliásabb férfi volt az akkori perzsák között.

Dáriusz perzsa király pecsétje.

A pecsétlő-henger nagy művészettel vésett képe oroszlánvadászaton ábrázolja a királyt.

A perzsa birodalom hanyatlása és bukása.

(Kr. e. 485—330.)

Xerxes, Dáriusz fia és utóda a történelemben főként *Görögország* ellen viselt óriási, de hiábavaló háborúiról nevezetes. Mihelyt trónra lépett, egy-kettőre elnyomta az egyiptomi lázadást és öcsét nevezte ki Egyiptom szatrapájává. Babel lakói is fellázadtak s meggyilkolták *Zopiroszt*, a perzsa szatrapát. De ennek fia, *Megabizosz* elfoglalta és kifosztotta Babelt s elpusztította Bál isten nagy templomát is, amelyet védelmi célokra használtak fel a babiloniak.

Xerxesz uralkodásának a többi idejét Görögország ellen viselt háborúja tölti ki, amelyet már atyja, Dáriusz kezdett és ő épp oly szerencsétlenül folytatott. Bizonyos, hogy a perzsák nem látták be görögországi kudarcaiknak teljes jelentőségét. Hiszen birodalmuk továbbra is világbirodalom volt s királyuk udvarának keleti fénye és csodás pompája a régi maradt. De bizonyos az is, hogy a világtörténelem ismerői bátran megállapíthatják, hogy a görög háborúk törték meg a perzsa világbirodalom hatalmát s már Xerxesszel megkezdődött Ázsia hanyatlása, amely végül másfélszáz év múlva lehetővé tette, hogy Nagy Sándor elfoglalja egész Ázsiát.

A perzsa-görög háborúk folytatását is Görögország történeténél mondjuk el. Itt csak azt jegyezzük még meg, hogy Xerxesz, miután görög hadjáratai oly siralmasan végződtek, megadta magát sorsának és a hárem idegrontó gyönyöreibe temetkezett bele. A nők befolyása alá került teljesen s a szúzai udvarban a szerájuralom minden nyomorúsága napirenden volt s végül maga Xerxesz is orgyilkosság áldozata lett. Testőrségének kapitánya, a hírkán *Artabanosz* és egy kamarása, *Milhidátesz* ölték meg őt orozva (Kr. e. 465).

Artabanosz magának akarta megszerezni a királyi koronát s áldozatának legidősebb fiát, *Dáriuszt* gyanusította meg a gyilkossággal. A szerencsétlen fiút ki is végezték, bárha teljesen ártatlan volt. Artabanosz megpróbálta azután eltenni az útból Xerxesz második fiát, *Artaxerxeszt* is. De tervét *Megabizosz*, akit meg akart nyerni rá, elárulta s Artabanoszt maga Artaxerxesz szúrta agyon. Kivégezték Artabanosz fiait is, akik vérbosszút akartak állni atyjukért. Miután eltávolították Hisztaszpeszt is, Xerxesz harmadik fiát, aki szintén igényt tartott a trónra, végül Artaxerxesz lett a király, aki negyven esztendeig uralkodott (Kr. e. 464-től 424-ig).

I. *Artaxerxesz*, akit a történelem *Longimanusz*-nak (hosszúkezűnek) nevezett el, éppoly szerencsétlenül folytatta a háborút Görögország ellen, mint apja és nagyapja. Lázadás támadt közben Egyiptomban is az athéniak hathatós támogatásával. A perzsa birodalom ereje teljesen kimerült a háborúskodásban. Igaz ugyan, hogy Artaxerxesz hadvezérei végül levertek a lázadást s az athéni hajóhadat a Nilus vizének elrekesztése által zátonyra juttatták, de a nagy erőkifejtés és vérveszteség megértette Artaxerxesszel, hogy sokkal gyöngébb lett, semhogy a győzelmes görögökkel tovább is harcolhatna. Engedett tehát a viszonyok nyomásának és elismerte a jónok szabadságát. Ez időtől fogva a birodalom zilált pénzügyeinek rendezésével foglalkozott Artaxerxesz, akit

a görögök is sokat dicsértek szelídségeért. Artaxerxesnek élete alkonyán megvolt az az öröme, hogy ellenségei, a görögök, akiknek hősiességén az ő nagy birodalmának ereje megtört, egymást kezdték marcangolni. Megérte a peloponnézoszi háború kitörését, amikor Spárta és Athén, az egymással szemben álló testvérvárosok versengtek a perzsa király támogatásáért, akit régebben közös erővel együtt aláztak meg. Mindegyikük perzsa segítséggel szerette volna a másikat legyőzni. Artaxerxes nem dönthetett már, hogy melyiknek a pártjára áll a testvérháborúban, mert ez időtájt meghalt.

Utóda egyetlen törvényes fia, *II. Xerxes* lett, aki azonban csak negyvenöt napig uralkodott, mert mostohaöccse, *Szekindianosz*, meggyilkolta. A gyilkost azonban csakhamar utólérte büntetése. Volt Artaxerxesnek egyik ágyasától is egy fia, *Okosz*, aki egy távoli kerület satrapája volt. Okosz a testvérgyilkosság hírére nagy sereggel nyomult Szekindianosz ellen, elfogta a gyilkost és forró hamuba fojtatta, azután *II. Dáriusz* néven ő maga foglalta el a trónt. Kr. e. 425-től 404-ig uralkodott és a történelem *Nothosz*-nak (fattyúnak) nevezi.

Egyiptomban *II. Dáriusz* alatt eleinte kevesebb baj volt, mert két rendkívül ügyes satrapája vigyázott a rendre: *Tisszafernesz* és *Farnabázosz*. A peloponnézoszi háborúban *II. Dáriusz* Spártát segítette, de a perzsa birodalmat mégsem menthette meg a hanyatlástól. A fellázadt Lidiát és Médiát leigázta ugyan, de Egyiptomban később csak görög segítséggel állíthatta helyre a rendet. A perzsa seregben ez idő óta állandóan szerepelnek a görög zsoldosok s a perzsák gyakran csak áruházzal és vesztegetéssel tudtak sikert aratni. A harcias szellem örökre kiveszett a perzsákból. *II. Dáriusz* uralkodásának végéfele Egyiptom el is szakadt Perzsiától és félszázadon keresztül megőrizte függetlenségét.

II. Dáriusz fia, *II. Artaxerxes* Kr. e. 404-től 358-ig uralkodott. Jó emlékezőképességeért a történelem *Mnemon* (emlékező) névvel tisztelte meg. Alatta a birodalom még egyszer megpróbált új erőre kapni. *II. Artaxerxes* kiváló adományaival talán talpra is tudta volna újra állítani a perzsák züllesnek indult birodalmát, ha nem lett volna kénytelen egész erejét egy nagy lázadás elfojtására fordítani, amelyet öccse, *Kirosz* vezetett. Ez a *Kirosz*, aki Lídia satrapája volt, hallgatott anyja szenvedélyes ösztökélésére, aki azt kívánta tőle, hogy taszítsa le bátyját a trónról. Hogy célját biztosabban elérje, segédcapatokat kért a spártaiaktól, akiket a peloponnézoszi háborúban pénzzel segített. A spártaiak vállalkoztak is a támogatására és *Kleárkhosz* vezetése alatt 13.000

görög harcost küldtek Kírosznak. Ez a 13.000 görög volt a magva Kírosz 100.000 főnyi seregének, amellyel bátyját megtámadta.

II. Artaxerxesz 900.000 főnyi sereggel fogadta öccsét, akivel Babiloniában, *Kunaxa* mellett ütközött meg. A görögök vitézsége már-már kicsikarta a diadalt, de az ütközet közben Kírosz elesett, mire serege szétszóródott. Aki el nem esett a harcban, az átpártolt Artaxerxeszhez. Csak a görögök maradtak együtt Kleárkhosz vezetése alatt. Bár később Kleárkhosz is elesett, a 10.000 főre lefogyott görögök új vezetőt választottak maguknak, *Xenofont*, a híres történetírót s ennek parancsnoksága alatt folytonos harcok közepette megindultak visszafelé hazájukba, keresztül a perzsákon, ellenséges, ismeretlen országokon, óriási veszedelmek közepette. Átkeltek a Tigrisen, azután Babilonián, Asszirián, Arménián keresztül eljutottak végre a Fekete-tengerig, amelyet örömrivalgással üdvözöltek. Azután a tengerpart mentén, Thrákián keresztül visszatértek hazájukba. A tízezer görögnek ezt a visszavonulását, amelyet görög szóval *anabázisznak* nevez a történelem, Xenofon érdekes könyvében részletesen megírta s az ókor haditörténetében ezt az anabázist tekintették a legesodálatosabb katonai bravúrnak.

Bár a tízezer görög szerencsés visszavonulása nagyon megrendítette a perzsák győzhetetlenségébe vetett hitet, a görögök egyenetlensége és a perzsa satrapák ügyessége mégis sikert ért el a perzsák számára. Az *antalkidászi* békében a kis-ázsiai városok, amelyek I. Artaxerxesz óta függetlenek voltak, visszakerültek a perzsa uralom alá. II. Artaxerxesz 46 esztendei uralkodás után 94 esztendős korában halt meg.

Fia, *III. Artaxerxesz* követte őt a trónon (Kr. e. 358-tól 338-ig). Uralkodását azzal kezdte, hogy a királyi vérből származott összes hercegeket és hercegnőket megölette, mert félt tőlük. Aztán hallatlan kegyetlenséggel uralkodott. Egyiptomot megpróbálta visszaszerezni, de első támadása kudarccal végződött. A kegyetlen zsarnok, miután a föníciai lázadást vérbe fullasztotta, újra Egyiptom ellen vonult.

Az egyiptomiak eleinte szerencsésen harcoltak, de később a perzsák egymásután foglalták el városaikat s Egyiptom újra perzsa járom alá került. *III. Artaxerxesz* véres bosszút állt. A nagy városok falait leromboltatta, a templomokat kifosztatta s a szent ápiszt sajátkezűleg szúrta le.

III. Artaxerxesz uralmának későbbi része erőteljes uralom volt, rendezett igazgatással. A perzsa király éles szemmel felismerte *Fülöp* makedóniai király fejlődő hatalmának a veszedelmét s a görög államokat támogatta *Fülöp* ellen folytatott küzdelmükben. Persze azért

nem tartóztathatta már fel a közelgő végzetet. Ő maga is csakhamar erőszakos halált halt. *Bagoasz*, egy egyiptomi eunukh, aki III. Artaxerxesz kegyence volt, minthogy félt a kegyetlen király szeszélyétől, a festőrséget a maga számára hódította és III. Artaxerxeszt Kr. e. 338-ban megmérgeztette. Azután megölette a király összes fiait is, a legifjabb kivételével, akit a trónra ültetett. Ennek *Arzesz* volt a neve. Minthogy azonban *Arzesz* nem akarta beérni azzal a szereppel, hogy az eunukh kezében vak eszköz legyen, *Bagoasz* őt is megölette. Utána a *Hisztaszpesz* nemzetségből fennmaradt egyetlen élő ivadék, *Kodomannosz* jutott a perzsa trónra.

Ez a *Kodomannosz* ifjúkorában futár volt, aki a király sürgős üzeneteit hordta szét a tartományokba. Minthogy azonban a harcmezőn nagyon kitüntette magát, a király kinevezte őt Arménia szatrapájává.

Mikor király lett, fölvette a *III. Dáriusz* nevet. *Bagoasz* őt is meg akarta mérgezni. De *Dáriusz* megelőzte s a méregpoharat magával *Bagoasszal* itatta meg. De nem sokáig élvezhette az uralmat. Ugyanabban az esztendőben, amikor III. *Dáriusz* trónra jutott, meghalt *Fülöp* makedóniai király és fia, *Nagy Sándor* lett az utóda. *Nagy Sándorral* vívott háborújában vesztette el III. *Dáriusz* a birodalmát és vele együtt életét is Kr. e. 330-ban.

A perzsa kultúra.

A perzsa kultúra voltaképpen árja eredetű, de azért igen nagy mértékben módosult a babilon-asszír hatások alatt. A perzsa világbirodalom megalapítója, *Kirosz* volt az első, aki a perzsák műveletlen, vad hegyi népét a művelődés útjára vezette. Természetes azonban, hogy a meghódított népek, amelyeknek kultúrája magasabb és fejlettebb volt, jelentékeny hatást gyakoroltak a hódítók szellemi életére. A perzsa birodalom igazi politikai és társadalmi alapjait csak *Dáriusz* vetette meg s az ő reformjai és kulturális intézkedései hagytak legtöbb nyomot a perzsa műveltségben.

Dáriusz ránk maradt felírásaiból tudjuk, hogy *Dáriusz* *Zaratusztra* tanainak híve volt. Valószínűleg az volt már *Kirosz* és *Kambizesz* is, de *Dáriusz* volt az, aki *Zaratusztra* tanait államvallássá emelte.

A *Zoroaszter*-vallás alapításának a színhelye Irán keleti része volt. A monda szerint Kelet-Iránban, Baktriában született és élt *Hisztaszpesz* baktriai király udvarában e vallás megalapítója, *Zaratusztra* vagy *Zoroaszter*, aki maga is királyi vérből származott. Tanítása azonban nem

egyetlen embernek, nem is egyetlen nemzedéknek a műve. Kik voltak azok a férfiak, akik a régi árja istenhítből ezt a vallást kifejlesztették, nem tudjuk. Talán Zaratusztra is ezek egyike volt. De annyi bizonyos, hogy később Zaratusztra alakja teljesen mítoszi ködbe veszett el. A tény az, hogy a vallás Kelet-Iránból terjedt át Médiára és Perzsiára.

A legenda szerint Zaratusztra vagy Zoroaszter a baktriai királyok sarja volt s az isten már születése előtt a világ reformátorának szánta őt. Már gyermek és ifjúkorában is folyton a démonok ellen küzdött. Mindig legyőzte őket és minden harc után még jobban megtisztult. Mikor 30 esztendő s lett, megjelent előtte egy hatalmas jó szellem, *Vohumano* és *Ahuramazda* isten elé vezette őt. Az isten felszólította Zaratusztrát, hogy intézzen hozzá kérdéseket. Zaratusztra ezt kérdezte: „Ki a föld legjobb teremtménye?” Az isten válasza így hangzott:

„Az a legjobb ember, akinek tiszta a szíve.”

Zaratusztra azután részletes felvilágosítást kapott arról, hogy mi az angyalok neve és dolga, mi a gonosz szellemek természeté és jellegzetes tulajdonsága. Azután keresztülment egy lángoló hegységen, olvasztott ércet öntetett a testébe anélkül, hogy fájdalmat érzett volna. Végül isten kezéből átvette a törvénykönyvet, az *Avesztát* s az isten ezzel együtt visszaküldte őt a földre. Zoroaszter nyomban Baktriába ment, Hisztaszpesz udvarába s ott felszólította az udvari bölcseket, hogy vitakozzanak vele. Jobbján harminc és balján harminc böles sorakozott melléje, akik három napon keresztül próbálták őt légyőzni és zavarba hozni. Végül azonban kénytelenek voltak megvallani, hogy Zoroaszter legyőzte őket. Zaratusztra erre kijelentette, hogy ő az isten küldötte és felolvasta a királynak az *Avesztát*. A bölcsek azonban üldözték Zoroasztert és istentelenséggel vádolták meg. De Zoroaszter ékesszólásával és csodatételeivel újra legyőzte őket. Hisztaszpesz, továbbá felesége és fia hittek küldetésében és példájukat csakhamar követte a nép legnagyobb része is. Zoroaszter azután sokáig élt még s tiszta, szent élete miatt országszerte tisztelték őt. Végül villámcsapás fosztotta meg életétől.

A *Zendaveszta*, amelyben Zoroaszter vallásának alaptételei vannak összefoglalva, a monda szerint 21 fejezetből állt. Minden fejezet 200 oldal terjedelmű volt és 1200 tehénbőrrre volt leírva arany felírással. Az arany szalagokkal összefűzött törvénykönyvet Perzepolisz városában őrizték s a perzsa hagyomány szerint Nagy Sándor volt az, aki a szent könyveket megsemmisítette. Ez azonban nem igaz. Történeti tény, hogy a szent könyveket, amelyek csak Kr. u. a harmadik században

keletkeztek a régi hagyományok feldolgozásából, a későbbi mohamedán uralkodók fanatizmusa semmisítette meg.

Az iráni vallás fejlődése voltaképpen a papok körében ment végbe. Ők voltak azok, akik határozott formát adtak az istenségekről való ingadozó képzeteknek. A vallási szertartásokat és a nép életét törvényekkel szabályozták. A törvényeket úgy tüntették fel, mint amelyek az istentől eredtek s ők maguk, akik az ember és az isten érintkezését közvetítették, ily módon egyre növekvő befolyásra tettek szert. A perzsa *atranok* (papok) éppúgy örökös kasztot képeztek, mint az indiai brahminok. Ők mutatták be az áldozatokat, de a perzsa papoknak nem volt soha befolyásuk az állami ügyekre.

Ahuramazda, a perzsa vallás főistene.

A világosságnak, hatalomnak, fenségnek, igazságnak örök fényességben trónoló istenét szárnyas gyűrűbe foglalva ábrázolták a perzsa művészek.

Az iráni vallás középpontjában a *világosság* és a *sötétség* hatalmainak ellentéte állott. A fény a forrása minden anyagi és erkölcsi jónak, a sötétség a forrása minden rossznak. A legfőbb isten ennél fogva az ősrja isten, az örök fényességben trónoló *Ahura* (Úr). Ő teremtette a mennyet, földet és az embert, ő a világrend megalkotója, a bölcs (*Mazda*), ezért rendszeren *Ahuramazdá*-nak nevezik. Ahuramazda az igazság és a tisztaság istene, foglalata minden hatalomnak, belátásnak és fenségnek. Akaratának végrehajtói hat magasabbrendű szellem, az *ameszák*. Ezek után következnek sorrendben a tűz, víz, levegő és föld jó szellemei, génuszai.

Mindezek a szellemek szolgálói Ahuramazdának, aki valamennyit teremtette.

Szent elemnek tekintették az összes indogermán népek a *tüzet*.

Ez a legtisztább elem, amely mindig eleven s élűzi a sötétséget s a démonokat. Zoroaszter vallásában a tűz a mennyei fénynek visszfénye, Ahuramazdának a szimbóluma. Ünnepi felvonulások alkalmával a szent tüzet a perzsa királyok előtt vitték. Mikor utaztak vagy háborúba vonultak a királyok, mindig vittek magukkal hordozható tűzoltárokat. Az öröktűz külön házakban vagy tornyos templomokban égett, sötét helyen, ahová napsugárnak nem volt szabad behatolni, hogy el ne homályosítsa az öröktűz fényét. Csak száraz, illatos fával volt szabad táplálni az öröktűzet és csak fujtóval volt szabad éleszteni, mert a lehelet tisztátalan. Áldozatul ima közben illatos fűszereket szórtak föléje. Valamennyi öröktűz egyellen tűzből eredt, amelyet villám gyújtott fel.

Arra nagyon kellett vigyázni, hogy a tűz tisztán maradjon. A legnagyobb tisztátlanságnak azt tekintették, ha a tűz valami halottal jutott érintkezésbe.

A védőszellemek tisztelete az ősök tiszteletéből eredt. Továbbfejlesztése volt ez annak a hitnek, hogy az ősapák haláluk után is támogatják utódaikat. A lakásban külön szobát szenteltek nekik s az év utolsó tíz napján virág, étel és bor áldozásával tisztelték meg őket. Ehhez a hithez kapcsolódott Zoroaszter sajátságos lélektana. E tan szerint a halhatatlan lelkeket Ahuramazda teremtette. A lélek sokkal régebben él, mint a test. Mikor üt az órája, egyesül az emberi testtel, amelyet megint elhagy a halál pillanatában. De a lélek nemcsak megeleveníti az embert, hanem vigyáz is rá és támogatja a gonosz ellen vívott harcában s ennél fogva *védőszellem* is. Megvan a maga védőszelleme nemcsak az embernek, hanem a víznek, tűznek, földnek, növényeknek is. Az ember halála után védőszelleme az égben él és annál hatalmasabb, mennél tisztább és erényesebb volt életében a rábízott ember.

A világoosság isteneivel szemben állnak a sötétség démonai. A számuk végtelen. Ott vannak minden rosszban, minden gonosz állatban, halottban és betegségben. A vezérok *Ahriman* vagy *Ármány*, a romboló, aki teljes ellentéte Ahuramazdának. E kettőnek a civódása vonul végig az egész teremtésen. Kezdetben sikerült Ahuramazdának Ahrimant hosszabb időre lesújtani a homályba. De mikor Ahriman föleszmélt kábultságából, kezdett behatolni a világba és kezdte hatalmát érvényesíteni. Ő okozta feltörésével a földből a hegyeket, ő töltötte meg a földet és a vizeket kártékony állatokkal. Ő teremtette a növények kergét és tövisseit, összekeverte a tiszta tüzet füsttel, ő hozta az emberekre az éhséget, az elfáradást, az álmat és a betegségek csapatát. Ő a tisztátlanság és a hazugság megtestesülése.

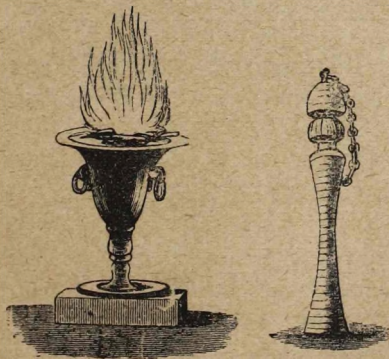
Az ősi felfogás szerint a jó és rossz hatalmak küzdelme mindenekelőtt a viharban nyilatkozik meg. A villám a jó istennek főfegyvere a démonok ellen.

Ahuramazda a kultura istene is. Örül a földművelésnek és az írtásnak. Ő tette a barmot is az ember szolgájává és megáldja azt, aki jól bánik a barommal. Oltalmazza az állami rendet; a királyok is az ő védelme alatt vannak, ő adja nekik a hatalmat és a felséget, ő semmisíti meg ellenségeiket. Míg Ahuramazdának köszönhetjük a fénylő Napot, a termékenyítő esőt, amely a gyümölcsfákat és a vetést tenyészti, addig Ahriman viharokat, fagyot és szárazságot küld. Míg az előbbi a védőszellemek által erkölcsös és éretnyes életre vezérli az embert, addig Ahriman démonai tisztatlanságra, hazugságra és erkölcsteleniségre csábítják az emberi szívet. Örök harc ez a jó és a rossz, az igazság és a hazugság, a rend és a rombolás, az élet és a halál között. A rossz mindig vereséget szenved, de sohasem pusztul ki egészen. Csak az idők teljével fog a gonosz hatalma teljesen megtörni, amikor Zoroasztertől származó három új próféta jön, három új törvénykönyvvel és az üdvösséget betetőzi.

A sötétséget legyőzi akkor a fény. A halált az élet. A gonoszat a jó. Ahriman maga is el fogja ismerni Ahuramazda fenségét és tökéletesség lesz a mindenségben. De amíg ezt a végső célt el nem érjük, addig szakadatlanul harc folyik az uralomért a földön a fény és a sötétség istenei és szolgálói között.

Zoroaszter vallása a tűz imádásából erkölcsi célok szolgálatában álló természetvallás.

Mivel a két isteni hatalom arra törekszik, hogy a saját birodalmát nagyobbítsa, az embernek az a kötelessége, hogy erejéhez képest erősítse a jó birodalmát és gyöngítse a rosszét. Az embernek mindig tisztaságra kell törekednie és ellent kell állnia a démonok befolyásának. Termékennyé kell tennie a terméketlen földeket, pusztítania kell a kártékony állatokat, tisztán kell tartania a testét. De még inkább arra kell töre-

Perzsa tűzedény és hordozható lúzoltár.

A perzsák a tüzet szentnek tartották. Ha utaztak, vagy háborúba vonultak, hordozható tűzoltárokat vittek magukkal.

kednie, hogy tisztán tartsa a szívét jó gondolatokkal, jó cselekedetekkel és szorgalmas munkával. Mindenekelőtt *igaznak* kell lennie, mert a *hazugság* a legnagyobb bűn. Az adósságcsinálást kerülnie kell, mert ez hazugságra vezet. A lopás és a család gyalázatossága, de még inkább az a rágalmazás és hamis a törvények hirdetése.

Az emberre nézve hasznos állatokat, különösen a *tehenet* és a *kutyát* Zoroaszter vallása szent állatoknak, Ahuramazda állatainak jelentette ki. Szent állat volt ezenkívül a *kakas*, amely a hajnal hasadását hirdeti, a *sündisznó* és a *sas*, amely a perzsa királyok harci jelvénye volt. Ellenben a férgek és a kígyók Ahriman állatai voltak s aki megölte őket, erényes cselekedetet követett el.

A testi tisztaságra különösen nagy szükség van Keleten. A vallás ezért a testi tisztálkodást kötelező szabállyá, szent alaptétellé emeli, amennyiben vallásos mosakodásokat ír elő. Az ember lelkét tisztának teremtette Ahuramazda, de testébe Ahriman mindenféle tisztátalan részeket juttatott bele. A tisztátlanság mindabban áll, ami rossz szagú vagy az élő testről leválik, pl. nyál, izzadság, kiütések, köröm, haj. A nyálat nagyon tisztátalannak tartották s ezért a papok csak bekötött szájjal közeledtek a szent tűzhöz.

Különösen a betegség és a halál volt Ahriman hatalmának a következménye. A halál a gonosz győzelmét jelentette s aki hozzáért egy holttesthez, az beszennyezte magát. A légyben, amelyet a hulla szaga vonzott, a halál szellemét látták, egy női démont, aki a holttestet Ahriman nevében birtokába veszi. Télen kilenc napig, nyáron harminc napig nem volt szabad tüzet gyújtani abban a házban, amelyben egy ember vagy egy kutya kimult. Sőt a halottakat nem volt szabad sem eltemetni, sem elégetni, mert beszennyezték volna a földet és a tüzet. Meztelenül, arccal a Nap felé fordítva ki kellett tenni a hullát valamely száraz, magas helyre, kőhalomra áldozatul Ahriman állatainak, a kutyáknak és a keselyűknek. Mihelyt eltűnt a holttest nyoma, a földet ki kellett egyengetni. Aki ilyen sírhelyet kiegyengetett, megnyerte összes bűnei bocsánatát. Eleinte ugyan eltemették halottaikat, de előbb viasszal vontak be őket. Később általánosan kötelezővé lett a nyílt temetkezés, sőt a súlyos betegetek és az öregetek — az ősi baktriai szokás szerint — már elevenen kitették a kutyák és keselyűk számára.

Ami a túlvilági életet illeti, Zoroaszter tanai szerint három napig tartózkodik a lélek a holttest közelében s a negyedik napon megjelenik az ítélet helyén. Rasznu géniusz megméri a jó és rossz cselekedeteket s kimondja az ítéletet. A kárhozottak lehullanak a mélységbe s Ahriman

szolgái lesznek. Az igazakat *Csvarsza* angyal a poklon keresztül a paradicsomba, *Ahuramazda* trónusa elé vezeti. Ismeri ez a vallás a közép-állapotot is azok számára, akiknél a jó és a rossz cselekedetek egyensúlyban tartják a mérleget.

Körülbelül ez volt az a vallás, amelyet *Dáriusz* államvallássá tett. Nem kívánta ez a vallás követőitől azt, hogy öljék ki magukból teljesen a testi vágyakat, mint a brahmánizmus. Ellenkezőleg a perzsák legtöbbször becsülték azt, akinek legtöbb gyermeke volt. Nem ajánlotta ez a vallás az álmódó semmittevést sem, hanem a munkát és az erélyes tevékenységet követelte. S emellett roppant erős volt a vallás erkölcsi felfogása is. És bizonyos, hogy a perzsák nem kis részben éppen ennek köszönheték hirtelen föllendülésüket.

A nép persze nem értette meg ezt a vallást, amelynek legfőbb istene láthatatlan szellem volt, akinek parancsai lényegükben szellemi és erkölcsi tartalmúak voltak. A tömeghez mindig közelebb álltak az ősi árja istenségek, különösen *Mithra*, a nappali fény istene, aki lassacskán átalakult napistenné.

A nép a Napot tekintette a világ urának és *Mithrát* ragyogó hősnek képzelte el, aki aranyos szekerén robog végig az égbolton.

Nagyon tisztelték *Anahitát* is, az *Oxos* folyamnak és általában a forrásoknak az istennőjét, aki mélyen a tenger alatt lakik palotájában s a víz fakadását, a termékenységet és a gazdagságot okozza. Vívezetékek készítésével előmozdítja az ember *Anahitának* a tevékenységét.

Ez a népvallás lassan nagy befolyást kezdett gyakorolni a hivatalos államvallásra, *Zoroaszter* tanaira. *II. Artaxerxesz* például egy nagy templomban, amelyet *Dáriusz* emelt és *I. Artaxerxesz* megnagyobbított, felállította *Mithra* és *Anahita* bálványképeit. A vallás idegen befolyás alatt is kezdett megromlani és mindjobban bálványimádássá vált.

A legfőbb istennek és az erkölcsi törvényeknek a tisztelete egyre jobban kiveszett a hitből s helyébe *Mithrának* és *Anahitának* a tisztelete lépett mindenféle mágikus misztériumokkal és formaságokkal keverten.

Ebben a formájában terjedt át az iráni vallás a szomszédos országokba egyre több idegen elemmel keveredve, sőt a *Mithra* mítosz behatolt magába Rómába is. Később erős mozgalom támadt a régi vallás helyreállítására. *Ahuramazdát* visszahelyezték újra az első helyre, de *Mithrát* és *Anahitát* soha többé nem foszthatták meg attól a jelentőségtől, amellyel időközben a néphit felruházta.

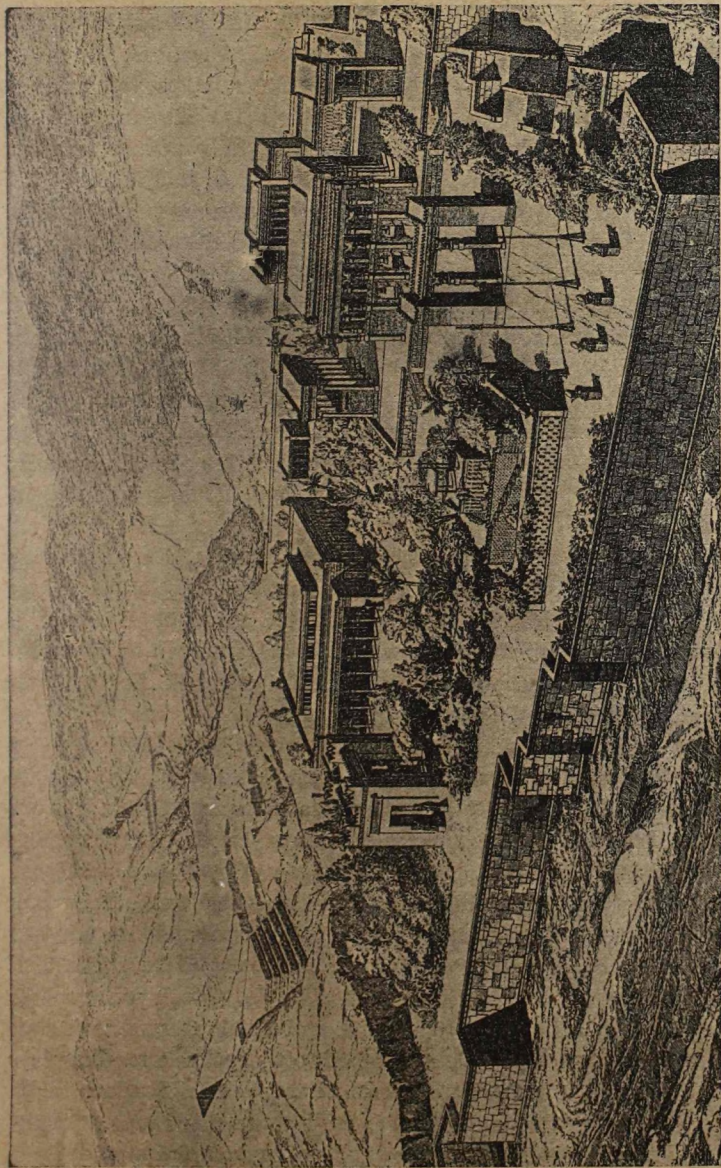
A perzsa alkotmány és közigazgatás.

A perzsák ősi alkotmánya, mint minden földművelő népé, *arisztokratikus* volt. A király, aki a különböző törzseket jogara alatt egyesítette, nem uralkodott korlátlanul, hanem tanácskozni volt kénytelen az ország főbbjeivel. Kirosz, mikor a méd igát le akarta rázni, tervét az összegyülekezett perzsa nemesek elé terjesztette, később is tiszteletben tartotta hazájának ősi alkotmányát. Kirosz első utódai alatt is megmaradt a nemesség részvétele a kormányzásban. Hadüzenet előtt szavazniok kellett a legelőkelőbb szatrapáknak, a hadsereg vezéreinek és a főhivatalnokoknak. A későbbi királyok uralma azonban már teljesen önkényuralom volt. Mivel mindenki életévei volt felelős a tanácsaiért, senki sem mert ellenkezni a király óhajtásával. Így lassan formasággá vált a régi tanácsadási jog s később már egészen mellőzték is.

Kirosz, bár maga egyszerű ember volt, belátta, hogy a tömeg számára külső pompával kell öveznie magát az uralkodónak, ezért átvette a régi méd királyok ragyogó udvartartását s az ősi perzsa öltözetet, a bőrkabátot és bőrnadrágot felcserélte a médek hosszú, bő lebernyegével. Kambizesz és Dáriusz növelte a pompát. Xerxesz alatt pedig oly ragyogó pompát öltött a szúzai udvartartás, hogy világszerte közmondásossá vált.

A ránk maradt domborművek a perzsa királyt *méd* ruhába öltözötten ábrázolják, amely középütt övvel van lezorítva s szép redőkben hull alá a lábakra. A fején elefántsonntal díszített, henger alakú korona van, a jobbjaiban hosszú pálca, a baljában virágcokor. Feje fölött Ahuramazda jelképe lebeg, aki az uralkodók védelmezője volt. A király csak ritkán mutatkozott s ilyenkor mindig teljes pompájában. Gyalog sohasem távozott palotájából, hanem vagy lovon vagy kocsin. S ha egyik épületéből a másikba gyalog ment át palotája kertjében, lidiai szőnyegetek terítettek eléje, hogy lába ne érje a földet vagy a köveket. Ünnepi alkalmakkor a király előtt vitték a szent tüzet egy nagy edényben, amely után a napistennek szentelt paripák s Ahuramazdának négy fehér ló által húzott szekere haladt. Csak ezután következett szekeren a király, előtte és utána a testőrei, mellette 300 dárdás pálcavívó.

A király palotája ragyogott az aranytól és az elefántsonntól. Magas falak vették körül és ércapui voltak. A király felesége a közönséges halandók számára láthatatlan volt. Csak a perzsa hercegeknek volt joguk bejelentés nélkül áthatolni az udvari hivatalnokok és

A perzopoliszi királyi palota Chipier francia régiségutódos elképzelése szerint.

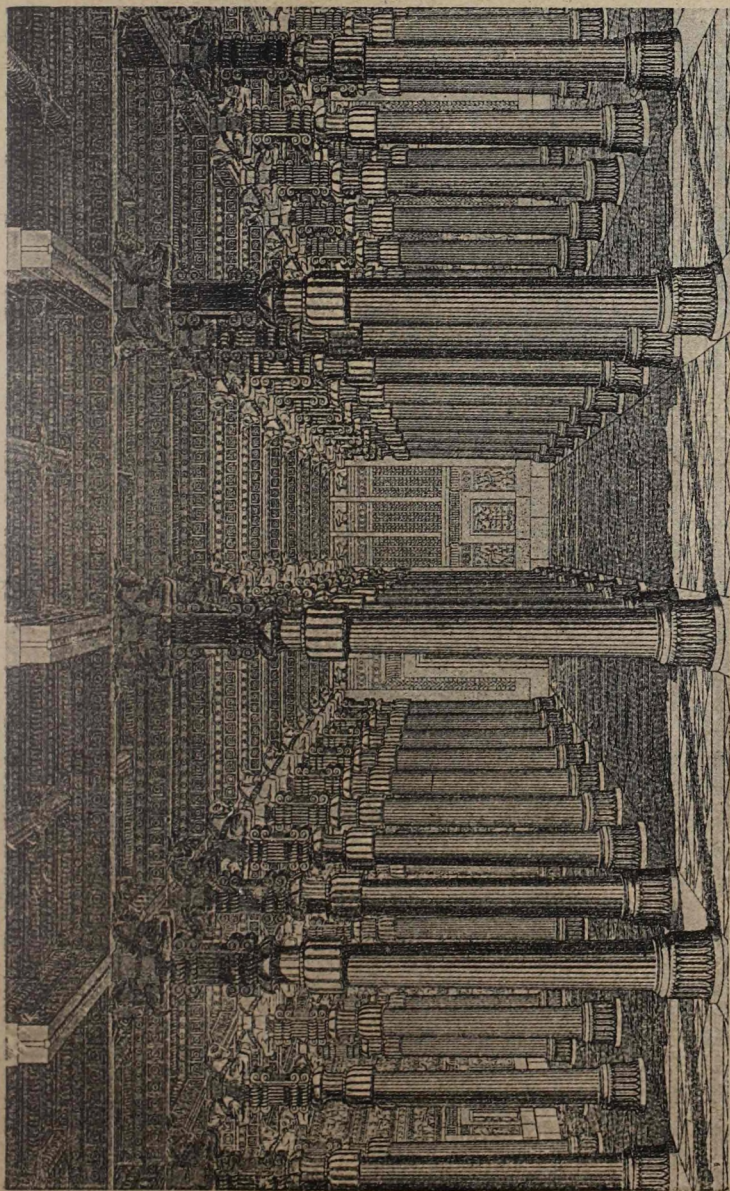
A bástyafalakkal körülvett, sziklásikon emelt, egyszerű építelésű csoport az ókor legbámulatosabb építészeti alkotásainak egyike volt. Ma már csak romok vannak meg belőle.

szolgák seregén s a király színe elé lépni. Más halandó életével fizetett volna meg ilyen vállalkozást. A király rendszerint étkezni is egyedül szokott. De a melléktermekben ettek a rokonok, a testőrök, az udvari hivatalnokok és legalább 15.000 főnyi asztaltárs. Híres volt a király asztala pompás edényeiről és kitűnő ételeiről is. Mindennap óriási tömeg barmot, vadat és szárnyast vágtak a király udvara számára. A kenyérbúzát Egyiptomból hozatták, a bort a szíriai Aleppóból. Étkezéseiknél a pecsényék, főzelékek, mártások után nagyszerű desszert következett: finom gyümölcs, sütemény, jégbe hűtött szörbet stb.

A királyi udvartartás évente 80 millió koronába került, ami nem is csoda ilyen körülmények között. Ha a király utazott, 1200 teve szállította az udvart. Mikor az utolsó Dáriusz tábori szekerét elfogták, 277 szakácsot, 29 kuktát, 13 tejesételkészítőt, 17 pohárnokot, 70 pincemestert, 40 kenőcskészítőt és 46 fűzérfonót fogtak el vele együtt. Ezenkívül még igen sok teher nyomta a tartományokat. Babilonban pl. állandóan 800 mént és 16.000 kancát tartott a király. Az indiai kutyák eltartásáról pedig négy nagy babilóni falunak kellett gondoskodnia.

A perzsa királyok *Perzopoliszban* vagy *Pazargádében* székeltek, a két ősi városban. Ott ment végbe a koronázás és a legfőbb állami szertartások sorozata is. Királyi székhely volt ezeken kívül *Egbatana*, a médek fővárosa is, továbbá a dúsgazdag *Babel*, amely fő kereskedelmi helye és legműveltebb gócpontja volt az akkori világnak. Legtöbbnyire azonban *Szúzában* székeltek a királyok, amelyet kedvező fekvése és biztossága miatt Dáriusz a birodalom középpontjává, főszékhelyévé tett.

A *közigazgatást* Dáriusz szervezte s ez annyira bevált, hogy a keleti országokban ma is sokhelyütt ez az alapja a közigazgatásnak. Dáriusz uralkodása kezdetén belátta, hogy hatalmas birodalmát, amelyben annyi különböző nép lakik, csak jó közigazgatással és a királynak alávetett, képzett, nagy hivatalnoki sereggel tarthatja össze. Beosztotta ennél fogva az egész birodalmat tartományokra, *szatrapiakra*, amelyek száma 20 és 25 között változott. Minden tartomány élére egy előkelő perzsát, legtöbbször valamelyik rokonát állította, akinek *szatrapa* volt a neve s aki csak a királytól függött. A szatrapiai szervezése közben bámulatos mérséklettel járt el. A meghódított népeknek meghagyta a vallását, a nyelvét, a szokásait, sőt közigazgatási intézményeit is. A perzsa király egyszerűen a bennszülött uralkodó helyébe lépett s a szatrapa a királyi akarat legfőbb végrehajtó közege volt. Nem egyszer megmaradtak — persze a szatrapák felügyelete alatt — a bennszülött uralkodók is.

Dáriusz százoszlopos csarnoka Chippier francia régiséggyűjtős elképzelése szerint.

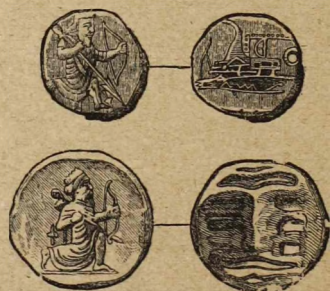
A perzsa építészetről, ez a remekműve, amely 70 méter hosszú és ugyanolyan széles volt a száz oszlopon állott, a Nagy Sándor hadai által leombolt perzopoliszi királyi palota egyik részét alkotta.

A görög városokban a tirannuszok, a föníciai városokban és Indiában a helyi királyok, a zsidóknál a főpapok. Ezek külön érdemet verethettek és külön sereget tarthattak. A szatrapa csak a legfontosabb erődített helyeken tartott perzsa helyőrségeket. Az ősi intézményeknek ez a gondos kimélése volt a magyarázata annak, hogy a meghódított népek aránylag könnyen belenyugodtak a perzsa uralomba és jól érezték magukat a könnyű perzsa járomban.

A szatrapának, mint a perzsa király képviselőjének királyi tekintélye és külön udvartartása volt. Joga volt saját nevével és képével ezüstpénzt veretni és udvartartására külön adót szedni.

A szatrapia csapatainak vezére Dáriusz alatt többnyire a szatrapától független tábornok volt. Fontosabb tartományokban azonban, ahol célszerű volt a szatrapát teljesen függetleníteni, már Dáriusz idejében is a szatrapa kezében egyesült a polgári és katonai hatalom. Később állandó szokássá lett mindenütt a kettős főhatalom egy kézben való egyesítése.

A nagyhatalmú szatrapákat egy melléjük adott királyi hivatalnok, az irnok vagy titkár ellenőrizte. Ez kapta a királyi parancsokat s ez közölte a szatrapával. A királynak pedig írásbeli jelentéseket küldött. Ezenkívül időnkint,

Perzsa aranypénzek.

Dareikoszok, amelyek egyik lapjukon térdeiő helyzetbe ábrázolják Dáriusz királyt.

váratlanul királyi kiküldött járta be a tartományokat, sőt gyakran a király személyesen is megjelent, hogy ellenőrizze, nem él-e vissza hatalmával a szatrapa, nem zsarol-e túlságosan, nem hajlandó-e hűtlenségre. Minden visszaélést nagyon szigorúan büntetett, elcsapatással vagy kivégzéssel. Rendőrállam volt tehát a perzsa birodalom, a rendőrállam minden fogatkozásaival együtt, de az alattvalókra nézve mérhetetlenül jobb volt ez a közigazgatási rendszer, mint az egykori asszír uralom.

Kirosz minden tartományra magára bízta, hogy meghatározza, mennyi adót akar fizetni évente. Dáriusz volt az első, aki *állandó földadót* hozott be. A föld minősége és egyéb viszonyok mérlegelése alapján állapították meg, hogy mennyi földadó esik egy-egy szatrapáira. A főösszeget azután a szatrapa hajtotta be méltányosan kiosztva az egyes községekre. Nagy háborúk után újra megbecsülték az adóalapot. A birodalom földadójövedelme körülbelül 70 millió korona volt. Ehhez

járult még aztán az Indiából szedett aranypor, körülbelül 30 millió korona értékben. Emellett némely tartománynak sok mindent kellett természetben is szolgáltatnia, lovakat, juhokat, gabonát. Babilon 500 eunukh-fiút tartozott adni évente, a szíriai Aleppo bort szállított, Kolkhisz kaukázusi rabszolgákat, öt évenként 100 fiút és 100 szüzet, az arabok 100 font tömjént.

Mindez körülbelül háromszorosára rúghatott a földadónak. A király jövedelme tehát összesen 400 millió korona lehetett, ami még mindig nem sok, ha tekintetbe vesszük, hogy a birodalomnak 80 millió lakója volt s a birodalomhoz tartoztak az akkori idők legtermékenyebb és leggazdagabb országai.

Az adórendszer jobb szabályozása és a kereskedelem könnyítése érdekében Dáriusz veretett *birodalmi-érméket* is. Pénzrendszerének alapja a babilóni aranytalentum volt, amelynek súlya körülbelül 50 font és értéke 80.000 korona lehetett. Ebből 3000 darab aranyat vertek, amelyet a görögök *dareikosznak* neveztek. Egy-egy dareikosz 25 koronát érhetett.

Az ezüstpénz alapja a 67 fontos, nehéz babilóni talentum volt. Az arany $13\frac{1}{2}$ -szer ért többet az ezüsthöz. Egy talentum ezüsthöz 3000 darab ezüst dareikoszt vertek. Értéke egynek-egynek harmadfél korona lehetett. Az érmék előlapján a király képmása volt térdelő helyzetben, hosszú ruhában, fején tiarával, nagy hajjal és szakállal. Jobbjában fegyver volt, baljában néha szintén íj vagy nyíl. A hátlapon különböző jelvények voltak. A satrapák és a vazallus fejedelmek, sőt egyes városok is verhettek külön ezüstpénzeket. Ezeket a satrapa elfogadta adó fejében, de csak a fémtartalma szerint, tehát mint árút. A királyi pénzverőben beolvasztották őket és újra kiverték birodalmi érmékké.

A katonai műveletek, kereskedelem és forgalom céljaira Dáriusz pompás *utakat* építtetett birodalomszerte, amelyek mind Szűzából indul-

Perzsa ezüstpénzek.

Ezüst szekelek. Egyik oldalukon a király látható diadalkoesin ülve, másik oldalukon különböző jelvények voltak.

tak ki. E nagyszerű úthálózatnak a leírása nem maradt ránk. De Herodotosz leírta azt a nagy király-utat, amely Szárdeszből Szúzába vezetett és 2644 kilométer hosszú volt. Minden 22—30 kilométer távolságban

Egy perzsa szatrapa érme.

állomások voltak ezen út mentén pompás fogadókkal, árnyas kertek közepette a legkopárabb vidéken is. Ez állomásokon, továbbá a révhelyek mellett apró erődök voltak őrszemekkel és rendőrhivatalnokok kal, akik az útleveleket vizsgálták át és a leveleket is szemügyre vették, amelyeket a hírnökök szállítottak.

Minden állomáson állandóan lovak voltak és lovasok, hogy nyomban továbbíthassák a királyi parancsokat. A görögök azt szokták mondani, hogy ezek a perzsa postalovasok gyorsabban repültek a darvaknál is. Ilyen utak hálózták be bizonyára az egész birodalmat.

A hadiszervezet.

A birodalom 80 milliónyi lakosságának minden fegyverképes férfija köteles volt hadiszolgálatot teljesíteni, ha felhívták rá. Az *állandó* hadsereg, amelynek zöme perzsákból, médekből, hirkánokból és baktriaiakból állt, a tartományi fővárosok erődeiben tanyázott vagy megerősített táborokban. E helyőrségek eltartásáról az illető tartományok gondoskodtak. A hadsereg 1000 főből álló zászlóaljakra, ezek 100 főből álló századokra, a századok pedig hét vagy tíz főből álló szakaszokra voltak beosztva. Minden hadtestnek (körülbelül 10.000 ember) egy-egy előkelő perzsa volt a parancsnoka. A király környezetében volt a 10.000 főnyi *halhatatlan* sereg. Azért nevezték így, mert amint kidőlt belőle egy ember, rögtön pótolták, úgyhogy mindig teljes volt a létszáma. Ezek drágakövel rakott, arannyal hímzett ruhát és a nyakukon aranyláncot viseltek. A testőrsereg 2000 lovas és 2000 lándzsás volt, mind drága ruhában és drága fegyverzetben. A katonák felszerelése nagyon különböző volt, mert a perzsa hadsereg számos különböző nép katonáiból toborzódott össze. A hadiszekereket, amelyek régebben a legfontosabb szerepet játszották, mindjobban kiszorította a lovasság. Nagy Sándor ideje után egészen el is tűntek a hadiszekerek.

Háborúban a király hadserege közepén állt hadiszekéren, királyi fegyverdiszben, ijjal és nyilakkal fölfegyverkezve. Körülötte a halhatat-

lan tízezer, előtte a napisten szekere, mellette a birodalmi lobogó, amelyen aranszas volt kiterjesztett szárnyakkal.

A perzsa flotta zöme háromevezős hadihajókból állt, amelyeken egy nagy vitorlás árboc és három sor evezőpad volt egymás fölött. Voltak azután hosszú hajók 15—15 evezőssel mind a két felén, könnyű naszádok és teherhajók. A hadihajók elő részén, amely szent állatok vagy istenek képével volt ékítve, erős csőr volt vagy a víz alatt vagy a víz fölött, amellyel neki szoktak rontani az ellenséges hajó oldalának. Egy-egy háromevezős hadihajón 30 tengerészkatona volt és 200 evezős meg szolgálzemélyzet. A hajókat a föniciaiak, egyiptomiak, ciprusiak és a görögök szolgáltatták a legénységgel együtt. A katonaság a hajókon azonban médekből, perzsákból toborzódott. A flotta parancsnokai föniciaiak, ciprusiak, de a tengernagyok mindig perzsák voltak.

A perzsa jogélet,

A legfőbb bírói hatalom a királyt illette meg, aki a palota kapujában szolgáltatót nyilvánosan igazságot. A perzsa királyok híresek voltak óvatos és igazságos ítéleteikről. Minden perzsának joga volt panaszt tenni. Akire rábizonyult valami bűn, azt először még nem ítélték el rögtön. Előbb fontolóra vették régebbi érdemeit. Ha ezek elég nagyok voltak, akkor kegyelmet is kaphatott. A kimondott halálos ítéletet a király nem vonhatta vissza többé. Az elítéltet nyomban a vesztőhelyre vitték.

A király mellett volt egy héttagú főbírótság is. Régente nagyon szigorúan büntették a megvesztegetett bírót, nem is igen fordult elő ilyesmi. Később azonban, amikor a hanyatlás idejében általános züllés következett be, napirenden volt a megvesztegetés.

A büntetések, úgy mint Keleten mindig és mindenütt, a perzsáknál is nagyon kegyetlenek voltak. Az előkelő bűnösöket többnyire lefejezték karddal vagy bárdal, néha borotvával szelték le a fejét. A lázadókat keresztre feszítették. Sokszor előbb levágták a fejüket s azután szegezték testüket a keresztre. A kivégzésnek sok más kegyetlen fajtája is divott: izzó hamuban való megpörkölés, elevenen való megnyúzás, szétfűrészelés, felnyársalás, elevenen való eltemetés, amikor a kiálló fejet többnyire megkövezték. A méregkeverőnek két kőlap között megőrölték a fejét. A legkegyetlenebb kivégzés volt a *teknőhalál*. Az elítéltet beszorították két teknő közé, úgyhogy csak a feje, kezei és lábai maradtak szabadon. Arcát úgy fordították, hogy a napsugarak a szemébe

tűzték. Azután bekenték mézzel. A méz rovarokat vont a szerencsétlen testére, amelyek lassan kikezdték az élő húst. Néha hetekig tartott, míg az ilyen szerencsétlent megváltotta szenvedéseitől a halál. Kisebb bűnöket is nagyon szigorúan szoktak büntetni. Izzó tüvel való megvakítás, forró olajjal való leforrázás nem volt ritkaság. Gyakori volt az orr, a fülek, a kezek, a lábak, a szempillák, az ajkak levágása, a nyelv átfúrása.

De a király és a főbíróság nemcsak büntetett, hanem jutalmazott is. Drága ruhával, ötvösmunkával jutalmazták az érdemeket. A király kitüntetésül megengedte egyeseknek, hogy aranynyakláncot, karkötőt, aranszablyát hordhassanak vagy lovukra aranszerszámot tehessenek. A közérdekű szolgálatokon kívül így szokták jutalmazni a dús gyermekáldást is.

A birodalom *hivatalos nyelve* nem lehetett egyedül a perzsa. A királyok minden felírásukat három nyelven fogalmazták meg: perzsa, elámi és babilóni nyelven. A király rendeleteit és a törvényeket tartományonként más-más nyelven hirdették ki.

A perzsák családi élete.

A perzsák *életéről* nem sokat tudunk. Régente egyszerű vadász és harcos nép volt a perzsa. Állatbőrben járt és nyers étetet folytatott. A médek legyőzése után azonban csakhamar megszokták a médek dús, bő ruházatát és fényűzését. Nemcsak pompás ruhákat és ékszereket hordtak, drága, lágy szőnyegeteket használtak, hanem szerették a kenőcsöket és illatszereket is, sőt pirosítót és álhaját is használtak, bár az Aveszta törvényei tiltották ezt. De az elpuhult perzsa nem sokat törődött már a szent törvénykönyvvel. Egy dologról azonban az egész ókorban híresek voltak a perzsák: illemtudásukról és a hazugságtól, meg a szőszegéstől való irtózásukról.

Törvényes felesége minden perzsának csak *egy* lehetett, de ágyast korlátlan számban tarthatott magának. A sok gyermeket nagy érdemnek tekintették és a király ajándékkal jutalmazta. Az *Aveszta* kedvezett a közeli rokonok összeházasodásának. Még testvérek is házasságra léphettek egymással. Kambizesznek például egyik húga volt a felesége. A másoktól azt is beszélték, hogy saját leányaikat vették feleségül. Más vallású feleséget tilos volt választani, de rendi vagy rangkülönbség nem volt akadály a házasságnak. Az asszonyoknak nem volt olyan jó dol-

guk, mint Egyiptomban. Órították őket és nem mozoghattak szabadon. Másrészt azonban túlságos befolyásra tehetek szert a közügyekben. A király anyja például megelőzte rangban magát a királyt is. A törvényes királynét a király ágyasai térdenállva szolgálták ki s csak az ő gyermekei voltak jogos trónörökösök.

Hétéves koráig a fiúgyermek a nők gondjaira volt bízva. Ekkor körülövezték őt a szent zsinórral és felelőssé tették cselekedeteiért. Ezt az övet talizmánnak tartották a démonokkal szemben. Az előkelők fiait húszéves korukig külön nevelőintézetekben oktatták vallásra, erényes életre, a törvény ismeretére és mindenféle testgyakorlatra. Ezek az iskolák híresek voltak. Az ifjúságban gondosan ápolták a földművelés, a kertészet szeretetét és az állatok megbecsülésére szoktatták őket.

A kereskedelmet nagyon előmozdította a sok jó út, a pénzrendszer, a forgalom biztossága és az a körülmény, hogy az egész birodalomban nem volt schol vám vagy más efféle illeték. Dáriusz állandóan iparkodott új utakat nyitni a forgalom számára. A tengeri kereskedelmet különösen azzal mozdította elő, hogy a Nilust és a Vörös-tengert csatornával kötötte össze. A csatorna hossza 188 kilométer, szélessége 37 méter volt. E nagy mű nyomai ma is látszanak még s több emlékoszlop felírása jelzi, hogy Dáriusznak az alkotása volt.

A földművelés és a kertészet kedvenc foglalkozása volt a perzsáknak. Kertjeik, amelyeket paradicsomnak szoktak nevezni, világhírűek voltak. Híres volt a méd *lótenyészés* is.

A perzsa művészet.

Zoroaszter vallása nem igen kedvezett a képzőművészeteknek. De a perzsa királyok, különösen Dáriusz és Xerxesz ápolták a művészeteket s oly építkezéseket hajtottak végre, amelyeknek romjait még ma is megcsodálják az utazók. Ezek a romok határozottan asszír hatásra vallanak. Az oszlopok használata azonban függetlenné teszi a perzsa építészetet az asszírtól s valószínűleg arra vezethető vissza, hogy Perzopoliszban görög művészek is dolgoztak a perzsa királyoknak.

A perzsa szoborművek is elárulják a görög véső nyomait. *Telefánész* görög szobrászról tudjuk, hogy dolgozott Dáriusz és Xerxesz alatt, de művein folyton ázsiai motívumokat használt. A szobrászatban érezhetőbb az asszír hatás, mint az építészetben. Szabadon álló szobor egy sem maradt meg. Egy bikának a torzója, amelyet Xerxesz perzopoliszi

palotájában találtak, egyetlen effajta emlék. Ellenben minden fal tele van *domborművel*, amelyek jelentékeny haladást mutatnak az asszír domborművekkel szemben. Míg az asszír szobrászok erősen küzdenek az oldalról való beállítás nehézségeivel, addig a perzsa domborműveken az egész alak helyesen van beállítva. A mozdulatok fesztelenek és a ruházat ráncjai, különösen a méd ruháké világos és művészi. Megemlítjük azt a furcsaságot, hogy a fej rendszerint egy hatodrésze a

A perzopoliszi királyi palota romjaiból kiásott dombormű.

A királyi palota bejáratát, az úgynevezett Xerxes lépcsőjét díszítette ez a híres dombormű, amely egy bikára ugró oroszlánt ábrázol.

testnek. Így az emberek alacsonyoknak tetszenek, pedig úgy tudjuk, hogy a perzsák általában feltűnő nagyok és karcsúak voltak. A paloták kapujában, úgy mint az asszír épületeknél, óriási bikák állanak, amelyeknél csak a fej és a test eleje emelkedik ki a falból, többi részük csak domborműben van jelezve.

Dáriusz kezdte meg a hatalmas királyi paloták építését és *Szúzában*, amelyet birodalma fővárosává tett, márványpalotát építtetett s egyébként is sokat tett a város szépítésére. A szúzai romok hat négyzetkilométernyi területet töltenek be.

Egbatánában is új királyi palotát építtetett a régi helyére. Dáriusz

Perzsa királysírok Naks-i-Rusztlám mellett.

A sziklába vágott régy királysírral szemben: egy tűztorony áll, amelyben a szent tüzet őrizték.

kezdte építtetni *Perzopoliszban* is azt a nagyszerű palotatömböt, amelynek romjai, bárha halvány képet nyújthatnak csak a perzsák hajdani nagyságáról, mégis az ókori építészet leghatalmasabb maradványai közé tartoznak.

Ezeket a palotákat Nagy Sándor hadai rombolták le. Több mint kétezer esztendő óta rongálja már ezeket a romokat a természet ereje. De ami megmaradt belőlük, mégis csodálatot ébreszt s megéretteti a perzopoliszi paloták egykori világhírét.

Maga Perzopolisz városa oldalt terült el ettől a palotatömbtől. Itt is megmaradt sok ó-perzsa rom. Ezen palotatömb romjain kívül a legérdekesebb emlékek a *Naks-i-Rusztám-hegy sziklaiba vájrt királysirok*. Nincs egyiken sem felírás, amelyből megtudhatnók, hogy a perzsa királyok közül kiket temettek el ide.

A Perzsa-birodalom bukását, amely szervesen összefügg a görög nép történetével, a következő, Görögország történetét tárgyaló kötetünk foglalja magában.

TARTALOM

	Oldal
A világtörténet hajnala	5
<i>Mezopotámia</i>	7
Az ősi Babilónia története	9
Ó-Babilónia kultúrája	15
<i>Asszíría</i>	28
Asszíría őstörténete	29
I. Tiglatpilezár	34
<i>Egyiptom</i>	39
Egyiptom története. Az első dinasztiák	42
A középső birodalom	46
Az új birodalom	53
Idegen hódítók	63
A megújulás kora	70
Egyiptom kultúrája	75
Politikai és társadalmi viszonyok	81
Az egyiptomi irodalom	97
Tudomány	98
Az építészet	102
<i>Kína története</i>	116
Az ősidők	119
Csin-si, a király és császár	123
A Han-dinasztiá	125
A hanyatlás kora	129
A kínai vallás	131
<i>India története</i>	134
India a buddhizmus előtt	135
A brahmánizmus	137
Buddha és tanítása	139
Magadha. A perzsák és Nagy Sándor Indiában	143
Szandrakottosz és Aszoka	145
Buddha tanainak fejlődése	147
Az újabb brahmánizmus	150
Az indiai művészet	156
<i>A föníciaiak</i>	161
A föníciai városok	163
A föníciaiak utazásai és gyarmatai	164
Tiroz hatalma. Hiram király	167
Karthágó alapítása	168
Fönícia kultúrája	170

	Oldal
<i>Izrael</i>	179
Az őstörténet	180
A manasszei királyság	182
Saul népkirálysága	183
Dávid király	184
Salamon	186
Izrael országát felosztják	191
A trónvillongások Izrael bukásáig	192
Juda bukása	196
Jeruzsálem pusztulása	200
A zsidók kultúrája	203
<i>Kis-Ázsia országai</i>	209
Frígia	210
A trójaiak	213
Lídia	216
<i>Arménia</i>	223
<i>Asszíria nagy királyai</i>	224
Assurnazirpál	225
II. Szalmanasszár	229
III. Tiglatpilezár	233
A Szárgonidák. Asszíria virágkora	235
Szenakherib	237
Asszárhaddon	242
Asszurbanipál	246
Az asszír birodalom végnapjai	250
Az asszírok kultúrája	252
<i>Uj-Babilonia</i>	264
II. Nebukadrezár	264
A babilóni birodalom bukása	270
<i>A médek és perzsák</i>	271
A méd birodalom	271
A perzsák világbirodalma	274
Kambizesz	283
Dáriusz	286
A perzsa birodalom hanyatlása és bukása	295
A perzsa kultúra	299
A perzsa alkotmány és közigazgatás	306
A hadiszervezet	312
A perzsa jogélet	313
A perzsák családi élete	314

